

Павло Гай-Нижник

1918-й. два перевороти

Видавець

Марко Мельник

www.markobook.com

Київ 2019

УДК 94(477) "1918"
Г48

Павло Гай-Нижник

Г48 1918-й: два перевороти / Павло Гай-Нижник. – Київ: Видавець Марко Мельник, 2019. – 298 с.

ISBN 978-617-7838-00-4

У новій книзі доктора історичних наук П. П. Гай-Нижника для широкого загалу у популярній формі висвітлено підготовку й перебіг перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. Показано боротьбу гетьманських спецслужб і поліції з ліворадикальною опозицією та антидержавним підпіллям. Розкрито перебіг підготовки збройного заколоту проти П. Скоропадського та хроніку розгортання антигетьманського повстання на чолі з Директорією, що призвело до падіння Української Держави у формі Гетьманату.

УДК 94(477) "1918"

5

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ
Державний переворот
29 квітня 1918 року

79

ДРУГИЙ РОЗДІЛ
Боротьба гетьманських спецслужб
з антидержавним підпіллям
(травень — жовтень 1918 року)

169

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ
Повалення Гетьманату
Павла Скоропадського
(жовтень — грудень 1918 року)

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ

29 квітня 1918 року

29 квітня 1918 року припинила своє існування Українська Народна Республіка. Державний переворот, здійснений організацією «Українська народна громада» (УНГ), привів до влади генерала Павла Скоропадського, якого того ж дня було оголошено гетьманом із диктаторськими повноваженнями. Так на сім з половиною місяців виникла очолювана ним Українська Держава у формі Гетьманату.

Утім історики й досі сперечаються, які сили були визначальними в успіху гетьманського перевороту та в такому легкому падінні Центральної Ради. Тут передусім варто з'ясувати і розвести у належні площини причинно-наслідкові аспекти. І одним із перших питань у цій галузі є не стільки чому державний переворот відбувся так легко, а чому взагалі постала потреба у радикальній зміні влади та чому переворот став можливим? Відповідь на ці «чому» апріорі не може бути однозначною, але її вихідні складові кореняться здебільшого не в особі Павла Скоропадського, не в «підступах» консервативних (контрреволюційних чи буржуазних, як хотіли б їх назвати деякі сучасні адепти радянської історичної школи) кіл, не в більшовиках і навіть не в німецько-австрійському факторі, а в самій Центральній Раді чи, точніше, – в її провідниках.

Аби внести ясність у ці питання, необхідно розглянути та зіставити самі факти перебігу зміни влади у 1918 році, їх розвиток, характер, чинність і наслідки, найперше з історико-правового боку.

Ще на світанку своєї історії (весна–літо 1917 р.) Центральна Рада формувалася з переважно соціалістичних партій, організацій та спілок лівого ідеологічного спрямування. В остаточному варіанті – з 19 партій, з яких 17 мали виразне соціалістичне спрямування. До того ж система виборів до Центральної Ради не була загальнонародною. Партії есерів (УПСР) та есдеків (УСДРП) заздалегідь отримали, невідомо з огляду на які пропорції делегування від населення, більшість місць. Буржуазно-демократичні, консервативні й ліберальні партії не були допущені до участі у роботі Центральної Ради, а певні помірковані елементи просто витіснялися з неї. Отже, визначати УНР періоду Центральної Ради як «парламентську за формою, демократичну за сутністю, соціалістичну за ідейною спрямованістю»¹ – не зовсім правильно.

Більш доречним було б визначення, що УНР мала характер соціалістичної республіки з обмеженою демократією та ознаками соціально-класової системи народного представництва і революційного парламентаризму. Крім того, соціалістичні провідники УНР фактично узурпували не лише політичну владу, а й саме поняття належності до українського народу, права громадянина брати участь у визначенні долі Батьківщини. Несоціалістичні партії та організації (навіть національного, проте поміркованого спрямування), середні й заможні верстви населення, національна буржуазія були викинуті на узбіччя державотворчого процесу. Ба більше, на практиці селянство та робітництво, від імені яких творилася нова українська державність і будувався новий соціальний лад, також були позбавлені можливостей та важелів впливу на соціально-економічну політику в державі, а республікою керувала лише група інтелігентів з соціалістичними мареннями.

Такий підхід призвів до неспроможності уряду налагодити власну роботу. Ще 29 жовтня 1917 р. голова першого, соціал-демократичного уряду Центральної Ради Володимир Винниченко практично визнав бездіяльність генеральних секретарів у справі розбудови державної урядової та адміністративної служб, коли заявив, що «перші часи роботи Генерального Секретаріату пройшли на зміцнення самого секретаріату в більш

1 Пиріг Р. Я. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 185.

Перший склад Генерального Секретаріату Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком.

моральному смислі», а очолюваний ним «Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реально, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату»¹. Голова уряду нарікав на неготовність національної інтелігенції до відповідної роботи².

Військовий міністр Центральної Ради полковник Олександр Жуковський³ згадував про ті часи з захопленням і водночас з жалем: *«Кожен майже із діячів почував себе Наполеоном, почував себе героєм, призваним спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призваний історією до святого діла – відродження батьківщини. В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству*

1 Народня воля. – 1917. – 31 жовтня; Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

2 Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

3 Див.: Жуковський Олександр. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік / Упорядник Павло Гай-Нижник. – К., 2018. – 274 с.

добро, любов та правду, але простої роботи, техніки в праці, адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи для них вона не була зрозумілою... Правда не всі то з чистими намірами [...], щоб щиро працювати. Не треба забувати.

Це був період перегонків в розрішенню політично-соціально-економічних питань порівнюючі з Совдепією. А такі обставини, в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків демагогів, різних авантюристів, людей аморальних, безпринципних, які уструявали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей що тільки можна взяти, але накладати високих обов'язків на себе, ні – це заборонялося, це не полягало в їхній натурі¹. О. Жуковський з розпачем зазначав, що такі обставини не могли сприятливо впливати на будівництво армії. Проте буде цілком справедливим зауважити, що всі ці фактори не могли не позначитися негативно й на процесі плідної діяльності органів державної влади, формування яких щойно розпочалося, а відтак і взагалі на перебігу національного державотворення за часів Центральної Ради.

Найперше плідній роботі перешкоджала кадрова проблема. Штатне укомплектування відомств так і не набуло оптимального вигляду. Підбір працівників за соціальним походженням та партійною належністю викинув за межі державотворчої роботи досвідчених у таких справах фахівців середньої ланки.

Закон Центральної Ради «Про утворення українського народнього війська» від 3 січня 1918 р. знищував ідею створення збройних сил УНР². Натомість оголошувалося, що *«для оборони рідного краю від зовнішнього нападу заводитьься в Українській Народній Республіці народне військо (народня міліція)»*³. При цьому сам закон про народну міліцію ще навіть не був вироблений, а до часу його видання визначалося *«приступити до організації і набору кадра інструкторів, котрі після відповідної підготовки мають стати до роботи по заведенню народньої міліції»*, а новонабрані кадри інструкторів (вільно винаймані, до речі, за 100 карбованців на місяць) мали об'єднуватися у військові частини за територіальним губерніяльно-повітовим

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 4.

2 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2.

3 Там само.

принципом¹. Після відмови від будівництва національної армії та усунення від служби кваліфікованих, але «соціалістично не-свідомих», державних та інших службовців, до незадоволених політикою Центральної Ради потрапив і численний прошарок цивільних і військових службовців.

«Техніки, інженери, промисловці, дідичі, управителі культурних маєтків, всі інтелігентські сили, цілий вихований літами апарат новочасної суспільности, що міг би одиноким вирвати край з руїни, загнано в кут», – справедливо зазначалося на Всеукраїнському з'їзді хліборобів-демократів². У підсумку неспроможність уряду УНР налагодити в республіці апарат влади та механізм утілення в життя власних рішень сприяла виникненню в державі систематичної відсутності ефективних менеджерів.

Не було прийнято закон про уряд УНР, тобто основний документ, який мав визначити його структуру, чітко окреслити компетенцію, регламентувати взаємовідносини із законодавчим органом. Не були затверджені й положення про окремі народні міністерства, не закінчено роботу над їх структурою та штатними розкладами, не розв'язано проблему фінансування. Уряд не виробив механізму втілення в життя власних рішень і, усвідомлюючи це, не вдався до дієвих кроків.

До того ж Центральна Рада так і не стала *«уособленням національно-демократичного фронту»³*, позаяк саме її лідери розкололи спочатку український національний рух – самостійники були оголошені ними ледь не провокаторами, а середній клас та консервативні кола взагалі позбавляли права бути представниками українства – а згодом нівелювали й поняття демократичного фронту, взяти хоча б політику утиску профспілок, ставлення до несоціалістичних українських організацій та партій.

Отже, вже з перших місяців існування Центральної Ради її лідери заклали під щойно збудований фундамент УНР міну вповільненої дії. Примусово усунені від можливості брати участь

1 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2.

2 Вісти Всеукраїнського з'їзду демократів-хліборобів. – 1918. – 29 квітня.

3 Солдатенко В. Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 41.

у політичному житті держави середні та великі землевласники, дрібна і велика буржуазія різних ідеологічних і політичних світоглядів, а згодом навіть представники поміркованого соціалізму, рано чи пізно, мусили б вимагати своєї політичної ніші в державі. Коли ж вони усвідомили неможливість легальним шляхом, як опозиція, зайняти певну нішу, цілком природним стало прагнення здобути її силоміць. Параліч влади та системна управлінська криза лише додавали наснаги тим, хто після більшовицько-української війни був уже не просто невдоволений Центральною Радою, а вважав її нездатною до політичного керівництва. Таке становище логічно почало зближувати між собою й ці різні, але однаково незадоволені Центральною Радою кола, які розпочали процес власної структуризації та консолідації.

Остаточного ж вироку долі УНР, репрезентованій Центральною Радою, завдала, попри системні кадрову, управлінську та політичну кризи, криза фінансово-економічна. Не спромігшись опанувати економічну ситуацію, українська соціалістична влада втратила лояльність робітництва. Залізничники, що більш як чотири місяці не бачили зарплатні, протестними страйками паралізували країну. І, врешті, в підтримці Центральної Ради відмовили ті, кого вона вважала за свою соціальну базу, – селяни. Село, кинуте бездіяльністю уряду УНР на поталу хаосу та анархії, не пробачило Центральній Раді невирішеність земельного питання. Безземельні селяни почали на власний розсуд «господарювати», а дрібні хлібороби самоорганізовувалися, аби вижити, проте і ті, й ті вже не вважали Центральну Раду за свою владу. Відсутність же армії залишила УНР беззахисною не тільки перед внутрішніми, а й перед зовнішніми загрозами.

Леонід Жебуньов

Усе це вже у ті часи усвідомлювали сучасники. Наприклад, старий український діяч, відомий член ТУПу Л. Жебуньов у листі до Є. Чикаленка від 14 грудня 1917 р. з прикрістю передрікав: *«Нема в мене надії, що “вискочить” Україна, головно нема, через брак у нас відповідної державної інтелігенції. Єсть завзяті хлопці, а державних мужів нема, навіть серед літніх людей... Остільки безтактовности, нерозуміння державних*

справ, незнання практичного життя, і разом з тим – нахилу до насильства, коли ще нема у самих твердого ґрунту під ногами, одним словом, мужицька демагогія... [...] Ви ж бачите, що 3-й універсал (власно – про землю) наробив якого лиха, а той “закон”, що виготовляється, мабуть, доконає культуру, промисловість і саму інтелігенцію, хоч і так – жменька її. Настане повна руїна, і тоді Україну бери голими руками, хто тільки схоче того...»¹.

Усі ці крайнощі, сукупність кадрової, управлінської, політичної та фінансово-економічної криз тощо фактично ізолювали Центральну Раду та її уряд від власного народу, і в усьому вищенаведеному слід шукати причини падіння УНР. Сам же факт державного перевороту та різні аспекти його практичної реалізації є лише наслідками державотворчої неспроможності тогочасних соціалістичних вождів УНР.

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р.². Але ж у січні 1918 р. в Україні ще не було австро-угорсько-німецьких військ, отже, Павло Скоропадський дійшов такого висновку сам, бачачи абсолютну безпорадність уряду УНР, а успіхи більшовиків ще більше переконали генерала в його правоті.

Усвідомлюючи хиткість становища Центральної Ради та її уряду, генерал П. Скоропадський ще у грудні 1917 р. – січні 1918 р. ретельно готувався до зміни влади в УНР саме силовим шляхом. Він був почесним отаманом Вільного козацтва, яке фактично мало дві течії – проурядову (демосоціалістичну) та антиурядову (консервативну). Остання, представлена Генеральною радою, тон в якій задавав Іван Полтавець-Остряниця, прагнула створити головний кістяк організації з дрібних і середніх хліборобів-власників, що став би оплотом перевороту. У Києві ж тоді у Скоропадського вже сформувався гурт, який, власне, був акумулятором повалення Центральної Ради. Останній міністр військових справ УНР за Центральної Ради полковник О. Жуковський згадував, що ще перед приходом у столицю більшовиків

1 Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки. – К., 2005. – С. 201.

2 Солдатенко В. Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С. 44.

ця група (П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця, І. Луценко) вже була сформована і провадила активну діяльність із залучення до своїх лав прихильників, надто з кола військовиків. *«Я знав про те, – зазначає О. Жуковський, – що у нього [Луценка] та других діячів, Остряниця-Полтавець – Скоропадський і інші, відбуваються таємні засідання в Отелі на Хрещатику біля Бесарабки, навіть отримав і я запросини на одно із таких засідань. Але не пішов, бо переконаний, що Гетьманство на Україні зараз доведе її до загибелі, до знищення всіх демократичних здобутків і кине в обійми нової анархії»*¹.

Як видно, спектр залучення потенційних членів цієї організації був досить широким, а про «таємні» збори її ядра знали навіть ті, чию владу планувалося повалити, адже О. Жуковський на той час був товаришем (заступником) військового міністра УНР. Головним ідеологом гетьманства в цій організації був уже немолодий лікар з Одеси, член Центральної Ради і один із лідерів партії соціалістів-самостійників І. Луценко, який, за словами О. Жуковського, був старим щирим патріотом-українцем досить цікавого типу, *«помішаний на ідеї відбудовання на Україні Гетьмана і Гетьманської влади»*². Очевидно, саме І. Луценко вкупі з І. Полтавцем-Остряницею схиляли П. Скоропадського вперше серйозно замислитися не лише над питанням повалення Центральної Ради, а й над ідеєю відродження гетьманства.

Отже, на початку 1918 р. у П. Скоропадського вже склався альянс із Генеральною радою Вільного козацтва (І. Полтавець-Остряниця, В. Кочубей) та окремими представниками партії соціалістів-самостійників (І. Луценко), які провадили підготовчу роботу у двох основних напрямках: цементування і розвиток таємної організації, зміцнення та посилення навколо Генеральної ради Вільного козацтва заможних і середньозаможних хліборобів.

Утім для успішного здійснення державного перевороту потрібні не лише таємна організація, як його мозковий центр, та озброєні загони добровольчого характеру на місцях, якими, по суті, мали стати прихильні до П. Скоропадського вільні козаки, а й дисциплінована та регулярна армійська формація. Такою воєнною одиницею мав, за задумом П. Скоропадського та

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 51 зв.

2 Там само.

І. Луценка, стати загін, який у січні 1918 р., напередодні евакуації Києва, почав формуватися на чолі з К. Прісовським для боротьби з більшовиками. Це був окремий військовий підрозділ, особовий склад якого на той час складався винятково з офіцерів, які не мали певного, з погляду соціалістичного керівництва УНР, політичного обличчя, проте вороже ставились до більшовизму.

Саме у формуванні цього загону Іван Луценко енергійну участь брав І. Луценко, який постійно приходив до відомства військових справ і наполегливо прагнув докладати особистих зусиль до його становлення, а також через таємну організацію П. Скоропадського безпосередньо залучав старшин до лав загону. О. Жуковський з цього приводу згадував: *«Так от Луценко виявив бажання допомогти в організації отрядів для боротьби з большевиками. Мені і в голову тоді не могло прийти, що намір Луценка входив в плани тої компанії. Правда отряд швидко став формуватися, але хвилі нашого пробування в Києві були вираховані, а тому не закінчився формувати на чолі з Присовським вирушив із Києва з нами. Луценко як шеф залишився при цьому отрядові. Він став добиватись щоб відділи Присовськ[ого] називались загонами. Таку невинну забаву я задовольнив. Потім виявилось, що на цей отряд Луценко став дивитись як на цілком власний отряд і що ймення загін входило в план тої Козацької Ради, які були в Білій Церкві. Почесним батьком Козацької Ради був Скоропадськ[ий]. Козацька Рада стала також формувати загони на боротьбу з большевиками, але вона одночасно вела боротьбу і проти Центральної Ради, висовуючи Гетманом Скоропадського з цілком не демократичними принципами»¹. Зазіхання І. Луценка на керівництво загonom викликало різкий протест К. Прісовського, який пригрозив тому вигнанням і доповів про ці факти О. Жуковському. Після цієї доповіді, як зазначав сам заступник військового міністра, йому «стало більш очевидним, що тут знаходиться одно кільце "самостійницького" ланцюга»². Зі свого боку, І. Луценко розпочав*

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 51 зв. – 52.

2 Там само. – Арк. 52 зв.

наполегливо перетягувати на бік прогетьманської організації самого О. Жуковського, який натомість через певний час після жорсткої розмови заборонив йому вести гетьманську агітацію.

Тим часом більшовики вигнали з Білої Церкви вільнокозацькі загони, а сам Скоропадський та його оточення з Генеральної козацької ради подалися на Звенигородщину – під захист загонів отамана М. Шинкаря. У Звенигородку подорожні прибули 26 січня і зупинилися в готелі «Англія», де мешкав тоді М. Шинкар¹. Той, своєю чергою, невдовзі повідомив про плани П. Скоропадського заступника військового міністра О. Жуковського – Скоропадський намагався перетягнути отамана на свій бік і радив Шинкарю піти з ним у Румунію, де генерал мав намір оголосити набір добровольців до свого війська, що буде споряджене на гроші Антанти, а потім рушити на визволення України. Проте М. Шинкар не пристав на пропозицію отамана Вільного козацтва, а натомість на нетривалий час навіть заарештував П. Скоропадського та його супутників, однак згодом звільнив². Відтак плани за допомогою звенигородських козаків дістатися Румунії та набрати військо з добровольців для визволення України від більшовиків, а, ймовірно, разом і від соціалістичної Центральної Ради, не здійснилися. Пізніше, вже в еміграції, П. Скоропадський у листі до М. Могилянського від 17 жовтня 1919 р. недвозначно напише: *«Що я такий же германofil, як франкоfil, видно з того, що, поки не було в нас німців на Україні, я хотів повалити Центральну Раду за допомоги французів на чолі з генералом Gabouys; не моя провина, що вони нерішуче на це не пішли, а німці пішли»*³.

Отже, з січня 1918 р. під час більшовицько-української війни та з приходом у лютому німців та австро-угорців план силового усунення Центральної Ради від влади цілком логічно мусив відпасти. Проте, як виявилось, ненадовго.

1 *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // Хліборобська Україна. – Кн. IV. – 36. VII і VIII. – Відень, 1922–1923. – С. 45–46.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 52–52 зв.

3 Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.] // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 573.

Зураб Натієв
та Петро Болбочан

Військовий міністр УНР О. Жуковський згадував, що вже у березні 1918 р., після повернення Центральної Ради до Києва, *«повелась серед козаків отряда Присовського, тепер Натієвського, агітація проти Центральної Ради, зміни її політики, проти жидів, проти того, що необхідно національний кабінет – як будто тоді не було національного кабінету і т. и. Стали поговарювати о перевороті. Назначен був вже і день – вівторок, про що мені стало відомим за оскільки день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мене під рукою небуло так багато, щоб можна було покластись на них»*¹. Військовий міністр зазначав, що в його розпорядженні було лише 1500–1800 січовиків, тож іти на відкриту боротьбу з повстанням, яке готували заколотники, він не міг, а тому вирішив відправити непевні частини на більшовицький фронт. Було віддано відповідний наказ про спішний вивід групи Натієва з Києва, проте міністра одразу обсіли численні як політичні (І. Луценко, О. Степаненко, О. Устимович), так і військові (О. Шаповал та П. Болбочан) діячі, аби той залишив це угруповання у столиці². Однак, попри

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 117 зв.

2 Загони З. Натієва таки були виведені з Києва на Катеринославщину, а потім до Харкова, де він став командиром щойно сформованого Запорозького корпусу. П. Болбочан та О. Шаповал у складі корпусу очолили відповідно 2-й Запорозький піхотний полк та 3-й Запорозький імені гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк. Протягом квітня, поки німецька таємна дипломатія вирішувала долю українського уряду, військовий міністр УНР О. Жуковський без погодження із союзним командуванням підготу-

всі заходи, група Натієва таки була виведена з Києва у березні 1918 р.¹ І такий крок відтягнув крах Центральної Ради, адже «Братство самостійників» планувало переворот з метою встановити *«національну військову диктатуру в традиційній формі Гетьманату», проте «з незалежних від них причин, не могли захопити влади і оголосити гетьманом Болбочана»*².

Разом із тим варто зауважити, що фактично Українська Народна Республіка була знищена ще протягом січня–лютого 1918 р. більшовиками, і причиною цього були не лише «червоні» війська, а вже названі раніше фактори слабкості української державності. Програш війни був лише наслідком і тільки інший – німецький та австро-угорський – чинник реанімував УНР. Із програшу війна перетворилася на перемогу з додатковими бонусами: офіційна державність, її визнання державами

вав і видав наказ про здійснення операції з захоплення Криму і Чорноморського флоту. Для цього зі складу «Запорізької дивізії Осібної армії» за наказом по військовій офіції УНР №28 від 8 квітня відокремлювалася (фактично ж сюди ввійшов майже весь особовий склад) кіннотна бригада З. Натієва. Наступ Кримської (за іншими джерелами – Севастопольської) групи бригади розпочався ударом з району Харкова через Лозову на Олександрівськ. Тут група, до складу якої входили 2-й Запорозький полк підполковника П. Болбочана (командир групи), Кінногайдацький полк полковника В. Петріва, 2-й гарматний полк полковника В. Сікевича, бронедивізіон сотника Болдирева, кінногарматний гірський дивізіон полковника О. Алмазова, поповнилася кількома підрозділами з легіону Українських січових стрільців австро-угорської армії, що вели наступ з Правобережжя. 19 квітня на бік Кримської групи перейшов Гуляйпільський полк на чолі з прапорщиком А. Волохом, який підняв повстання проти свого червоногвардійського командування, зокрема комісара полку Н. Махна. Українські війська зламали опір червоногвардійських загонів у Мелітополі, 21 квітня вони без бою ввійшли до Сімферополя, потім – до Алушти та Бахчисарая, і мали намір наступати на Севастополь. Але в той час Штаб 52-го німецького корпусу, який прибув до Сімферополя, звернувся до отамана З. Натієва з вимогою пропустити вперед німецькі війська, які ще 18 квітня оволоділи Перекопом і, швидко долаючи незначний опір збройних осередків Радянської республіки Тавриди, просунулися вглиб півострова. 1 травня німці зайняли Севастополь. Цьому сприяли українські частини, які 22–23 квітня відбили контрудари червоних військ, а 25–27 квітня закріпилися в Сімферополі, Євпаторії і Джанкої, висунулися до Ангарського перевалу і Феодосії.

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 77–77 зв.

2 Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (про що історія мовчить). – Т. 2. – Торонто, 1973. – С. 343.

Четверного блоку, можливість здійснювати стабільні зовнішньоторговельні операції, виготовлення достатньої маси національних грошей, захищених від підробок. Проте головним бонусом для Центральної Ради була її захищеність і можливість відновити лад.

Центральні держави потребували продовольства і їм було байдуже – дадуть його українські есери, соціал-демократи чи консерватори. Уряд УНР мав лише скористатися цією нагодою, відновити владні структури, здійснити реформи, проаналізувати причини власних невдач і, «залатавши» державотворчі прогалини, шляхом соціального й політичного компромісу повернути авторитет української влади у суспільстві. Проте курс есерівського уряду В. Голубовича не змінився, як і позиція Центральної Ради щодо принципів і форми державного будівництва. Отже, Центральна Рада, а з нею й Українська Народна Республіка, були приречені на падіння.

Між тим у країні все більше загострювалося військово-політичне і соціально-економічне становище. Зростало обопільне напруження і у відносинах між Центральною Радою та німецько-австро-угорським командуванням. Берлін та Відень непокоїла безладна політика уряду УНР, що ставило під загрозу продовольчу ситуацію в їхніх країнах. Крім того, союзницькі війська в умовах неспинної анархізації та хаосу у державі все більше і більше змушені були виконувати окупаційно-поліцейські функції, а це не лише зумовлювало ескалацію протистояння з населенням, а й змушувало представників німецького та австро-угорського командування вже з березня 1918 р. раз у раз ставити перед своїм політичним керівництвом питання: чи варто підтримувати в Києві режим, який здатен лише на декларації та соціалістичний популізм?

Так, представник австро-угорського Міністерства закордонних справ при Головному командуванні армії генерал Р. Шторк 27 березня 1918 р. надіслав з Бадена своєму міністрові іноземних справ графові О. Черніну у Відень отриману ним з Києва доповідь одного з органів інформаційного відділу Головного командування армією. У ній щодо урядової ситуації в УНР, зокрема, зазначалося: *«Уряду симпатизує дуже незначна частина населення країни. Великі поміщики, буржуазія, російські соціалісти-революціонери, кадети та частина селянства налаштовані проти нинішнього уряду, що спирається головним*

чином на багнети австрійських і німецьких військ. Фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці уряду, посиляючись на ризикованість соціалістичної програми. Міністерства повністю дезорганізовані, усюди не вистачає досвідчених фахівців»¹.

30 березня 1918 р. австро-угорський посланець в УНР граф Й. Форґач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О. Черніну про жалюгідний стан залізничної галузі України, доповідав ще й про владний та господарчий хаос, *«повний крах фінансової системи»*². Промайнула думка, що для виправлення становища *«необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів»*³. 2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ї австро-угорської армії телеграмою з Одеси повідомляв головне армійське командування в Бадені та Міністерство іноземних справ у Відні про критичний стан Центральної Ради, додаючи, що в Одесі ходять чутки, *«що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду»*⁴.

Отже, наприкінці березня – на початку квітня 1918 року австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців скинути Центральну Раду власними силами. Як бачимо, на той час ще не йшлося про пошук претендента на диктатора, а тим паче, про кандидатуру Павла Скоропадського.

Тож наприкінці лютого 1918 р. генерал П. Скоропадський, одягнений у солдатську шинель, без засобів для існування, добирається до столиці України. Тут він зустрічає кількох своїх петроградських знайомих, які допомогли йому грошми, й у березні оселяється у другорозрядних кімнатах готелю «Кане», що розміщувався на розі Хрещатика та Фундуклеївської вулиці. Незабаром до нього приєднується його підлеглий по 1-му (34-му) армійському корпусу Г. Зеленевський, встановлюється коло для спілкування та знаходяться однодумці. Тоді ж до Скоропадського доходять чутки про наміри німців змінити урядування в Україні.

1 Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, OHG, Horn, N.Ö., 1966. – Band I. – S. 350.

2 Там само. – S. 348–349.

3 Там само. – S. 349.

4 Там само. – S. 347.

Великий князь Дмитрій Павлович з групою гвардійських офіцерів
(по центру, ліворуч від великого князя сидить Павло Скоропадський)

Так у генерала поновлюється думка про зміну. Спочатку це питання обговорювалося в обмеженому колі осіб, але згодом розпочинається праця над створенням власної організації та пошуку прибічників ідеї перевороту. Р. Млиновецький (Р. Бжезький) згадував, що його «Братство самостійників» одержало «неясні звістки» про підготовку перевороту вже в першій половині березня 1918 р.¹ Невдовзі навколо генерала згуртовується досить міцна група, яка виявила згоду підтримати кандидатуру Скоропадського.

Відтак Павло Скоропадський створює у Києві таємну організацію «Українська громада» (згодом вона почала називатися «Українська народна громада» – УНГ), яку з часом планувалося переформатувати у політичну партію.

Програма УНГ складалася з тридцяти дев'яти пунктів, серед основних: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності всіх українців, проголошення української мови державною; наголошувалося на праві

1 Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (про що історія мовчить). – С. 342.

власності як основі людської культури, земельне питання мало б базуватися також на принципі гарантування права приватної власності, водночас держава мала право відчуження землі у великих власників та забезпечення нею хліборобів, насамперед тих, хто захищав Україну, у таких обсягах, що забезпечували б заможне життя родин.

Програма УНГ не передбачала зміни назви держави – Української Народної Республіки, проте закликала зважати на досвід *«національно-історичного минулого»*, а відтак – запобігти крайнощам як самодержавного способу правління, так і *«відсторонених теорій максималістів»*, тобто більшовиків та лівих українських соціалістичних партій. Форма державного устрою мала бути встановлена відповідно до *«вільно висловленої волі народу»*¹.

Як видно з програми, «Українська народна громада» на перших порах свого існування не мала наміру встановлювати диктатуру Скоропадського, однак серед її членів уже визрівали думки про передачу влади одній особі з диктаторськими повноваженнями та запровадження гетьманства. Тут слід зауважити, що саме юрист з Українського правничого товариства Парчевський – ідеаліст, що прагнув відродити в Україні Гетьманат, у квітні 1918 р. активно виступав проти політики Центральної Ради і разом з членами Товариства вимагав, аби владу в державі було віддано особі з диктаторськими повноваженнями. Саме Парчевський остаточно схилив членів УНГ та самого Скоропадського до думки про проголошення після перевороту головою держави гетьмана з диктаторськими повноваженнями².

Загалом по Україні на кінець квітня 1918 р. УНГ могла розраховувати на 1500–2000 осіб, значну частину членів якої становили вірні Скоропадському колишні офіцери 1-го українського корпусу та козаки Вільного козацтва. Водночас УНГ вела активні перемови з різними правими колами (українськими самостійниками, УДХП, Радою зем'ян, Союзом землевласників) і готувалася до захоплення влади.

1 Геращенко Т. С. Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 199.

2 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 133.

У Києві до складу «Української народної громади» входило близько 300–400 членів та прихильників, старшини 1-го українського корпусу, старшини Школи прапорщиків та козаки Вільного козацтва, окремі цивільні діячі, окремі члени Союзу землевласників. Разом із тим, твердження, що УНГ мала у столиці потужний і численний склад, не відповідає дійсності. Як згодом засвідчував начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький, у Києві на час перевороту організація П. Скоропадського для охорони делегатів З'їзду хліборобів задіяла 22 офіцери¹. Відомості ж П. Христюка, що о другій годині дня на з'їзд прибуло 500 гетьманців-офіцерів², надто перебільшені й неправдоподібні.

Павло Скоропадський
під час Першої
світової війни

Варто також зауважити, що спочатку П. Скоропадський планував змусити Центральну Раду змінити уряд на правіший, але досить швидко зрозумів, що на це марно сподіватися. Якщо вірити його спогадам, то П. Скоропадський у березні 1918 року ще не думав про гетьманство у формі диктатури, і лише після 10 квітня змушений був остаточно визначитися з переворотом і поваленням Центральної Ради, оскільки дізнався про можливу ліквідацію німцями української державності.

Окупаційна влада дедалі більше переймалася здоланням величезних труднощів в отриманні обумовлених з урядом УНР продуктів, чому було кілька причин. Головною з них було небажання переважної більшості населення, навіть за гідну платню, продавати харчі нещодавнім ворогам. Цьому стану сприяла й невизначена позиція й самого уряду України, в якому тривали запеклі суперечки й контрагітація проти нових союзників, а також таємна діяльність агентів французького командування, які обіцяли залізничникам грошові винагороди за затримку кожного вагона з продовольством. Як наслідок, у букси коліс насипали пісок, влаштовували сходження з рейок потягів,

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

2 *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. III. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. III. – Прага, 1921. – С. 4.

розбиття вагонів під час маневрів на станціях тощо. Зі свого боку, німці жорстоко карали за всіляку зумисну затримку продовольства, іноді їм доводилося навіть споряджати власні війська для охорони потягів і залізничних станцій¹.

Урешті-решт німецьке командування висунуло вимогу до українського уряду, аби він розпочав організацію внутрішньої охорони. Пропонувалося з цією метою у кожному повіті створити роту внутрішньої охорони, але всі ці заходи влада Центральної Ради провалила. Тим часом величезні запаси обох колишніх фронтів, Румунського та Південно-Західного, почали посилено розкрадати. Такі дії не оминули пильного ока німецького командування, і позаяк за договором з УНР із цих військових запасів третина мала б бути передана німцям, вони встановили контроль над використанням та витратою цих запасів².

Зрештою, німецькі та австро-угорські війська почали захоплювати залізниці, склади зброї, сирівців і хлібних продуктів, заявляючи на них так зване право воєнної здобичі, що призвело у квітні 1918 р. до дипломатичного конфлікту між німецьким військовим командуванням в Україні та урядом УНР. Наказ німецького головнокомандувача групи армій «Київ» фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів і про заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р.³, який був виданий без узгодження з урядом УНР і являв собою грубе втручання у внутрішні справи України, викликав різку критику з боку діячів Центральної Ради.

Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження. При цьому військовий міністр УНР розумів також і безпорадність української влади не лише у взаєминах з вищим командуванням окупаційних військ, а й щодо відносин на рівні середньої та нижчої ланок командного складу німецьких та австро-угорських військ. Уже на початку весни 1918 р., їдучи в село Гриви на зустріч з командувачем 91-ї німецької піхотної бригади генералом Х. фон Клавзіусом, військовий міністр УНР Олександр Жуковський усвідомлював, що влада Республіки, позбавлена власних збройних сил та

1 ЦДАВО України. – Ф. 4745. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 54–55.

2 Там само. – Арк. 59.

3 Кіевская мысль. – 1918. – 12 апреля; Народня воля. – 1918. – 13 квітня.

Всеволод Голубович. Голова Ради народних міністрів

владно-адміністративної вертикалі на місцях, змушена буде зіткнутися з численними проблемами у взаєминах з новими союзниками, які дуже швидко перетворюються на окупантів. *«Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, – писав військовий міністр УНР, – а як додати ще, що відсутність адміністративних органів на місцях, які могли б зразу допомогти розібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло утворює ненормальне взаімовідношення»¹.*

Ненормальність цих взаємин посилювалася також неспроможністю уряду Центральної Ради опанувати не лише адміністративну владу, а й фінансову та господарчу сфери². Так, 8 квітня повноважний представник Головного командування австро-угорською армією при уряді УНР подав звіт генерал-майорові Е. Вальдштеттену, в якому характеризувався керівництво УНР, позиції Центральної Ради і міжпартійні відносини. У документі, зокрема, констатувалося, що уряд УНР *«спирається на положення соціал-революційних теорій*

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 57.

2 Дивіться: Гай-Нижник П. П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Автореферат дис. на здобуття наук. ст. док. іст. наук: 07.00.01. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 32 с.

(розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), неопановані вияви яких Кабінет не може стримувати безпосередньо, то завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких відносно великих партій, як, наприклад, соціал-демократична, дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загальновизнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд в реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ»¹.

Доречно зауважити тут три важливі факти: безпорадність уряду, розкол між двома найбільшими партіями – еседеками та есерами і звинувачення соціалістичної опозиції у неспроможності уряду протистояти зростаючим самоправним діям окупаційних військ. А це вказувало не лише на слабкість влади УНР, а й на те, що в стінах Центральної Ради відкрито звучали заклики до протистояння з німецькими та австро-угорськими військами. Над Україною примарою нависло німецьке: *Wir werden Ordnung schaffen!*

Водночас у довірі урядові УНР відмовляли навіть його партнери по соціалістичній коаліції. У березні 1918 р. соціал-демократи розпочали кампанію критики уряду Голубовича, вказуючи, що його соціалізація має *«дрібно-буржуазну, утопічну і реакційну суть»*². Вони вимагали також змін до земельного закону та перегляду результатів виборів до Установчих зборів і терміну їх скликання. У цьому з ними солідаризувалися й соціалісти-федералісти, які, разом із тим, пішли ще далі – через свою пресу есефи заявили, що вимагають й негайної зміни уряду і навіть зміни принципів його формування³. З 14 квітня 1918 р. УПСФ оголосила про свій перехід до різкої опозиції щодо уряду, а вже 27 квітня її ЦК ухвалив відкликати з нього своїх міністрів⁴. Соціалістична владна коаліція фактично розпалася.

1 Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Band I. – S. 385.

2 Робітнича газета. – 1918. – 26 березня.

3 Нова Рада. – 1918. – 3 березня.

4 ЦДАГО України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Нова Рада. – 1918. – 28 квітня.

Наприкінці березня партія соціалістів-самостійників, одним з ідеологів якої був вищезгадуваний І. Луценко, вже відкрито говорила про необхідність усунення Центральної Ради й запровадження Гетьманату. Так, у Києві, головно поміж військовиками, УПСС поширила своє «Оголошення», в якому, зокрема, зазначалося: *«Щоб не було авантюри в оці тяжкі часи, коли Україна в огні, щоб здійснити пропозиції Ц. Ради, зазначені в 4 универсалові, щоб провести вибори до Установчих зборів, ми, самостійники, лічим необхідним яскраво підкреслити, що для боротьби з большевиками, анархією, проведення реформ, збудовання війська необхідно призначити гетьмана»*¹.

У тій же порі член УДХП Дмитро Донцов пише про *«атрофію державної влади»* й вказує на неминучу катастрофу, коли перебіг державних справ не зміниться. Автор, ставлячись з недовірою до німців, твердив, що задачею українців є сотворити міцне державне тіло, а тоді матимемо сильного союзника в Берліні. У протилежному ж разі українство втратить усе, що здобуло. Донцову виходів вбачалося два: втрата державності й окупація України її ж союзниками або відплата західним державам за догідний мир, поворот під відновлену московську державу. Будь-яке інше розв'язання українського питання видавалося йому лиш як тимчасове, й державність молода може зникнути з політичного овиду, як метеор².

На той час одразу кілька правих груп в Україні також прагли зміни влади в УНР. 9 березня 1918 р. представники бізнесу, фінансів і сільського господарства закидали урядові бездіяльність – параліч економічного життя країни, хибність політики нерегламентованого робітничого контролю на підприємствах, згубну політику соціалізації у селі, те, що податки не сплачуються, а помайнове обкладання перетворилося у фікцію. Дописувачі вимагали здійснення кардинальних реформ несоціалістичного характеру, зазначаючи при цьому, що владі УНР *«необхідно відмовитися від тих ілюзій і утопій, які хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах в найголовнішій галузі її економічного життя – в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності, жодні зусилля щодо утвердження нормальних умов державного життя в усіх*

1 Наша думка. – 1918. – №3. – 25 березня. – С. 2.

2 Донцов Д. Перед розв'язкою // Нова Рада. – 1918. – Ч. 38. – 21 (8) березня.

сферах – правовій, економічній, військовій та соціальній не дадуть ніяких результатів»¹.

Як проукраїнські, так і проросійські праві угруповання стікалися до Києва й проводили збори, наради, міжосібну координацію. Так, у готелі Михайлівського монастиря щоденно від 14-ї до 16-ї години збиралися на наради колишні київські нотаблі і монархісти за участю Бобринського, Безака, Вороновича. Кадети, хлібороби-поміщики, чорносотенці провадили регулярні сепаратні візити до німецького Оберкомандо, а одеський біржовик Гутник вирядив лідера німецьких колоністів Рихтера до столиці з метою дискредитації уряду в очах окупаційного командування.

25 квітня 1918 р. від імені об'єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України «Протофісу» було виголошено «Декларацію урядові УНР», де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни і знову вимагали відмови від соціалістичних експериментів². І якщо хлібороби-демократи, починаючи з березня 1918 р., ще прагли через пресу та прямий тиск на Центральну Раду домогтися кардинальних змін в аграрній політиці, скасування результатів виборів до Установчих зборів, забезпечення рівних умов політичної діяльності поряд із соціалістичними партіями і несоціалістичними та поповнення своїми членами Центральної Ради³, то інші праві кола України вже не вірили у можливість легальним шляхом досягти змін.

Об'єднані в Раду зем'ян правобережні польські поміщики за допомогою австро-угорських каральних загонів уже почали репресії проти селян і відновлення своїх маєтків. У політичному ж плані польські заможні кола в Україні взагалі щиро воліли би не лише зміни влади в УНР, а й повної ліквідації української державності й радо сприйняли б австрійський протекторат над Правобережжям. На Лівобережжі ж проросійський Союз хліборобів (Союз земельних власників) був дзеркальним

1 Київская мысль. – 1918. – 10 марта.

2 Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 28 (15) апреля.

3 Гай-Нижник П. П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – №2. – С. 305–322.

відображенням Ради зем'ян, але вже з готовністю прийняти німецьке правління. 12 квітня 1918 р. його представники надіслали до Центральної Ради телеграму з вимогами не лише негайного припинення експериментів із соціалізації землі, а й відставки уряду та розпуску Центральної Ради¹. Не дочекавшись належної реакції від керівних кіл УНР, 22 квітня 1918 р. Союз земельних власників запропонував німецькому Oberkommando докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства, в якому генерал-губернатор визнавався б німецьким командуванням і керував би підвладною йому територією засобами очолюваних ним же збройних сил та за допомогою призначених ним особисто членів Директорії. Окрім того, великі землевласники пропонували скликати у створеному генерал-губернаторстві відповідні законодавчі збори, які мали б скасувати закони Центральної Ради².

Павло Скоропадський
в Манчжурії, 1904 р.

Такі заманливі як для німців, так і для австрійців пропозиції, здавалося, мали б бути прийнятними як для Берліна, так і для Відня. Проте керівництво провідних Центральних держав усе ж не могло дозволити собі такого роду кроків і мусило зважати принаймні на кілька серйозних застережень.

Передусім подібні дії з будь-якої однієї сторони викликали б «тертя» з іншою; поділ України на зони впливу – то одна річ, а поділ на зони військового управління, прямої економічної експлуатації країни – зовсім інша. Німеччина та Австро-Угорщина елементарно не мали часу на рутинне з'ясування відносин не лише між собою, а й з Туреччиною та Болгарією, що вимагало б переписання квот з отримання продовольства, збіжжя, сировини з України між ними; до того ж розподіл України неминуче призвів би якщо не до розколу, то до надзвичайного загострення

1 *Несвіцький О. О.* Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. – Полтава, 1995. – С. 52–53.

2 *Папакін Г.* Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАНУ. – Вип. 39. – К., 2008. – С. 137.

і без того напружених взаємин усередині Четверної коаліції. Тим паче, що такі «тертя» вже виникли між провідними Центральними державами, приводом до чого стали намагання австрійців докорінно змінити формат їхньої спільної з німцями присутності в Україні. Річ у тому, що віденський уряд вирішив, що вся Київщина мала би бути об'єднана з Галичиною в окрему власну «Україну» під протекторатом Австро-Угорщини. На думку австрійців, після падіння Румунського та Південно-Західного фронтів для них війна з Росією добігла кінця, й вони могли висувати свої окремі умови післявоєнного влаштування в остаточному вигляді. Проти цього рішуче виступив уряд Німеччини, який дотримувався позицій, що війну ще не закінчено й не на часі розмови про створення будь-яких постійних політичних угруповань. Натомість німці вважали зайняття України важливим стратегічним здобутком для втілення своїх подальших планів: щоб одержати певну кількість продуктів та сировини, оживити торговельний обіг своїх країни, отримати від УНР обіцяну третину всіх бойових запасів колишніх Румунського та Південно-Західного фронтів, а також дати власним військам, що були зняті з бойовищ, спокійно відпочити в Україні, уникнувши при цьому виснаження власної території.

По-друге, хоча німецька військова партія й пропонувала на певному етапі оголосити Україну окупованою, подібно до Польщі, проте, як справедливо зазначав начальник Власного Штабу Скоропадського Б. Стеллецький, для планомірного втілення цього наміру в життя знадобилася б така величезна кількість чиновників і таке значне підсилення військ, що в підсумку постала б потреба у більш значних силах, аніж ті, котрі оперували на колишньому Південно-Західному фронті, а чиновників не вистачило б зо всієї Німеччини¹.

По-третє, ліквідація української державності серйозно зашкодила б репутації Центральних держав на міжнародній арені і надала б додаткові козирі антантській пропаганді. Не менш важливим був ще інший аспект – сприйняття такого кроку громадськістю та політичними колами, власне, в самих країнах Центрального блоку. Як відомо, в Німеччині були досить впливові кола, що вважали доцільним існування Української Держави як з геополітичного, так і з економічного поглядів,

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 65–66.

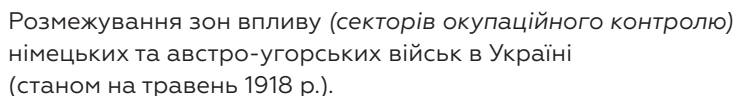
а численні представники соціал-демократії в Рейхстазі неминуче б використали такий необачний крок на свою користь. В Австро-Угорщині ліквідація України як державного утворення зумовила б не лише політичне загострення, а й ускладнення в національних краях. У Туреччині та Болгарії громадськість також не проковтнула б цей крок, який викликав би занепокоєння й влади, позаяк вказував би на неповагу до союзників.

І по-четверте, втілення в життя цього проекту неминуче запалило б пожежу визвольної боротьби українського народу проти окупантів, у яких вже не було би політико-ідеологічного прикриття у вигляді Берестейського договору та київського уряду. До того ж очолити цю боротьбу могли не лише українські соціалісти чи праві, а й більшовики чи навіть «білий» рух. Нове відновлення другого фронту на сході Європи з цілком імовірною можливістю взагалі втратити будь-який економічний зиск з палаючої України було небажаним для Центральних держав.

Тож німці запропонували розмежувати сфери впливу між союзниками таким чином: уся територія від смуги Волочиск – Жмеринка – Катеринослав – і далі на південь переходила під вплив австро-угорського командування, а на північ – німецького. При цьому німці переймали на себе охорону кордонів на сході, й за це під їхній контроль передавалося все Лівобережжя. Для підтримки внутрішнього порядку в усіх значних населених пунктах мали розташувати гарнізони від військ союзників, а решта території мусила б отримати українську охорону. При уряді УНР слід було тримати посланців Центральних держав, а вище керівництво справами в окупованих територіях доручалося німецькому командувачеві армій у Києві. Австрійці довго не погоджувалися на таке рішення, проте німецьке командування рішуче наполягало на своїй позиції й навіть, задля більшої зговірливості союзників, спрямувало до Одеси частину своїх військ, запропонувавши австрійцям здійснити подібне ж щодо Києва. Австро-угорське командування відмовилося від такої пропозиції й водночас із невдоволенням проковтнуло прибуття німецьких військ до Одеси та Катеринослава¹.

Тож ані німці, ані австро-угорці навесні 1918 р. не могли дозволити собі втягнутися в таку авантюру, як ліквідація української державності, але й змиритися з існуванням Центральної

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 50–51.

Ради теж уже були неспроможні. Тому з'явилася ідея зробити ставку на людину, яка прагла б і була здатна не лише очолити збережену Українську Державу, сформуванати неосоціалістичний уряд і певною мірою об'єднати навколо своєї особи більшу частину українського населення та партій з різною спрямованістю, а й здійснити такий переворот.

Загальний задум щодо плану та технології перевороту виник у майора Генерального штабу Г. Гассе, який завідував німецькою військовою контррозвідкою та військовою поліцією. Він же й узявся за його втілення на практиці.

Діючи через своїх агентів з-поміж місцевої інтелігенції, які, як свідчив згодом Б. Стеллецький, й самі не усвідомлювали того, що є агентами майора Г. Гассе та його слухняною зброєю, німецька контррозвідка домоглася від уряду Центральної Ради дозволу на проведення з'їзду представників хліборобства та землевласників. Одночасно розпочалися приховані переговори з окремими представниками українства про доречність

відновлення в Україні історичного національного правління у формі виборного Гетьманату¹.

Претендентів у ті бурхливі часи було чимало. Розглядали кандидатури М. Міхновського, Є. Чикаленка, Б. Ханенка, Д. Дорошенка, А. Ніковського та інших, проте лише задля розпорошення уваги.

Так, наприкінці березня 1918 р. майор Г. Гаспе влаштував одному з лідерів соціалістів-федералістів А. Ніковському зустріч з начальником Генерального штабу німецьких військ в Україні В. Гренером, під час якої німецькі офіцери запропонували йому накреслити склад майбутнього уряду УНР, що мав би бути утворений внаслідок «маленького втручання» німців, але вже без існування Центральної Ради². Невдовзі, 22 квітня, Г. Гаспе запропонував А. Ніковському особисто скласти з соціалістів-федералістів український уряд й очолити його, на що останній не пристав. *«Значно пізніше я зрозумів, – писав згодом А. Ніковський, – що ця пропозиція робилася тільки для проформи, тільки для того, щоб дістати од есефів формальну відмову йти на порозуміння з оберкомандою»*³.

Головними ж особами, на яких німці збиралися зробити ставку й розпочати співпрацю у підготовці до усунення Центральної Ради, були П. Скоропадський, І. Полтавець-Остряниця та І. Луценко.

Іван Полтавець-Остряниця, що походив із гетьманського роду, приваблював як смілива й рішуча людина, проникнута ідеєю відновлення козацьких традицій в Україні, пов'язана з Вільним козацтвом і готова на будь-які комбінації, що

Андрій Ніковський

Іван Полтавець-Остряниця

- 1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 66.
- 2 Ніковський А. Як постала Скоропадщина на Україні // Громада. – 1919. – 28 лютого. – №4–5. – С. 10–11.
- 3 Там само // Громада. – 1919. – 20 березня. – №6–7. – С. 15.

віщували б вигоду чи владу. Проте на той час Вільне козацтво не було потужною й консолідованою силою, а політичні авантюризм та неусталені переконання І. Полтавця-Остриця негативно впливали на його репутацію.

Іван Луценко

Більш серйозною кандидатурою був військовий лікар Іван Луценко. До фанатизму відданий ідеї української державності та гетьманства, він був не лише талановитим оратором, що міг повести за собою народ, а й сильним та наполегливим організатором; належав до поміркованих соціалістів і підтримував контакти з українськими військовиками, переважно старшинами загону Прісовського-Натієва, до формування якого мав безпосередній стосунок. Проте така сильна, вольова і принципова натура, як

І. Луценко, з усталеними політично-партійними та ідеологічними переконаннями, яка до того ж була твердим поборником української державності, могла би виявитися досить незручним для окупаційної влади гетьманом, спроможним спричинити забагато складнощів стосовно політичних, військових, економічних намірів Відня та Берліна в Україні.

Кавалергард Павло
Скоропадський
(1905 р.)

П. Скоропадський був з гетьманського роду, генералом та аристократом, що не мав соціалістичних поглядів та власної міцної політичної партії, проте мав прихильників серед частини військовиків та заможних верств суспільства, почав формувати навколо себе помірковану праву організацію. Як згадував майбутній начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький, *«після ретельної перевірки цих трьох кандидатів та з огляду на те, що монархісти, що оточували германське командування, посилено схилили останнє на бік свого кандидата, германське командування зупинило свій вибір на Скоропадському, розраховуючи знайти в ньому точного виконавця своїх накреслень. Крім того, вони розраховували, що як людина*

кандидата, германське командування зупинило свій вибір на Скоропадському, розраховуючи знайти в ньому точного виконавця своїх накреслень. Крім того, вони розраховували, що як людина

Павло Скоропадський в Російській імператорській армії під час Першої світової війни

Петроградського вищого кола він зуміє підтримати престиж вищої влади в країні й що з ним легко буде домовитися»¹.

Павло Скоропадський був нащадком гетьманського роду, що мало не лише вгамувати тугу народу за сильним лідером та ідеалізованим минулим Гетьманщини, задовольнити романтичні пориви частини молоді, а й підживити його особисті чесноти стати керівником не гіршим за славних предків. Його соціальний статус мав заспокоїти великих власників і буржуазію – родина Скоропадських володіла сотнями тисяч десятин землі в різних частинах Росії та України, міською нерухомістю, акціями різних підприємств та вільною готівкою в банках, зберігала картини, речі старовини та єдину в світі колекцію табакерок, була однією з найбагатших в Російській імперії, а перебування при дворі царя флігель-ад'ютантом імператора – русофільські кола.

Як відомий бойовий генерал двох воєн він мав бути позитивно сприйнятий російським офіцерством, а як генерал-українізатор 34-го армійського корпусу – українськими старшинами. Іще зовсім нещодавні події 1917 р., коли П. Скоропадський зі своїм 1-им українським (колишнім 34-им) армійським корпусом перейшов під юрисдикцію Генерального секретаріату військових справ і врятував від повалення збільшовиченими

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 67–68.

загонами Євгенії Бош Центральну Раду, як і його призначення командувачем військ УНР на Правобережжі, повинні були примирити з його владою не лише українські патріотичні кола, а й поміркованих соціалістичних діячів, що були членами тієї ж Центральної Ради. Ці його кроки мали вказувати на те, що він був не просто лояльним, а став прибічником української державності й позитивно сприймав соціальні реформи, навіть якщо не поділяв їх радикалізму. П. Скоропадський був отаманом Вільного козацтва, основу якого становили дрібні та середні хлібороби, а отже, й цей прошарок населення мав не лише позитивно сприйняти його як нового керівника держави, а й підтримати в провінції. І, нарешті, як людина військова, він вселяв повагу в окупаційного командування та втілював надії народу на припинення анархії в країні, а загалом – сподівання на спроможність встановлення порядку в країні та початок відновлення нормального життя. До того ж у П. Скоропадського була власна організація «Українська народна громада».

На початку квітня, відповідно до вже згадуваного плану майора німецької контррозвідки Г. Гассе, німці почали шукати шляхи для встановлення контакту із Павлом Скоропадським.

Перша така зустріч П. Скоропадського з головою німецької військової розвідки у Києві майором Г. Гассе відбулася 11 чи 12 квітня 1918 р. Німецького офіцера надзвичайно цікавила «Українська народна громада». Г. Гассе виклав Скоропадському німецьке бачення усунення від влади Центральної Ради, яке полягало ось у чому: переворот мусить мати вигляд волевиявлення народу, аби німецький Рейхстаг, а надто його соціалістична частина, не протестував; слід заздалегідь забезпечити, щоб на цьому волевиявленні більшість погодилася з потрібною кандидатурою; обранню бажано надати національно-історичну форму¹. Гадаю, що подібна розмова відбулася і з І. Луценком, про що згодом побічно свідчитиме один досить показовий факт, який станеться на З'їзді хліборобів, де обиратимуть майбутнього гетьмана.

Після зустрічі Скоропадський зрозумів, що за потреби він зможе знайти спільну мову з німцями і, як зазначає сам у спогадах, *«відчув, що чекати нічого, що всі обставини складаються так, що потрібно діяти рішуче, що чекати, допоки через партію*

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77–78.

Павло Скоропадський серед однополчан (Перша світова війна)

що-небудь вийде, може бути, буде запізно, а головне, мене лякало 12-е травня. Офіцерства і людей, співчуваючих і рішучих, в мене на той час набралось багато, лише б німці не завадили. Проте тут я відчував, що можна їх переконати тримати негласний нейтралітет. Я цілу ніч не спав, але на ранок, нікому не сказавши, я був достеменно готовий діяти рішуче і негайно»¹.

Як бачимо, зустріч з представникомOberкомандо підштовхнула П. Скоропадського до активізації підготовки перевороту, проте аж ніяк не стала визначальною, позаяк такі плани вже давно виношували П. Скоропадський та його прихильники. Рано чи пізно і німцям, і «Українській народній громаді» довелося б узгодити свої позиції, адже всі вони мали одну мету – повалення Центральної Ради, а обставини, що склалися на той час в Україні, неминуче б змусили ці дві сили дійти до координування своїх дій. Попри це, окупаційне командування лише знайомилося із Скоропадським і аж ніяк ще не визначилось на користь його кандидатури.

Однак П. Скоропадський прискорив підготовку до перевороту і наступного ранку після розмови з майором Г. Гасе він *«зараз-же покликав до себе полковника Сахна-Устимовича і полковника Каракуца і доручив їм негайно набірати офіцерів,*

1 *Скоропадський П. Спогади.* – С. 141.

не роз'яснюючи цим офіцерам поки що конкретної цілі наших заходів, бо необхідно було зберегти наш план в повній тайні, аби уникнути арештів і провалу цілої справи. Гіжицькому також було доручено вербувати офіцерів і зібрати відомості про всіх тодішніх видатніших громадських діячів. Парчевський взявся перебалакати зі школою прапорщиків. Вишневський, що енергійно працював в Союзі Землевласників, взявся зробити потрібні приготування до зїзду хліборобів, який був скликаний на 29-е квітня»¹.

Німці ж все ще прагнули вплинути на верхівку Центральної Ради й сподівалися, що, в разі її «реформування» й налагодження тісної співпраці, взаємини можна налагодити. 13 квітня 1918 р. посол А. Мумм зустрівся з очільниками ЦР, які запросили на цю розмову з метою розв'язати кризу, що виникла у зв'язку зі згаданими раніше наказами Г. Айхгорна. Після двогодинної розмови німецький посол дійшов остаточного висновку, що подальша співпраця з керівництвом УНР неможлива². Тоді ж у неспроможності провідників Центральної Ради реально оцінювати ситуацію переконався й фельдмаршал Г. Айхгорн, про що 13 квітня 1918 р. відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ: *«Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»*³. Усе це остаточно заглибило провалля на шляху компромісу між державною владою УНР та окупаційною адміністрацією. Порозуміння на основі взаємних поступок уже ніхто не прагнув.

Того ж дня, 13 квітня, а потім й 15 квітня майор Г. Гасе, до якого приєднався спеціальний помічник начальника Штабу німецьких військ в Україні В. Гренера майор В. Ярош, що володів російською мовою, знову зустрівся із П. Скоропадським. Той виклав їм свій план і сказав, що, окрім нейтралітету, нічого від них не потребує. Утім П. Скоропадський зауважив, що *«був би дуже вдячний, якщо б вони завадили так чи інакше січовикам, які були*

1 *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // *Хліборобська Україна.* – Кн. IV. – Зб. VII і VIII. – Відень, 1922–1923. – С. 74.

2 *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. – С. 156–157.

3 *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.* – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 347.

тоді частиною, головним призначенням якої було охороняти уряд і Центральну Раду, якби вони завадили їм вихід з касарень»¹. Звісно ж, прямої позитивної відповіді не було, але П. Скоропадському повідомили, що, можливо, з ним захоче зустрітися генерал В. Гренер. Стало очевидно, що німці співчують намірам П. Скоропадського, але остаточно ще не визначились зі своїм вибором.

18 квітня начальник Штабу німецьких окупаційних військ генерал В. Гренер і посол А. Мумм² вже твердо вирішили повалити Центральну Раду, було навіть призначено дату – 28 квітня 1918 р. До того часу мало б бути обов'язково укладено Торговельний договір з УНР, а вже потім застосовано «жорсткі заходи».

23 квітня 1918 р. після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском³, було підписано сумарний договір про товарообмін УНР з Центральними державами⁴. Цей договір передбачав організацію великого господарчого німецько-австро-угорського центру, кажучи простіше, величезного складу зернових продуктів, куди Центральні держави відряджали б довірених фахівців з хлібної справи. Проте австро-угорський Генеральний штаб упевнив імператора Карла I видати указ, що доручав австро-угорським частинам збір зернових продуктів в окупованих ними областях. Для проведення такої тактики до Одеси було відряджено генерала, котрий і розпочав вести звідти свою особливу лінію «військових дій». Для оплати зернових продуктів безпосередньо народові з Відня було виділено 100 мільйонів крон⁵. Окупаційне командування вже не хотіло мати справи з українською владою.

1 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 142.

2 Див.: *Гай-Нижник П. П.* Альфонс фон Мумм – дипломат і посол Німеччини в Україні: коротка хроніка життя (1859–1924) // *Гілея*. – 2017. – Вип. 127. – №12. – С. 45–49.

3 *Чернин О.* В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – М.; Пг.: Гиз, 1923. – С. 271.

4 ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 84–85 зв.

5 *Чернин О.* В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – С. 271–272.

Того ж дня, 23 квітня, у Києві відбулася спільна австро-німецька нарада, в якій взяли участь генерал В. Гренер, військові представники з обох сторін та посланці Німеччини й Австро-Угорщини в Україні А. Мумм і Й. Форгач. Дипломати виступили за збереження української державності як такої, але за зміну правління. У підсумку, як свідчив А. Мумм, було досягнуто *«згоди про цілі, але не методи»*. 24 квітня учасники наради ухвалили рішення: *«1. Співробітництво з [Центральною] Радою більше неможливе. 2. Не слід намагатися створювати в Україні “генерал-губернаторство”. 3. У прийнятний термін слід створити український уряд, але такий уряд, який буде підпорядковуватися наказам німецького та австрійського командування. Йому доведеться гарантувати власне невтручання у необхідні воєнні та економічні заходи Центральних держав»*¹. Тоді ж виробили умови, що мали бути висунуті українській владі.

Павло Скоропадський

24 квітня 1918 р. посланець Німеччини в Україні барон А. Мумм вручив українському урядові ноту-відповідь на українські вимоги від 16 квітня, у якій Раді народних міністрів УНР окупаційна влада виставляла власні вимоги. Того ж дня у будинку Бродського, де розташовувалось Oberkommando, в присутності Гренера, Яроша та Гассе подібні вимоги було представлено й генералу Скоропадському. У разі неприйняття цих вимог жодною зі сторін українців німецько-австрійські війська мали ліквідувати українську державність і встановити в Україні генерал-губернаторство з повним окупаційним режимом. Як згадував Скоропадський, В. Гренер сказав йому, мовляв, німці не втручаються в українські внутрішні справи, проте з огляду на становище, що склалося в країні, і неможливість працювати з урядом Центральної Ради, вони співчують намірам, які збирався здійснити Павло Скоропадський.

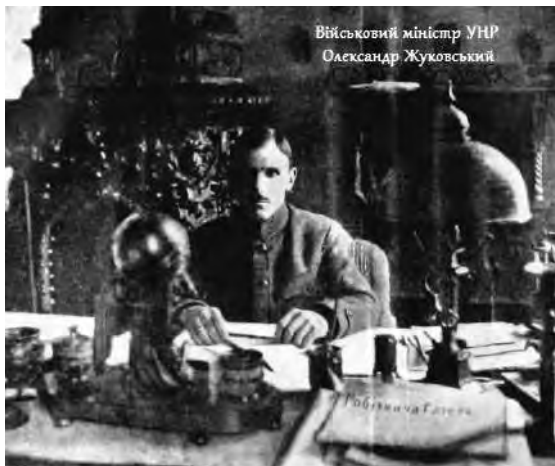
1 Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – С. 160.

Утім перед тим, як розпочати більш предметну розмову з цього приводу, В. Гренер запропонував йому ознайомитися з проектом їхньої угоди. Вимоги окупаційної влади в загальному зводилися до такого:

«1. В часи перебування австро-угорського і німецького війська на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями. 2. Для всіх злочинців супроти союзних військ установлюються німецькі і австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій. 3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами. 4. Якщо на Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав. 5. Всі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасовані. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні. 6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж. 7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння. 8. Робітниче питання має бути врегульоване на основі відповідного законодавства»¹.

П. Скоропадський згадує дещо інакші пункти, а саме: визнання після перевороту умов Берестейського договору; врегулювання курсу валют; встановлення правильного контролю з вивозу харчових припасів; видання закону, згідно з яким німецькі війська, що перебувають на теренах України, мали б право отримувати в районах дислокації необхідні їм харчі за встановленими у кожній з місцевостей й відповідно до пори року цінами (вимога Оберкомандо); щоби Сойм було скликано

1 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород; Нью-Йорк: Накладом др. Осипа Ципки, 1930. – Т. 2. – С. 31–32.

Військовий міністр
УНР Олександр
Жуковський

лише у той термін, коли не буде перепон на це з боку німецької влади; прийняття зобов'язань відновлення судового апарату і спостереження за його правильним функціонуванням із застереженням на тому, аби в його складі не було демагогічних елементів; відновлення вільної торгівлі; у разі виявлення лишків серед харчових припасів, що належать вивезенню за кордон, надання Німеччині права переваги на придбання цих лишків.

«Ось і все», – занотував після подання цього переліку гетьман у спогадах¹, а значить, ані в квітні 1918 р., ані згодом він не вважав їх обтяжливими ні для себе, ні для Української Держави.

П. Скоропадський згадував, що одразу не підписав угоди, а попросив надіслати цей проект йому додому для остаточного рішення. Звісно ж, усі ці пункти він прийняв, можливо, з несуттєвими застереженнями. Тоді ж Ґренер запевнив Скоропадського, що той, у разі вдалого перевороту, повністю може розраховувати на сприяння німецьких військ у справі відновлення порядку і підтримки його особисто та українського уряду. «В день же перевороту, – як зі слів П. Скоропадського зауважував В. Ґренер, – вони будуть триматися нейтралітету, проте крупних безладів вони на вулицях допустити не можуть», а тому дав йому пораду «якомога ретельніше обміркувати дії для захоплення урядових установ і особливо важливих осіб»².

1 Скоропадський П. Спогади. – С. 148.

2 Там само. – С. 148–149.

Тим часом неспроможність державної влади УНР опанувати становище у країні призводила до непідконтрольності теренів краю уряду, до анархізації народних мас та їх поступової більшовизації. Військовий міністр УНР Жуковський після поїздки з інспекцією армійських складів та майна по Правобережній Україні з розпачем зазначав: *«Я бачив в якому безпорядочному стані находиться наше село. Влади ніхто не почуває, бо її нема. Люди живуть по виробленим традиціям»*, додаючи, що вже тоді в деяких місцевостях сформувалася *«купка рішучих крикунів відважних і вона тримала все село, як не волость, в своїх руках. Ясно вираженого обличчя у населення не видно було. Всі інтереси і бажання групіровались коло одного питання – земля»*¹. Окрім того, німці вимагали від уряду УНР жорстких і планомірних заходів щодо роззброєння населення й ліквідації банд, але влада, зокрема Військове міністерство, відверто не зважала на такі пропозиції й водночас накопичувала зброю та амуніцію на складах у провінції з метою в подальшому надати їх мережі повстанських загонів, які б мали розпочати повномасштабну війну з німецькими та австро-угорськими військами в Україні.

На цьому ґрунті німецьке та австро-угорське командування, що зневірилося у здатності української влади навести лад у державі й відновити господарство, почало перебирати адміністративний контроль у свої руки, встановлювати власну охорону військових складів і залізниць.

Нестабільність внутрішнього політичного і соціально-економічного стану в країні, неспроможність уряду УНР забезпечити поставку продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування окупаційних військ в Україні створили нездоланний бар'єр між державною та окупаційною владами. Генерал Людендорф лаконічно висловив причину, яка остаточно схилила Німеччину до повалення влади УНР: *«Молодий український уряд виявився неспроможним навести в країні лад і забезпечити нас зерном»*². Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило повалити її правління

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 81.

2 Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. 1914–1918 гг. – М., 1924. – С. 274.

в країні. 25 квітня 1918 р. фельдмаршал Г. Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів¹, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду.

Формальним приводом для такого рішення став арешт (фактично – викрадення) 24 квітня 1918 р. від імені до того часу нікому невідомої організації «Комітет порятунку України»² члена торговельно-економічної комісії УНР впливового банкіра Абрама Доброго, який тісно співпрацював з німцями³.

Суть цього резонансного інциденту з А. Добрим, який мав для уряду УНР негативні моральні та реальні наслідки, полягала ось у чому. Тісні контакти А. Доброго з німцями зав'язалися далеко до 1918 р. Ще від початку Першої світової війни він співпрацював із спецслужбами Німеччини. Ось як змальовував крутість А. Доброго у жовтні 1915 р. російський контррозвідник М. Батюшин, який у доповіді своєї слідчої комісії зазначав, що у Всеросійському товаристві цукро заводчиків сталося перегруповання й усю справу очолили два євреї – Гепнер та Абрам Добрий, які диригували у Союзі цукро заводчиків (Гепнер був ще й співвласником заводів Терещенка, а Добрий –

1 Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 113.

3 Абрам Юрійович (Урієвич) Добрий, євреї за національністю, народився у Києві, був спадковим почесним громадянином, керував відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку в Києві, був членом ради банку, також членом правління Київського товариства турботи про вищу комерційну освіту. Крім того, він був членом правління Всеросійського товариства цукро заводчиків, директором Товариства Артемівського бурякоцукрового заводу, Олександрівського товариства цукрових заводів, Товариства Кашперівського бурякоцукрового заводу, Корюківського цукрового заводу, Мезенівського бурякоцукрового заводу. Наголошу й на тому, що на початку ХХ ст. цукрове виробництво з буряка (а отже, й горілчане) переживало бум. За право фінансувати цю галузь змагалася низка банків, а переможець отримував право не лише кредитувати цукрових магнатів, а й скуповувати акції цукрових заводів, брати участь у збуті їхньої продукції тощо. Посісти провідну нішу у цій галузі в українських губерніях А. Доброму та очолюваному ним київському відділенню банку допомогли свого часу й німці, а саме Deutsche Bank. Досить зазначити, що в період з 1905-го до 1917 р. баланс київського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку зріс з 21,6 млн до 82,2 млн карбованців. Недарма ж цей банк у Києві прозвали «Цукровим банком» (щоправда, ще й через тісні зв'язки з відомим тоді «Цукровим синдикатом»).

заводів Бродського), сприяли спекуляції, свідомому скороченню випуску цукру на внутрішній ринок імперії, вивозили цукор за кордон під час війни на шкоду російському населенню й злочинно протидіяли постачанню цукру до армії. У 1916 р. російська військова контррозвідка заарештувала А. Доброго¹, але завдяки втручання Григорія Распутіна² його згодом звільнили з-під арешту. Очолюваний А. Добрим Російський для зовнішньої торгівлі банк виконував спекулятивні фінансові операції на користь Німеччини. За мемуарами одного з керівників російської контррозвідки В. Орлова, метою спекулятивних операцій було «роздути» ціни на продовольство та інші товари першої необхідності, чим викликати невдоволення громадян. Нового арешту А. Доброго вдалося уникнути завдяки Лютневій революції 1917 р. у Росії.

У 1918 р. А. Добрий став директором київського Російського для зовнішньої торгівлі банку, членом Тристоронньої українсько-німецько-австро-угорської Фінансової комісії³, членом спеціальної комісії Кредитової канцелярії Народного Міністерства фінансів УНР, яка, в порозумінні з представниками Німеччини, Австро-Угорщини та інших Центральних держав, мала остаточно вирішити всі фінансові закордонні розрахунки УНР⁴. Відтак він близько зійшовся з німцями й підтримував тісні контакти з представниками німецьких фінансово-торговельних кіл, посольством та окупаційним командуванням. Зокрема, він безпосередньо провадив перемовини щодо умов торговельного договору, здійснював низку власних фінансових операцій, пов'язаних з цукровими заводами тощо. На цей час він був основним українським партнером не лише Deutsche Bank, а й німецького імперського Raichsbank. З огляду на все це, сучасники вже на той час вбачали у А. Доброго праву руку німців у підготовці повалення влади Центральної Ради⁵. Тож не дивно, що його

1 Правительственный вестник. – 1916. – №228. – 26 октября.

2 *Зданович А.* Свои и чужие – интриги разведки. – М., 2002. – С. 59.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 57–57 зв.

4 Там само. – Арк. 59.

5 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Госиздат, 1936. – С. 42, 61, 114–119; Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С. 348, 364.

викрадення викликало шалене обурення не лише у командувача окупаційних військ в Україні генерал-фельдмаршала Айхгорна, а й серед фінансово-економічних та урядових кіл Німеччини.

Розчарувавшись у здатності уряду В. Голубовича виконати умови договору з постачання продовольства та військових запасів, а також в організації внутрішньої охорони порядку, на яку ще союзні, а не окупаційні на той час війська змушені були витратити власні сили, німці вирішили діяти іншим способом. Вони ввійшли у згоду з банками, головним чином міжнародним, який в особі свого головного директора-розпорядника А. Доброго за певну комісійну винагороду взявся скуповувати, нібито для себе, продовольство у населення. Справа йшла успішно. А. Добрий, який чудово знав місцеві умови й, походячи з дрібних маклерів, ще до Світової війни став директором-розпорядником одного з найбільших київських банків, що провадив операції з цукром і зерном, легко встановив належну організацію скуповування харчів, які потім потрапляли в розпорядження німецького командування.

Щодо заходів з охорони внутрішнього ладу, то німці почали застосовувати щодо порушників жорстокі фізичні покарання та висилання на примусову працю з висушування боліт до Польщі. Більшість же порушників виявлялися членами правлячих партій есерів та есдеків, отже, в цих партійних колах зростало невдоволення діями німців. Саме задля протидії окупантам правляча на той час партія есерів (УПСР) та інші соціалісти в уряді УНР й створили таємну організацію під назвою «Комітет порятунку України», до якої ввійшли навіть три міністри уряду УНР.

Однією з акцій цього «Комітету» й стало викрадення А. Доброго як вірного німецького агента. Невдовзі німецька окупаційна військова влада розпочала розслідування, якому передував ультиматум Центральній Раді, а наслідком став арешт і німецький військово-польовий суд над кількома провідними діячами уряду УНР, який відбувся в липні 1918 р., та їх подальше ув'язнення.

19 травня 1918 р., вже по поваленні Центральної Ради, ліквідації УНР та проголошенні Української Держави (Гетьманату), у газеті «Кіевская мысль» з цього приводу з'явилося офіційне повідомлення попереднього розслідування німецької слідчої

комісії¹. У ньому зазначалося, що до змови щодо викрадення й вивезення за межі столиці А. Доброго були причетні міністр військових справ УНР О. Жуковський, міністр внутрішніх справ УНР М. Ткаченко, а практичним організатором акції виступив права рука М. Ткаченка директор Адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР Ю. Гаєвський, який взяв на себе цю роль, аби приховати участь інших вищих урядовців Центральної Ради. Мотивом подавалось вороже ставлення цих осіб до німецького впливу в Україні та те, що банкір Абрам Добрий *«чесно старався виконувати економічні обов'язки Берестейського миру»*².

24 квітня 1918 р. до О. Жуковського, як до військового міністра УНР, о сьомій-восьмій годині вечора звернувся міністр внутрішніх справ М. Ткаченко з проханням виділити в його розпорядження трьох чи п'ятьох вартових та спорядити один залізничний вагон. При цьому, зі слів самого полковника О. Жуковського, М. Ткаченко не зазначив, для якої справи йому необхідні були вартові для охорони того вагона. Зі свого боку, військовий міністр, як він згодом стверджував, не перейнявся суттю прохання, позаяк отримував досить часто схожі прохання й від інших вищих урядовців, й поміркував, *«що мабуть гроші кудись везти і позаяк це було вечером, то в Управління Пересовання військ не міг подзвонити до Начальника Перевозу полковника Єщенка, бо праця скінчилась, в 4 години дня»*³. Тож Жуковський телефоном викликав свого вартового значкового Базілевича й віддав тому наказ: *«зробить розпорядження Губерніальному Коменданту, щоб направили трьох козаків для варти в розпорядження Міністра внутрішніх справ – це одне, друге – поїхати на вокзал до коменданта станції і сказати йому, щоб він нарядив один вагон із того потяга, в якому я їздив по ревізії, теж в розпорядження Міністра внутрішніх справ»*⁴. Десять за годину, тобто близько 21.00, значковий Базілевич повернувся з якоюсь особою у штатському, що перед цим справлялася у коменданта залізничної станції, чи не заготовлений потяг для Міністерства внутрішніх справ. Базілевич у присутності того добродія

1 Київская мысль. – 1918. – 19 мая.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 165.

3 Там само. – Арк. 110.

4 Там само. – Арк. 110–110 зв.

доповів військовому міністрові, що наказ про варту він передав начальнику Штабу губерніального коменданта Київщини.

Складність із підготовкою потяга полягала в тому, що міністр шляхів В. Єщенко наказав, щоб без його відома й особистого наказу не споряджати ні потягів, ані окремих вагонів для кого б то не було, бо на залізниці обмаль зайвих паротягів та потягів, а особливо палива. Відтак О. Жуковський виділив М. Ткаченку лише вартових, а вагон і потяг – особисто міністр шляхів В. Єщенко, який на той мент підійшов до колег-міністрів. У присутності військового міністра міністр шляхів просто на прохання міністра внутрішніх справ, також нібито не переймаючись, для якої мети тому потрібен потяг з вагоном, після нетривалого сум'яття, виділив йому залізничний транспорт. Чи була поява В. Єщенка того вечора при розмові міністрів лише випадковим збігом, чи ні – достеменно не відомо. Утім М. Ткаченко попросив О. Жуковського віддати виділених ним вартових у розпорядження Ю. Гаєвського. Власне, сам військовий міністр згодом, перебуваючи у Лук'янівській в'язниці, стверджував, що так і не цікавився, чи були ці його вояки залучені як вартові при А. Доброму і кого саме було призначено вартовими від губерніального коменданта, чи може то були вояки з іншої частини.

Насправді вагон, що стояв на запасних коліях, дійсно охороняли Січові стрільці, а ті троє вартових, що їх виділив для справи О. Жуковський, попрямували до будинку А. Доброго, аби його заарештувати й доставити до потяга. Безпосередньо арештом керував добродій у цивільному, який виявився таким собі Осиповим – чиновником з особливих доручень МВС УНР та особистим секретарем голови Адміністративно-політичного департаменту МВС Ю. Гаєвського.

Будинок
А. Доброго у Києві
по вул. Великій
Житомирській
(сучасний вигляд)

Тож того вечора, 24 квітня 1918 р., до київського будинку за адресою вул. Велика Житомирська, 8-Б, де у дев'ятикімнатній квартирі мешкав Добрий¹, під'їхав автомобіль. П'ятеро осіб, двоє в офіцерській формі, троє – у цивільному вбранні, подзвонили до швейцара й сказали, що панові Доброму надійшла термінова телеграма. Коли ж старенький швейцар відчинив двері, його силою заштовхали до кімнати й зачинили у ній. Двоє чоловіків залишилися на варті у під'їзді будинку, троє, двоє у військовому та один у цивільному, серед яких були чиновник з особливих доручень МВС УНР Осипов і начальник кримінально-розшукового відділу київської міліції М. Красовський, з револьверами попрямували вгору по східцях до квартири А. Доброго. Візитярі запропонували банкірові не чинити опір, позаяк вони застосують зброю, додавши при цьому, що його заарештовано. На вимогу ж дружини фінансиста показати ордер про арешт, було пред'явлено якийсь незрозумілого вигляду мандат без печатки. А. Добрий змушений був підкоритися.

Варто зауважити, під час арешту трійця візитерів у поспіху забула у квартирі господаря портфель з паперами, у який, вочевидь, зазирнула дружина Абрама Доброго. Тож після того, як викрадачі повернулися й забрали портфель, пані Добра вже уявляла, у кого на службі були викрадачі її чоловіка, про що невдовзі й повідомила німецькій військовій поліції.

Тим часом викрадачі посадили банкіра до авто, що вже очікувало біля під'їзду його будинку, і відвезли на залізничний вокзал столиці. Там його запроторили у вагон, який причепили до звичайного пасажирського потяга, і під охороною вірних людей відправили до Харкова². Зазначу також, що дім А. Доброго був неподалік від поліцейського відділка, тож туди встигли повідомити про інцидент. Проте, як свідчили сучасники,

1 Будинок по Великій Житомирській, 8-Б, був шестиповерховим з боку вулиці та семиповерховим – з подвір'я. Його побудував Й. Зекцер у неоросійському стилі у 1903–1904 рр. Особливістю будинку була різна кількість квартир різної площі й комфорту на різних поверхах – для людей різного рівня статку. Попри це він позиціонувався як житло для заможних киян. У 1990-х рр. будівлю було дещо реконструйовано, внаслідок чого втрачено частину історичного оформлення.

2 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61–63.

«представники розшукової поліції поводили себе якось дивно і жодних заходів не застосували»¹.

Наступного дня весь Київ знав про несподіване й загадкове зникнення директора банку. Першою з версій була така, що А. Добрий, пограбувавши банк, утік. Проте ані у банку, ані у його квартирі не віднайшлося слідів того, щоби він бодай щось захопив із собою – документи і навіть речі першої потреби залишилися на місці. Інша версія – викрадення злодіями з метою отримання викупу, однак і вимог щодо обміну банкіра за винагороду не було. Містяни ж не мали сумнівів у тому, що Доброго аж ніяк не могла заарештувати законна влада, його вважали жертвою якихось нальотників, вимагачів та бандитів. Ці чутки не спростовував й уряд Республіки.

Командування ж німецької групи армій «Київ» висунуло керівництву УНР ультиматум у 24 години розслідувати справу Доброго та покарати винних. Природно, що така вимога не могла бути виконана, позаяк викрила б участь самих можновладців УНР, і це добре розуміло німецьке окупаційне командування.

Герман фон Айхгорн

Наступного дня, 25 квітня 1918 року, Айхгорн оприлюднив свій наказ про введення в Україні німецьких військово-польових судів, заборону будь-яких мітингів і зборів та обмеження свободи слова і друку², який фактично визначав фіктивне становище українського уряду. Крім того, німецьке командування оголосило, що саме береться вживати відповідні заходи та міри щодо охорони та забезпечення життя приватних осіб.

У відповідь 27 квітня Мала Рада Центральної Ради почала бурхливі обговорення зухвалої поведінки німецького окупаційного командування, рясно перемішані з критикою політики уряду В. Голубовича, колотнечею щодо необхідності реорганізації уряду, зміни державної орієнтації, протестами

1 Гольденвейзер А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній // Архивъ русской революціи. – Т. VI. – Берлин, 1922. – С. 213.

2 Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

тощо. При цьому відбулося три засідання, два з яких тривали у закритому режимі.

На цьому засіданні прем'єр-міністр УНР Голубович виступив з протестом проти вищезгаданого наказу Айхгорна. Голова українського уряду у залі Центральної Ради, зокрема, заявив: *«У газетах появилось офіційальне інтерв'ю, і воно появилось іменно з підкресленням, що його зміст офіційний. Це інтерв'ю підкреслює, розшифровує розпорядження в наказі генерал-фельдмаршала Айхгорна, в якому говориться, що повинні вони, військові власті, прийняти міри для того, що Український уряд не зумів подбати про охорону города Києва, появились якісь таємні організації, які провадять свої справи таємно і безконтрольно, і уряд в цьому напрямку абсолютно нічого не може зробити»*.

Всеволод Голубович

В цьому офіційальному інтерв'ю указано, що основною і головною причиною цього наказу являється похищення пана Доброго. Не кажучи уже про те, хоч і ворушаться якісь таємні організації, це ще не значить, що уряд так чи інакше може викрити ті організації. Не упоминаючи про те, що такі організації є і по інших державах, де лад організовувався не в один місяць, я спинюсь на цьому факті офіційного звідомлення. Що таке є власне пан Добрий? Він, може, є підданець Німецької держави? Ні, він ні сват, ні кум, він зовсім постороння людина. І от із-за того, що було похищено цю посторонню людину, яка юридично нічим не зв'язана з Німеччиною, яка не дає ніяких поводів до того, щоби зробити такої колосальної ваги приказ, приказ був виданий.

Це лише підкреслення певної неорієнтації і неуміння, а може, навіть, небажання розібратись в наших справах і з боку цих, мабуть, не дуже відповідальних властей Німецької держави, які знаходяться на Україні»¹.

Ось і все сказане головою уряду з приводу «справи Доброго», через яку виник міждержавний скандал і яка стала приводом для видання згадуваного наказу командувача німецького війська в Україні, що фактично денонсував союзницькі взаємини

1 Робітнича газета. – 1918. – 30 квітня.

двох країн й нівелював державну владу УНР! Цілком очевидно, що більшого голова уряду України не міг і не мав потреби виголошувати щодо викрадення і незаконного ув'язнення А. Доброго, позаяк саме окремі міністри й урядовці його уряду були безпосередніми учасниками цієї акції, а решта урядовців з ночі самого арешту банкіра достеменно знали, хто, коли і з якою метою його викрав та ізолював, а відтак – покривали викрадачів, стаючи співучасниками злочинної авантюри.

Того ж дня, у суботу 27 квітня 1918 р., до військового міністра в прийомний час завітав Ю. Гаєвський з тим, щоб йому видали таке посвідчення та автомобіль, аби ніхто не мав права його затримати чи рекувізувати. Під час розмови Ю. Гаєвський, між іншим, сказав О. Жуковському: *«Ну, знаєте Доброго добре законопатили, ніхто його не знайде; ловко все-таки це діло обробили»*¹. У відповідь військовий міністр не промовив ані слова й лише засміявся. Згодом він стверджуватиме, що саме тоді запідозрив, що в справі усунення Доброго, здається, було замішане Міністерство внутрішніх справ УНР². Тоді ж вранці військовий міністр дізнався, що в ніч з 26 на 27 квітня німецькі війська оточили й розпочали роззброєння 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії. Військовий міністр, отримавши такого ляпаса й приниження, поїхав до Центральної Ради й спромігся лише заявити її членам, що не сталося нічого важливого, що це лише прикріє непорозуміння.

Тим часом німці з'ясували, що автомобіль, який під'їжджав до будинку А. Доброго, був казенний, а також те, що когось під посиленою вартою мали відправити потягом до Полтави й що день відправки збігся з днем зникнення банкіра. При цьому встановили, що до відправлення вагон з викраденим А. Добрим тієї ночі простояв на станції Київ ще близько шести-восьми годин. Вияснили також, що виконавці, які за хабар мали транспортувати А. Доброго до Полтави, доставили його до Харкова. По прибуттю до міста викрадачі мали намір заховати бранця до Холодногорського централу, але начальник тюрми відмовився

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 111 зв.

2 Див.: Гай-Нижник П. П. Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки: Збірник наукових праць. – Вип. СХХ (120). – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 212–228.

прийняти А. Доброго під варту без належного ордера про арешт та відповідних супровідних документів від МВС УНР. Тож чоловіка утримували під охороною в одному з номерів у місцевому «Гранд-готелі».

Під час переїзду Осипов, до речі, пропонував банкіру розв'язати його історію через одну впливову особу лише за сто тисяч карбованців з умовою, що після сплати викупу А. Добрий негайно покине територію України. По прибуттю у Харків банкір підписав у готелі чек на сто тисяч, після чого один з конвоїрів від'їхав до Києва, решта попрямувала святкувати у жіночому товаристві успішну мандрівку до готельного ресторану. Тож гастролерів досить швидко помітили місцеві шпики-«стукачі» німецької військової поліції. При цьому самому А. Доброму навіть вдалося підкупити охоронців і доправити німецькій військовій поліції вісточку про те, в якому місті він перебуває¹. Тож у Харкові німці через свою агентуру знайшли його невдовзі в одній з українських військових частин, розквартированих у місті, куди банкіра перевезли з готелю. Згодом, у травні 1918 р., Добрий навіть розповів про свої поневіряння в інтерв'ю одній з німецьких газет.

Поступово німецька таємна військова поліція розплутала це викрадення, знайшла банкіра у Харкові й вийшла на саму організацію «Комітет порятунку України» та дізналася про участь у ній членів уряду УНР². Виявилося також, що, окрім А. Доброго, було затримано ще 27 осіб, що співпрацювали з німцями³. З цього приводу П. Христюк згадував, що уряд й справді планував цілком відкрито заарештувати одночасно кількох визначних «контрреволюціонерів». Однак *«міністр внутрішніх справ М. Ткаченко, з невідомої причини, арештував тільки Доброго і то незвичайним способом (таємного арешту під фірмою якоїсь приватної організації), чим надав справі арешту авантюристичного характеру, поставивши ціле правительство і особливо*

- 1 Гольденвейзеръ А. А. Изъ Кіевскихъ воспоминаній // Архивъ русской революціи. – Т. VI. – Берлин, 1922. – С. 214.
- 2 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 64.
- 3 Голось Кієва. – 1918. – 9 мая; Дело членов ЦК УПСР: Стенографический отчет. – Харьков: Изд-во ЦК КП(б)У, 1921. – С. 56; Кієвская мысль. – 1918. – 8 мая; Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С. 32–33, 112–114, 259; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 324–325, 348.

Голову Ради Народних Міністрів Голубовича, в ненатуральне становище»¹. Щоправда, сам П. Христюк одразу ж зауважив, що це суті справи не змінило, адже «при одвертому переведенню намічених арештів німецькі генерали зробили б те саме, що й після арешту Доброго, хіба що в дещо іншій формі»².

Тим часом з українського боку вищі чини поводитися більш ніж дивно. На запити з різних сторін, зокрема й з боку німців, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко і інші міністри відбріхувалися, що уряд задіяв усі сили для пошуку зниклого, що певною мірою мало б зміцнити переконання у тому, що його таки викрали якісь розбишаки. Таку ж видимість занепокоєння і розшукових дій було підтримано й на засіданнях уряду. Однак, коли на закритому засіданні Малої Ради адвокат А. Гольденвейзер запитав міністра юстиції С. Шелухіна про те, як він пояснює незрозумілий спосіб дій кримінально-пошукового відділення, той досить різко відповів, що не може надати з цієї справи жодних відомостей. З цього приводу А. Гольденвейзер пригадав слова В. Лацького, що одні міністри знали, хто стоїть за викраденням А. Доброго, інші ж підозрювали правду, а отже, й С. Шелухін, очевидно, також відчував її, проте ще не встановив для себе тоді напряду поведінки³.

Микола Ковалевський

М. Ковалевський, тогочасний міністр земельних справ УНР, згадував, що ані він, як і інші члени уряду, ані голова Центральної Ради М. Грушевський, ані голова Ради народних міністрів не були причетними до підготовки викрадення, проте дізналися про арешт банкіра безпосередньо в мить (тобто в ніч) його арешту: «Вночі, коли Добрий був арештований, відбулось власне засідання кабінету під проводом Голубовича. Засідання відбувалося в приватному помешканні Голубовича у великій гарній віллі київського архітектора Воробйова на Липках. На цьому засіданні чомусь не було Ткаченка.

1 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. 2. – Т. II. – С. 166.

2 Там само.

3 Гольденвейзер А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній. – С. 214.

Десь коло півночі Ткаченко нарешті з'явився, викликав Голубовича до іншої кімнати і щось йому стурбованим голосом оповідав. Після цього ми довідались, що сталася ця подія з Добрим. Був це розуміється крок дуже небезпечний в цій напруженій ситуації, яка існувала у відносинах між українською і німецькою владою»¹.

Нагадаю, що вагон з викраденим банкіром на той час усе ще стояв на станції у Києві. Тож голова уряду та присутні міністри, довідавшись про це, або не прорахували можливі негативні наслідки такої авантюри з огляду на вкрай напружені відносини з німецьким окупаційним командуванням, знаючи його плани щодо ліквідації уряду соціалістів, або ж знехтували можливе загострення ситуації, чим виявили свою політичну короткозорість та державницьку безвідповідальність тощо. Адже у ті години було ще не пізно уникнути майбутніх проблем, змінивши перебіг подій, і навіть, за належного й обміркованого сценарію, обернути їх на користь влади УНР. Крім цього, з того моменту вони ставали співучасниками свавілля органів державної влади щодо співгромадянина та несли колективно-персональну відповідальність за можливі трагічні наслідки для Республіки, що зрештою й сталося за кілька днів.

Тим часом німцям стало відомо, що пани Осипов та Красовський були лише виконавцями викрадення, яке замислили і замовили особи з вищих кіл тогочасного українського політикуму, що й вигадали той «Комітет порятунку України». З'ясувалося, що до його складу входили або активно його підтримували такі вищі урядовці УНР, як голова Ради народних міністрів В. Голубович, військовий міністр О. Жуковський, міністр закордонних справ М. Любинський, міністр земельних справ М. Ковалевський, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко, директор Адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ Ю. Гаєвський, начальник київської міліції П. Богацький та інші².

1 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 481.

2 Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – С. 116; Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 112–113; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 324.

Сам М. Ковалевський вже в еміграції у своїх спогадах за-свідчив, що німецька окупаційна влада від самого початку зникнення А. Доброго заявляла урядові УНР, що він несе повну відповідальність за життя банкіра, й натякала, що німці мають певні дані, що український уряд знає про місцеперебування А. Доброго. При цьому М. Ковалевський стверджував, що *«наш міністер внутрішніх справ Михайло Ткаченко постановив на власну руку усунути Доброго на деякий час з Києва і цим позбавити організаторів [гетьманського] перевороту одного з найбільш діяльних змовників. Цей плян був виконаний директором політичного департаменту Гаєвським»*¹.

28 квітня 1918 р., в неділю, об 11-й годині ранку у Центральній Раді знову розпочалися палкі дебати Малої Ради щодо наказів фельдмаршала Г. Айхгорна. На ньому, до речі, вперше і востаннє після втечі з Києва у січні 1918 р. з'явився В. Винниченко, який, попри напружену для Республіки ситуацію, з години промовляв присутнім лекцію про український національний рух. Прикметно, що жоден із промовців ані словом не згадав про «справу Доброго» й не спромігся домогтися від уряду бодай якихось притомних пояснень щодо її суті, стану, можливості розв'язання, прив'язаності до німецьких ультимативних наказів, формальним приводом до випуску яких вона стала, та можливості щонайшвидшого її розкриття, аби усунути, хай лише номінально, привід для німецьких зазіхань. Натомість Мала Рада потонула у пустопорожніх погрозах на адресу 450-тисячного німецького та австро-угорського окупаційного війська, а урядовці УНР, дезорієнтовані власною безпорадністю, навіть не спромоглися вдатися до елементарних превентивних підготовчих заходів щодо оборони державної влади та Республіки.

Під час засідання Малої Ради 28 квітня були присутні й члени уряду, які підготували для міністрів-силовиків невідкладне розпорядження про висилку за межі України кількох осіб, що становили загрозу національним інтересам УНР (підписання лобіювали Ю. Гаєвський, П. Сікора та П. Христюк), яке, зокрема, завізував і військовий міністр О. Жуковський². Очевидно, йшлося про отой список осіб, 27 з яких мали заарештувати за

1 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – С. 481.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 112.

тісну співпрацю з німецькою окупаційною владою. Досить швидко міністерська ложка спорожніла, її покинула більшість міністрів, серед них М. Ткаченко та О. Жуковський. Один із членів Центральної Ради згодом зазначав: *«Пам'ятаю, як приголомшило мене у той день осунуте обличчя Ткаченка і лихоманковий блиск його очей»*¹.

Олександр
Жуковський

Невдовзі Центральну Раду оточила окупаційна варта. Загін німецьких солдатів під командою кількох офіцерів заарештував активних учасників таємної організації Ю. Гаєвського і М. Любинського безпосередньо під час засідання Центральної Ради. Було затримано як свідка й голову Ради народних міністрів УНР В. Голубовича (його, до речі, під час обшуку та арештів у Центральній Раді німці поставили обличчям у куток і заборонили рухатися). Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко утік й устиг добре та надійно сховатися.

Військового міністра О. Жуковського, який під час прибуття німецького загону до Ради вже перебував вдома, попередив про небезпеку арешту директор канцелярії Військового міністерства Коваленко. На пропозицію втекти у надійний сховок на приготованому автомобілі український міністр відповів відмовою. Його заарештувала німецька чота на чолі зі старшиною Ауслендером по дорозі з дому до міністерського кабінету.

Міністр земельних справ М. Ковалевський встиг заховатися на конспіративній квартирі у Києві, а потім подався через Катеринослав та Олександрівськ до Генічеська, де його в червні розшукали гетьманські спецслужби й усе ж таки заарештували. Оперативною розробкою М. Ковалевського займалися М. Красовський та його заступник О. Вигранов, яких невдовзі також заарештувала німецька військова поліція². До речі, своїм агентам гетьман П. Скоропадський наказав не віддавати М. Ковалевського до рук німців і таки доклав зусиль, аби той не потрапив під німецький військово-польовий суд. Усіх

1 Гольденвейзеръ А. А. Изъ Киевскихъ воспоминаній. – С. 215.

2 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – С. 505.

заарештованих спочатку везли до німецької військової комендатури, потім відбувся переїзд на «сідку» до Першого училища імені Великого князя Костянтина Костянтиновича, згодом – до Лук'янівської в'язниці¹.

Відкритий процес над обвинуваченими відбувся наприкінці липня 1918 р. у залі Окружного суду в Києві, де засідав німецький військовий трибунал.

Суд тривав три дні. У перебігу процесу Ю. Гаєвський показав, що у розробці викрадення А. Доброго, окрім міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, брав участь і голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович. Обвинувач Трейде допитував колишнього українського прем'єр-міністра, як і решту підсудних, з неприхованим презирством, постійно принижуючи. Так, наприклад, голові уряду Центральної Ради було поставлено питання: «Що, ви дійсно такий дурний? Чи прикидаєтеся таким дурним?» Зрештою з прем'єр-міністром УНР сталася істерика, і судові довелося оголошувати перерву, допоки він не заспокоївся. Потім В. Голубович виголошує: «Прошу судити мене, а не по мені – уряд і соціалістів!», після чого винувато пообіцяв «більше ніколи цього не робити». «Не думаю, – лунає з вуст Трейде, – що вам знов коли-небудь доведеться стояти на чолі держави!»

Зрештою підсудні почали звинувачувати у всьому своїх колишніх урядовців. Так, Осипов назвав М. Ткаченка мерзотником і падлюкою, М. Красовський заявив В. Голубовичу, що саме він своєю підлістю привів їх на лаву підсудних, а П. Богацький сказав, що був проти цієї авантюри, але зобов'язаний був виконувати накази М. Ткаченка.

У підсумку на третій день процесу німецький військово-польовий суд до двох років ув'язнення засудив голову Ради народних міністрів УНР В. Голубовича та військового міністра УНР О. Жуковського, який, до речі, у своїх щоденникових нотатках під час ув'язнення заперечував власну причетність до цієї акції, вказуючи, що головними організаторами її були міністр внутрішніх справ М. Ткаченко та його підлеглий Ю. Гаєвський.

1 4 — 5 травня 1918 р. у Головній комісії німецького Рейхстагу віце-канцлер фон Ф. Пайєр виголосив безапеляційну доповідь, що в будинку Військового міністерства УНР проводили таємні засідання, на яких планували вбивства всіх німецьких офіцерів, а члени українського уряду входили до «Комітету порятунку України», головною метою якого була боротьба з німецьким впливом на українській території тощо.

Засідання німецького військово-польового суду у справі Доброго

Лава підсудних на суді у справі Доброго: Жуковський, Гаєвський, Осипов, Богацький, Красовський

Інших учасників викрадення А. Доброго¹ засудили до одного року².

Отже практично всі члени уряду УНР були безпосередньо чи побічно причетні до викрадення громадянина, члена міждержавних фінансово-економічних комісій від України, банкіра та ділового партнера Німецької та Австро-Угорської імперій, тобто державні службовці вищого рангу свідомо чи підсвідомо дали формальний привід до початку активної фази дискредитації державних структур УНР і втілення в життя добре відомих їм намірів окупаційної влади стосовно реалізації плану з повалення уряду та ліквідації Української Народної Республіки

Варто також звернути увагу на ще один аспект події, яка відбулася в ніч з 26 на 27 квітня, коли, зі згоди військового міністра УНР, німці оточили й роззброїли дивізію Синьожупанників, яку було сформовано у Німеччині з військовополонених вояків-українців російської армії. І хоча у спогадах О. Жуковський і заперечував факт власної згоди на роззброєння і пояснював, що у своєму виступі 27 квітня 1918 р. у Центральній Раді заявив з цього приводу, що *«тут нічого такого важливого не сталося; все це діло вийшло із за непорозуміння»* через те, щоб *«не створювати вже й так натянутих відношень громадянства до*

1 Після гетьманського перевороту А. Добрий став головою Фінансового комітету при Міністерстві фінансів Української Держави (перше його засідання відбулося 10 травня 1918 р.) та членом міждержавних фінансово-економічних комісій тощо. Після падіння Гетьманату П. Скоропадського йому вдалося емігрувати до Франції у 1920 р. У Парижі А. Добрий був відомим меценатом, брав активну участь в організації та розвитку добродійних організацій. Наприклад, у 1924 р. він виділив знайомому російсько-французькому актору і режисеру Ж. Пітоєву 1 тисячу франків на постановку в Парижі п'єси Ремізова «Бісовське дійство». У 1921 р. він став головою правління Єврейського товариства трудової допомоги, а в 1927 р. – віце-головою російсько-єврейської громади в Парижі «Огель Яков». Крім того, у Франції він також очолював Товариство допомоги російським євреям, був членом Ради Російського торговельно-промислового і фінансового союзу. Помер у Парижі у 1936 р. По його смерті коштом російсько-єврейської еміграції у Парижі у 1939 р. було видано збірник «Пам'яті Абрама Юрьевича Доброго».

2 Голось Кієва. – 1918. – 26 апреля; Голось Кієва. – 1918. – 9 мая; Кієвская мысль. – 1918. – 29 апреля; Кієвская мысль. – 1918. – 30 апреля; Кієвская мысль. – 1918. – 8 мая; Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. 2. – С. 348.

Парад дивізії Синьожупанників 24 березня 1918 р. у Києві. На коні – командир дивізії генерал-поручник Віктор Зелінський

Німецького командування»¹. Однак, попри заперечення військового міністра причетності до розформування дивізії, це не зовсім відповідає дійсності. Звичайно ж, він не давав на те свого наказу, проте прагнув здійснити розформування іменем військової влади УНР. Як це не дивно, але вирішальним у питанні бути чи не бути Синьожупанній дивізії став конфлікт навколо її командира та особисті амбіції українського військового міністра.

Суть справи полягала в тому, що військовий міністр О. Жуковський безуспішно намагався усунути від командування дивізією В. Зелінського й замінити його на отамана Мартинюка. *«Із за цього призначення і почалась ціла історія», – засвідчував військовий міністр УНР. Німці вступилися за В. Зелінського й категорично заперечували призначення Мартинюка. Проте О. Жуковський в особистій розмові з В. Зелінським пригрозив йому військовим судом за невиконання наказу міністра й таки змусив піти з посади «по хворості», але саме тоді й запланував розформувати дивізію. Він, зокрема, так мотивував свій намір: «Зелінський подав рапорт і таким чином гострий вузол був розв'язаний так, як я хотів. Після цього я упевнився, що німці хтять значну роль грати на Україні, що просто вони хтять окупувати. Необхідно створити силу, яка б протистояла б їм. А тому перш всього необхідно визволити половину дивізії з під контролю німецького. Я хотів піднімати питання про розформовання їх, як не особливо дисципліновану частину, міркуючи здоровий*

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 112.

Військовий міністр УНР О. Жуковський приймає парад дивізії Синьожупанників (1918 р.)

елемент із них виділити в школу інструкторську підстаршин»¹. Звичайно ж, німецьке командування дозволити цього не могло й врешті-решт наказало роззброїти Синьожупанників.

Наступного дня, у неділю, 28 квітня, під час вечірнього засідання Малої Ради, перервавши виступ М. Рафеса, до зали несподівано ввійшов загін німецьких солдатів на чолі з молодим лейтенантом. Січові стрільці, що охороняли приміщення, навіть не намагалися перешкодити їм. Офіцер наказав усім присутнім підійняти руки догори, і солдати обшукали членів українського парламенту, намагаючись знайти зброю. Одразу ж було заарештовано керівника Міністерства закордонних справ М. Любинського і директора Адміністративно-політичного департаменту МВС Ю. Гаєвського. Про арешт міністрів О. Жуковського та М. Ковалевського, як згадувалося раніше, лише оголосили, позаяк вони вже встигли залишити приміщення. Замість міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, якому вдалося уникнути арешту, під варту було взято його дружину. Того ж дня заарештували й голову Ради народних міністрів УНР В. Голубовича. Цього демаршу вистачило, аби остаточно залякати й деморалізувати все керівництво УНР.

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 79–79 зв.

Делегати З'їзду хліборобів на Софіївському майдані у Києві

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а об 11-й годині того ж дня у приміщенні цирку «Гіппопалас» (цирк Крутикова) у Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд хліборобів, який скликала Спілка землевласників та українські хлібороби-демократи. На з'їзд прибуло близько 8 тисяч осіб (найбільше в історії народного волевиявлення України від часів Б. Хмельницького), переважно селян, з яких уповноважених представників було 6432 делегати. Як зазначалося у телеграмі з Києва на ім'я міського комісара м. Миколаєва, делегати з'їзду представляли інтереси 7–8 мільйонів селян-землевласників з 9 губерній України¹.

За задумом заколотників з'їзд мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед широкими народними масами. Ще до офіційного відкриття з'їзду делегати жваво обговорювали діяльність організаційного комітету на чолі з селянином М. Коваленком, критикували Центральну Раду, її земельний закон та земельні комітети, а також пошепки казали, що новим гетьманом слід обрати П. Скоропадського. Зібрання було легальним, його дозволив уряд УНР, щоправда, не без тиску з боку німецького окупаційного командування, проте діячі Центральної Ради

1 ДАМО. – Ф. Р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

не очікували, що саме тут відбудеться один з актів перевороту, чутки про який вже ширилися столицею.

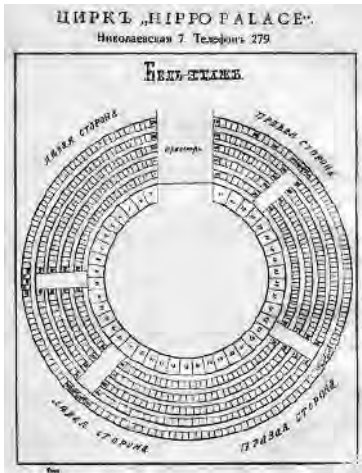

Схема внутрішньої арени та зали глядачів київського цирку «Гіппо-палас»

З'їзд привітальною промовою відкрив голова ініціативної групи, селянин Кременчуцького повіту Полтавщини М. Коваленко. Він також запропонував обрати головою зібрання представника Київщини М. Вороновича та призначити президію, до якої було обрано самого М. Коваленка та по два представники від кожної губернії¹. Тож ними стали: П. Петровський, М. Воронович (від Київщини), С. Гуляницький, В. Каспрук (від Волині), І. Базарський, І. Бордюшевич (від Поділля), А. Ракович, М. Левченко (від Полтавщини), Л. Люц, Г. Сидоренко (від Херсонщини),

М. Висоцький, І. Харченко (від Чернігівщини), Е. Бродський (від Катеринославщини), О. Голіцин, В. Сас-Тисовський (від Харківщини). Товаришами (заступниками) голови було обрано А. Раковича, Л. Люца та М. Коваленка, а секретарями – І. Дуссана, В. Всеволодського та С. Гуляницького. До складу комісії з узгодження промов з метою найліпшого використання часу ввійшли М. Ханенко, П. Александров та А. Зноско-Боровський.

На з'їзді виступили з доповідями І. Дуссан, Л. Рейхерт та Ю. Кістяковський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокопенко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуцький повіт). Більшість ораторів пропонували передати владу одній особі. Усі доповідачі критикували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше – земельний закон УНР, *«котрий вніс на селі стільки руїни та анархії»*². Головною тезою виступів цих представників середніх і великих землевласників

1 Голос Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

2 ДАМО. – Ф. Р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

була вимога: *«Влада має бути твердою та сильною, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу, бо в іншому випадкові народ буде незадоволений. Проте все слід робити для народу і коли він бачитиме, що уряд все робитиме в його інтересах, він залюбки віддасть усі свої сили на благо держави»*¹. Так, М. Коваленко у своєму виступі заявив, що селяни не визнають міністрів Центральної Ради, які, хоча й сидять у кріслах міністрів, проте у народу не мають ніякого авторитету, тож потрібно, аби вони ішли собі геть! Доповідач продовжив звинувачувати Центральну Раду, що довела край до безладдя й господарської руїни, і категорично вигукнув: *«Ми всі сходимося на однім бажанні: утворити сильну владу, тепер же треба вирішити, що то має бути за влада?»*² Делегати Юрченко (Полтавщина), Петровський (Київщина) і Харченко (Харківщина) виголосили, що влада мусила б мати диктаторський характер. З зали ж залунали вигуки: «Гетьмана! Гетьмана!»

Несподівано для багатьох делегатів було запропоновано обрати тут же гетьмана України. Після того, як з'їзд прийняв цю пропозицію, розпочалося балотування. Кандидатами були генерал П. Скоропадський, лікар і член партії соціалістів-самостійників І. Луценко та наказний отаман Вільного козацтва І. Полтавець-Остриця³.

Член Союзу земельних власників, учасник та один з організаторів З'їзду хліборобів граф Д. Гейден розповідав Н. Королю, що він, не бажаючи обрання П. Скоропадського, *«зараз же підкликав до себе Бонецького і Липинського і шепнув їм, щоб вони виставили кандидатуру Б. Ханенка (нащадка гетьмана Михайла Ханенка)»*⁴. Кандидатуру Б. Ханенка підтримали всі «ліберальні» члени Союзу хліборобів-власників, проте більшість бажала, щоби гетьман обов'язково був військовиком, як того вимагала українська традиція. На цьому особливо наполягали такі консерватори, як проводирі дворянства: Брацлавського повіту – Балашов, Гайсинського повіту – Севастьянов, Єлизаветградського повіту – Варун-Секрет (Варун-Секретов) та багато інших.

1 ДАМО. – Ф. Р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

2 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 35–37.

3 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78.

4 Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уришок зі спогадів). – Нью-Йорк, 1967. – С. 14.

Тоді Д. Гейден виставив кандидатуру іншого військовика – Дунін-Борковського, але для більшості присутніх на з'їзді він був занадто лівим, і його кандидатуру не підтримали¹.

Зауважу також, що І. Полтавець-Остряниця був членом «Української народної громади» П. Скоропадського та підлеглим генерала у Вільному козацтві, тож цілком логічним є припущення, що Полтавець виконував на цьому обранні роль його ж технічного кандидата.

Це свідчить про серйозне й небезпідставне остерігання прибічників П. Скоропадського конкуренції з боку І. Луценка. Під час перерви в роботі зібрання викликали П. Скоропадського – негайно прибути на з'їзд й дати дочасний старт перевороту. Колишній член Центральної Ради П. Христюк наводить відомості, що П. Скоропадський прибув на з'їзд у супроводі 500 озброєних офіцерів², щоб нібито перестрахуватися на випадок несподіваних ситуацій. Утім цифра у п'ять сотень офіцерів-гетьманців на з'їзді є явним перебільшенням. Можливо, то загальна кількість людей, задіяних у перевороті, адже достеменно відомо, що безпосередньо на з'їзді 29 квітня перебувало 22 старшин-заколотників.

Делегати Волинської губ. з новообраним гетьманом П. Скоропадським по завершенні З'їзду хліборобів у Києві

1 *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі спогадів). – Нью-Йорк, 1967. – С. 14.

2 *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріяли. – Кн. III. – С. 4.

Цирк П. Крутікова
«Гіппо-палас» у
Києві, де відбувся
З'їзд хліборобів
і на якому
П.Скоропадського
було обрано
гетьманом всієї
України

Генерал П. Скоропадський, дізнавшись про сприятливий перебіг подій на з'їзді, перед від'їздом до будівлі цирку, де відбувався конгрес, віддав сформованому напередодні «Українською народною громадою» Охотницькому (добровольчому) полку наказ негайно розпочати захоплення головних державних установ у столиці, хоча попередньо здійснити такі заходи планувалося наступного дня. Втім, якщо все йде за планом, навіщо робити поспішні корегування? Світло на це питання дещо проливає такий показовий епізод.

Після того як представник Полтавщини Юрченко заявив, що влада має бути диктаторською, а отже, об'єднана в одній особі, у залі пролунали вигуки: «Гетьмана! Гетьмана!», «Гетьмана Скоропадського!». Особою, що першою вигукнула ім'я Скоропадського, був хлібороб-демократ С. Шемет, якого гаряче підтримали селяни, колишні вояки Полтавщини та Чернігівщини. Після цього було оголошено перерву.

П. Скоропадський згадував про той день: *«Настало 29-е квітня. Встав я навмисно пізніше звичайного, аби мене залишили у спокої. З'їзд відкрився об 11 годині дня. Передбачалося, що 29-го квітня я ще не поїду туди, позаяк хотіли протягом першого дня переконатися, наскільки весь цей, що з'їхався з усієї України, народ дійсно підготовлений до перевороту, котрий міг закінчитися далеко не так порівняно добре, як це сталося насправді. Я, сидючи у Безаків, через своїх ординарців знав усе, що відбувається у хліборобів. Величезний Київський цирк був переповнений до галерей. Все то були прості селяни, порівняно мало людей одягнених у піджаки, все більше у свитки. Пішли доповіді,*

що малювали безвідрадную картину хаосу, що відбувався на місцях через відсутність влади. Настрій ставав все більш і більш підвищеним, і критика дій уряду все жорсткіше і жорсткіше. Вже в годину дня з'явилися оратори, які доповідали, що далі так жити неможна, що необхідно передати владу одній особі. Тоді я вирішив, що нічого відкладати до завтра те, що можна зробити сьогодні. Тієї ж думки був і Воронович. Мною було віддано наказ усім загонам, не очікуючи ночі, як то було вирішено раніше, негайно докластися до виконання своїх завдань. Я ж поїхав на автомобілі у цирк з Полтавцем, якого призначив генеральним писарем, і Зеленевським, в якості мого ад'ютанта»¹.

Приїхав П. Скоропадський на з'їзд близько третьої години дня, якраз під закінчення перерви, і попрямував у бічну ложу. «Ми увійшли через бокові двері в коридор. Усюди були розставлені караули. Стоячи у коридорі, я чув, як якийсь оратор говорив: "Нам потрібна для порятунку країни сильна влада, нам потрібен диктатор, нам потрібен за старим звичаєм гетьман!" І який вибух співчуття викликали ці слова! Я увійшов до зали з ад'ютантом і сів у маленьку бокову ложу. Наступний оратор говорив те ж, що й попередній. Коли він назвав моє прізвище і сказав, що пропонує мене оголосити гетьманом, – писав П. Скоропадський у спогадах, – уся маса людей, що знаходилася у залі, як одна людина, встала і голосними криками почала висловлювати своє співчуття»². У той час група осіб з оточення П. Скоропадського у залі загукала: «Хай живе гетьман України Скоропадський!» Цей крик підхопили інші. Згодом ширилися чутки про те, що такий поспіх було зумовлено тим, що нібито лікар І. Луценко отримав на 20 голосів більше, ніж було віддано за П. Скоропадського, а тому слід було випередити оприлюднення підрахунку³. Проте чи передбачалося таке голосування взагалі, чи все це мало бути гарно зрежисованим інсценуванням, адже державні перевороти не готуються абияк? Питань додає і сам П. Скоропадський, який у власних спогадах натякнув, що не очікував такого розвитку подій і такого загального екстазу, позаяк гадав, що все триватиме більш спокійно і діловито, що таки відбудеться балотування, і йому доведеться виступати з програмовою промовою... Додам

1 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 154–155.

2 Там само. – С. 155.

3 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78–79.

також і спостереження, що після з'їзду спілкування І. Луценка та П. Скоропадського припинилося, їхні шляхи розійшлися назавжди, а Українська партія соціалістів-самостійників перейшла в опозицію до гетьманського режиму.

Показовим є також і той факт, що під час перерви Д. Гейден і В. Липинський спішно написали звернення до П. Скоропадського. Після цього, як згадував сам Д. Гейден, «закликали Шемета. Липинський кілька разів наголос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашої присутності голосно його прочитати та вивчити на пам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шеметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалось засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання»¹.

Отже, по перерві, коли П. Скоропадський з'явився у бічній ложі приміщення, в якому відбувався з'їзд, М. Коваленко, коротко резюмуючи волю з'їзду, звернувся до присутніх, вигукнувши: «Яка влада нам потрібна!»² Після закликів до генерала П. Скоропадського «врятувати країну від хаосу і беззаконня»,

Делегати Подільської губ. з новообраним гетьманом П. Скоропадським по завершенні З'їзду хліборобів у Києві

- 1 Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уринок зі спогадів). – С. 14–15.
- 2 Голось Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

зала одноголосно вигукнула: «Хай живе гетьман!»¹ і потонула в оваціях². Усі закричали: «Гетьмана!», а потім, повернувшись у бік ложі П. Скоропадського, почали вигукувати: «Гетьман Скоропадський».

На це П. Скоропадський встав і почав кланятися делегатам з'їзду, які одразу ж загукали: «На трибуну!», після чого президія пішла запрошувати його до виступу³. Ввійшовши до зали, П. Скоропадський звернувся до зібрання з промовою: *«Панове, дякую Вам за те, що Ви мені передаєте цю владу. Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади, однак Ви самі добре знаєте, що анархія всюди почала панувати і що тільки на Вас, хлібороби, і на здоровомислячі верстви ми будемо спиратися. Прошу Бога, щоб Він дав нам силу та міцність врятувати Україну!»*⁴. Після цього заведені до краю хлібороби підійняли на руки новообраного гетьмана і по залі полинуло голосне «Слава!»⁵

Як тільки натовп вгамувався, С. Шемет виступив зі зверненням до П. Скоропадського, яке, як вже згадувалося раніше, у перерві між засіданнями з'їзду написали Д. Гейден та В. Липинський. Від імені з'їзду новообраного гетьмана привітав граф Д. Гейден⁶. Учасники з'їзду одноголосно ухвалили й подали йому резолюцію з низкою вимог щодо подальшого розвитку країни в земельному питанні, економічних принципів державної політики та виборчого законодавства, підготовлену ініціативною групою й зачитану присутнім І. Дуссаном⁷.

Хотілося б звернути увагу в цьому контексті не так на антихаосну риторику П. Скоропадського, що була у тих стінах очікуваною та логічною, як на інші нюанси його коротенької промови. Передусім генерал одразу ж подякував присутнім за «передачу» йому влади, не вдаючись при цьому до таких

1 Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – Мюнхен, 1976. – С. 489–490; Кущинський А. Патріот і державний муж України. – Чикаго, 1974. – С. 16.

2 ДАМО. – Ф. Р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

3 Голось Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

4 ДАМО. – Ф. Р-5547. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–2.

5 Там само. – Арк. 2.

6 Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі спогадів). – С. 14–15.

7 Голось Юга (Єлісаветград). – 1918. – 3 мая.

«сентиментів», як таємне голосування та інших належних при цьому процедур. Крім того, такою заявою він підняв статус зібрання, а отже, й кожного з присутніх, до рівня вершителів долі Батьківщини та її рятівників. Слова «не для своєї користі», «тяготи» та «тимчасової» щодо влади мали вказати делегатам з'їзду на відсутність у нього не лише особистих амбіцій й готовність з легкістю від неї відмовитись, проте й на певною мірою на самопожертву – брати на себе тягар та ще й за умов безладу та руїни.

Важливим психологічним кроком у промові було також те, що П. Скоропадський, говорячи про майбутню владу, не отожднював її із власною персоною; він постійно наголошував: «ВИ мені передаєте цю владу», «тільки на ВАС, ХЛІБОРОБИ, і на здравомислячі верстви будемо МИ спиратися», «щоб Бог дав НАМ силу та міцність врятувати Україну». Учасники, які проголосили його гетьманом, мали відчутти свою власну дотичність до влади як у ту мить, так і в перспективі, а отже, ще раз переконалися у правильності свого вибору – як щодо потреби країни у диктатурі, так і щодо вибору кандидата на неї – гетьманського нащадка, отамана Вільного козацтва, бойового генерала Павла Скоропадського. У такій справі, як державний переворот, дрібниць не буває, і його організатори, як видно, це чітко усвідомлювали.

Безумовно, акція була ретельно зрежисована прибічниками генерала П. Скоропадського, які вміло використали загальне незадоволення присутніх політикою Центральної Ради й так званий ефект юрби, що врешті й призвело до овацій та загального екстазу серед присутніх на з'їзді, більшість з яких,

Руїни цирку
Крутікова
«Гіппо-палас»

вочевидь, навіть не підозрювала не лише про позаштатковий приготування до цієї події, а й про подальший сценарій безпосереднього втілення їхнього пориву в життя.

Під час овацій натовп підхопив П. Скоропадського на руки й став носити по залі, качаючи й підкидаючи. *«Мене понесли на естраду і тут почали кричати. Зрештою, хтось вигукнув: “Молебень, на Софіївську площу!” Бурхливі вигуки погодження зустріли цю пропозицію...»* – занотував згодом гетьман¹. Голова зборів ледь зумів заспокоїти присутніх, аби закінчити офіційну частину з'їзду. По цьому він зачитав вироблену спеціальною комісією з представників кожної губернії резолюцію, що була прийнята одногосно. Резолюція ця, заявив головуючий, *«буде доложена дійсному Господарю Землі Української Ясновельможному Панові Гетьманові»*². М. Воронович попросив усіх делегатів зібратися о 16-й годині на Софійській площі для молебня. На завершення він подякував від імені з'їзду його ініціаторові М. Коваленку, якого схопили на руки і винесли аж на вулицю. О 15-й годині 30 хвилин З'їзд хліборобів закінчив свою роботу.

Новообраний гетьман у цей час уже попрямував у Собор святої Софії. *«Я поїхав в Софійський собор, – згадував П. Скоропадський, – де мене зустріло духовенство. Преосвященний Никодим благословив мене, а за тим разом з хрестною ходою я вийшов на площу. Тут відслужено було молебень. Це були хвилини, котрих забути неможна. Скільки світлих, чистих надій, скільки бажання працювати! Преосвященний Никодим виголосив прочуттєву промову. Хор грянув: “Многі лета господину нашому, Гетьману усеї України”, дзвони св. Софії гуділи щосили. Я зовні був спокійний, проте у душі переживав багато»*³.

Сьогодні достеменно відомо, що урядовці УНР знали не лише про підготовку перевороту, а й точну дату його здійснення. Якими ж, власне, силами, виключаючи роззброєних Синьожупанників, могла скористатися Центральна Рада в Києві для свого захисту? У розпорядженні уряду УНР були: Школа старшин (1 тисяча 200 бійців), Січові стрільці (близько 3 тисяч бійців з кулеметними командами та гарматною батареєю), козаки з колишніх військовополонених (600 бійців), Школа

1 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 155–156.

2 *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 38.

3 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 156.

підстаршин (близько 300 бійців). Загалом – понад 5 тисяч вояків, не враховуючи Вільних козаків з мешканців столиці, яких також уже дратувало зверхнє поводження німців¹. То були сили, незадоволені німцями, але потрібні також і сили, що були задоволені Центральною Радою і які б не перейшли на бік заколотників Скоропадського. Столичному Вільному козацтву віри йняти не можна було, позаяк його представники постійно виявляли незадоволення діяльністю влади УНР узагалі і військового міністра зокрема². Інші підрозділи теж відверто не виявили наміру вступатися за Центральну Раду.

Що ж до Січових стрільців, то вони до надвечір'я не були заблоковані німцями у касарнях, проте абсолютно дезорієнтовані державним керівництвом УНР. Як згадував Є. Коновалець, Стрілецька рада ще за два тижні до перевороту дізналася про плани повалити Центральну Раду і доповіла про це членам Центральної Ради – есерам І. Лизанівському, М. Чечелю та М. Шрагу, проте стрільці так і не отримали будь-яких вказівок з цього приводу. За кілька днів, стурбований бездіяльністю політичного і військового керівництва країни, Є. Коновалець особисто розповів про майбутній переворот М. Грушевському, але той відповів, що *«нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні й говорив з представником німецького командування полковником Штольценбергом та що він має певні відомості, що Центральній Раді рішуче нічого не грозить»*³.

28 квітня, в день, коли німецький загін вчиняв арешти урядовців у Центральній Раді, стрільці повідомили заступника військового міністра УНР О. Грекова, що на Липках нашвидко організуються відділи старшин-гетьманців, а в будинку Ю. Любинського розташовується штаб-квартира П. Скоропадського. На пропозицію Є. Коновальця обеззброїти їх заступник військового міністра О. Греков дозволу не дав, не дозволив здійснити також і упереджувальний виступ проти заколотників *«й казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно ставиться до*

1 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 117 зв.

2 Там само. – Арк. 77.

3 Коновалець Є. Спомини й уваги // Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія Січових стрільців. 1917–1919. – Львів; Роучестер, 2004. – С. 267.

цього перевороту»¹. Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувала стрілецьтво.

Яскравим свідченням цього є, власне, сам день перевороту. Коли 29 квітня сотня Січових стрільців Ф. Черника, озброєна 12 кулеметами, переходила Софійський майдан у напрямку будівлі Центральної Ради для посилення її охорони, на площі по закінченню З'їзду хліборобів саме відбувався урочистий молебен на честь помазання П. Скоропадського на гетьмана, що розпочався о 16-й годині й який правив єпископ Никодим. Січові стрільці, виконуючи наказ нікого не чіпати, пройшли повз дійство, не перешкоджаючи очевидній спробі зміни влади. *«Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо Німці не були би встигли прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям»*, – з розпачем згадував Є. Коновалець, додаючи, що *«прогаяння того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати якихось ширших директив»*².

Гетьман Павло Скоропадський під час молебну на Софіївському майдані у Києві під час гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.

1 Коновалець Є. Спомини й уваги // Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія Січових стрільців. 1917–1919. – С. 268.

2 Там само. – С. 268–269.

Слід визнати, що за умов рішучого виступу Січових стрільців та вірних республіканському урядові військових підрозділів проти учасників перевороту, гетьманці навряд чи мали б достатньо сил чинити суттєвий опір виключно власними силами. Як зазначав начальник Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький, *«війська Уряду, на які він міг розраховувати, склалися з кількох сотен січовиків, але ж й цього достатньо, позаяк у Скоропадського рівно нікого не було, якщо не рахували кількох десятків офіцерів, котрі погодилися його підтримати, проте яких на час обрання спершу прибуло 15, а згодом виявилося усього 22 чоловіка»*¹, що спростовує цифру у 500 офіцерів, наведену опонентом гетьманців П. Христюком². Вочевидь він мав на увазі не лише старшин-гетьманців, присутніх на З'їзді хліборобів, а загальну чисельність заколотників-бойовиків, задіяних у перевороті в усій столиці, що є цілком вірогідним. Німці ж вдалися до певних дій лише згодом, коли, під приводом недопущення народних безладів у місцині розташування свого вищого командування, вони заблокували Січових стрільців у касарнях, а їх окремі групи, що опинилися на вулиці, затримували й роззброювали.

Тим часом підрозділи гетьманців заходилися перебирати під контроль адміністративні та урядові установи й заарештовувати членів Ради народних міністрів УНР, хоч більшість із них уже встигли переховатися. Безпосередньо акцією захоплення державних і адміністративних установ Києва командував генерал В. Дашкевич-Горбацький, а окремими бойовими відділами – полковники О. Сахно-Устимович, В. Глинський, В. Каракуца, підполковник Бенецький, капітан Богданович та інші офіцери. Крім окремих відділів, переважно з офіцерів було сформовано Охотницький полк. До всіх українських частин надіслали агітаторів. Аби відрізнитися від вірних урядові УНР вояків, гетьманці мали пов'язки на рукавах: білу – на лівому, малинову – на правому.

До вечора 29 квітня було захоплено більшу частину установ, однак найважливіші ще залишалися непідконтрольними заколотникам. Після засідання Центральної Ради загін гетьманців захопив під контроль її будинок – приміщення Педагогічного

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

2 Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Кн. III. – С. 4.

музею. Не обійшлося й без втрат. Охоронці будинку Центральної Ради – Січові стрільці – вбили трьох старшин-заколотників¹. Надалі ж переворот тривав без великих жертв.

Німецькі війська при цьому зберігали нейтралітет, але, як справедливо зазначав П. Скоропадський, *«очевидно готові були втрутитися, коли б на вулицях виникли більші розрухи»*. Він наказав зібрати всі сили, які ще залишалися, і *«захопити у чого би то не стало ділянку на Липках»*, й до другої години ночі з 29 на 30 квітня було захоплено елітний район на Липках, Військове міністерство і Міністерство внутрішніх справ УНР, а також Державний банк, варту якого заарештував загін полковника О. Сахна-Устимовича. Тоді ж на бік заколотників перейшли начальник Штабу військ Центральної Ради полковник О. Сливинський та Кіннотний відділ на чолі з полковником М. Аркасом. Тож у руках повстанців опинилися будинок генерал-губернатора Києва та імператорський Маріїнський палац тощо². П. Скоропадський згадував: *«Дізнавшись про взяття міністерства внутрішніх справ, яке розташовувалося в колишньому будинку генерал-губернатора, я вирішив негайно переїхати туди. Пам'ятаю, що переїзд з дому Безаків на Інститутську являв собою досить смішне видовище. Я їхав в автівці, маючи одіяло і подушку (мої речі десь загубилися). У цей же автомобіль наїла маса народу. Ми сміялися, вважаючи, що урочистий в'їзд нового уряду не являє величного видовища»*³.

Зморений гетьман заснув. За годину ад'ютант Г. Зеленевський розбудив його і доповів, що в окремих місцях його загони на вулиці Банковій було витіснено, й поблизу будинку триває перестрілка, а відтак з'явилася небезпека захоплення особисто П. Скоропадського. Той, як досвідчений військовик, вочевидь усвідомлював, що справу фактично зроблено, але його виїзд з будинку генерал-губернатора стане ознакою слабкості й невдачі. Відтак він наказав застосувати всі необхідні додаткові заходи й, відмовившись покинути будівлю, ліг спати. Тим часом В. Устимович зібрав загін старшин й заарештував караул біля

1 Похорон одного з них, про що достеменно відомо, відбувся у Києві 4 травня 1918 р.

2 Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – С. 89, 109–110, 140; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 44.

3 Скоропадський П. Спогади. – С. 157.

банку на розі вулиць Інститутської та Банкової, «чим зупинив спроби подальшого просування прибічників Ради»¹. В інших частинах супротивники гетьманців здавалися. Переворот завершився.

Отже, чи відбувся факт державного військового перевороту? Безперечно. Утім звернімося до наукового визначення цього чину. Юридична енциклопедія подає чітке визначення ознак такого акту². А саме: державний військовий переворот – це збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, уряду. Розрізняють стихійний, неорганізований виступ групи військовослужбовців (бунт) та організований (головним чином офіцерських груп), спрямований на встановлення військової диктатури (путч). Військовий переворот завжди є державним переворотом, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади.

Щодо чину генерала П. Скоропадського, то він дійсно застосував заздалегідь налаштовані заколотницькі сили (за попередньої домовленості з німецьким окупаційним командуванням) з метою зміни існуючого в країні політичного – від революційної демократії до одноосібної диктатури, та соціально-економічного ладу і повалення цивільного режиму (від соціалістичного парламентаризму і народної міліції до опори у диктаторському правлінні на власні військові підрозділи, поліцейську службу).

Так закінчився державний переворот 29 квітня 1918 р., після здійснення якого було проголошено створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, який кардинально змінив не лише форму, а й суть української державної моделі.

Павло Скоропадський на імператорському костюмованому балу на честь 250-річчя династії Романових (Зимовий палац, 1903 р.)

1 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 157.

2 Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 463–464.

Грамота до всього українського народу, видана гетьманом П. Скоропадським 29 квітня 1918 р.

Номінально, саме З'їзд хліборобів видав П. Скоропадському «добро» на переворот, фактично – німецьке військово командування. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами Української Держави стали гетьманська Грамота «До всього українського народу» та Закони «Про тимчасовий державний устрій України». Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був би визначити державний устрій Української Держави і форми правління в ній. До скликання Союму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалював уряд і затверджував гетьман. Виконавчу і фактично законодавчу владу здійснювала Рада міністрів, законодавчі акти якої затверджував сам П. Скоропадський.

Софіївський майдан у Києві (1918 р.)

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

БОРОТЬБА ГЕТЬМАНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ З АНТИДЕРЖАВНИМ ПІДПІЛЛЯМ

(травень — жовтень 1918 року)

Після перевороту 29 квітня 1918 року на чолі з генералом Павлом Скоропадським і проголошення його гетьманом всієї України есерівський уряд Центральної Ради, як і її саму, було розпущено¹. Соціалістичні партії та групи, що становили основу Центральної Ради, після ліквідації УНР перейшли в опозицію до нової влади. Російські монархісти та «єдинонеделімці» розпочали розробляти схеми і комбінації повернення України в лоно майбутньої відновленої «білої» Росії, а російські більшовики, ліві есери та анархісти взагалі не бачили української державності у будь-якій її формі, тим паче поза новою світовою «червоною» імперією. Й поміж цими протиборними й непримиренними силами був ще й німецький та австро-угорський чинник, що мав 450 тисяч багнетів, який відігравав у тому державно-політичному пасьянсі свою, особливу й егоїстичну, але регульовальну й іноді підкидну роль, яку часто супроводжували шулерство та диктаторський тиск щодо зміни поточних правил гри тощо, аж поки з охлялих німецьких м'язів і цупкої хватки не почали випадати козирні карти.

1 2 травня 1918 р. на засіданні Ради міністрів Української Держави було розглянуто питання щодо арешту колишніх міністрів УНР, проте було ухвалено, що, позаяк діяльність урядовців не виходила поза межі їхніх соціально-політичних поглядів, то відповідно до ухваленого гетьманом закону про свободу совісті вони не могли нести за них відповідальності, а відтак і не підлягали арешту [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–1 зв.].

Гетьман всієї України Павло
Скоропадський

Українські соціалісти одразу ж після приходу до влади П. Скоропадського опинилися під пильним наглядом Осібного (Особливого) відділу Власного Штабу гетьмана та МВС, дещо згодом – окремого департаменту у складі МВС – Державної Варти.

Найпоміркованіших з українських соціалістів – есефів (УПСФ), що свого часу перейшли в опозицію до уряду Центральної Ради й 27 квітня 1918 р. заявили про вихід своїх міністрів зі складу Ради народних міністрів УНР на чолі з есером В. Голубовичем¹, новопосталий гетьман одра-

зу ж по перевороту спробував залучити до створення нового уряду. Зважаючи на те, що соціалісти-федералісти сприйняли повалення 29 квітня Центральної Ради стримано, вже 30 квітня М. Василенко від імені П. Скоропадського запропонував есефам взяти участь у формуванні коаліційної Ради міністрів, проте очільники УПСФ відкинули таку пропозицію з боку гетьмана.

Того ж дня на нараді соціалістів (УСДРП, УПСР, УСС, УПСФ) було вирішено вислати спільну делегацію для перемовин з австро-німецьким військовим командуванням. 2 травня ці делегати (В. Винниченко, С. Єфремов, М. Салтан, К. Лоський та П. Андрієвський) намагалися переконати німців у тому, що, мовляв, *«Центральна Рада сама розійшлася б і, відігравши свою роль революційного органу, передала б владу новому уряду, утвореному на діловому принципі з представників різних політичних партій і громадських груп»*, тож вони готові сформувати власний уряд, відповідно до австро-німецьких побажань². Прохачі навіть погоджувалися йменувати П. Скоропадського тимчасовим президентом Української Республіки на противагу

1 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

2 Там само.

титулатурі «гетьман». Утім у відповідь від начальника Штабу німецьких військ в Україні В. Гренера почули фразу, що згодом стане показово-історичною: «Zu spät!»¹.

8 травня в околицях Києва у Голосіївському лісі розпочався нелегальний Всеукраїнський селянський з'їзд, зібраний зусиллями близької до УСДРП Селянської спілки², який прийняв резолюцію проти самозваного режиму гетьмана, *«обраного поміщиками»*, в якій селян закликали готуватися до повстання проти *«панського режиму»*³. Наприкінці зібрання, на основі доповіді О. Щадилова, було прийнято постанову-заклик, у якій вказувалося, що *«Другий Селянський З'їзд постановляє організувати селянство по повітах в боєві дружини і підготовлятися до виступу. Селянство має виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації»*⁴. З'їзд також звернувся до всіх робітничих і демократичних організацій з закликом *«встати на захист революції і здобутих в ній прав та об'єднатись з селянством для боротьби з контрреволюцією»*⁵. Вже 10 травня 36 учасників цього зібрання заарештували, їх утримували у столичній Лук'янівській в'язниці, проте відпустили вранці 29 травня. Німецький військово-польовий суд повідомив, що не знайшов доказів провини і звільняє їх, але з попередженням, що у майбутньому скликати селянські з'їзди можна буде лише з дозволу німецької комендатури⁶.

10–12 травня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд соціалістів-федералістів (УПСФ), у постанові якого, поміж іншого, зазначалося, *«що втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, образа парламенту України – Центральної Ради, розгон її, встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно недемократичного та москвофільського своїми*

1 Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. – Т. 2. – С. 127.

2 Легальне проведення такого «лівого» з'їзду у столиці Української Держави було заборонено.

3 Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. – С. 14; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 118.

4 Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. – С. 15.

5 Там само.

6 Нова Рада. – 1918. – 7 червня (25 травня).

тенденціями уряду викликає протест, як з боку партії, так і всього українського громадянства, проти цього тільки почасті задратованого втручання в життя чужої держави»¹. Крім того, з'їзд УПСФ заявив, зокрема, що «до конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної і антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним уважає партія сучасний кабінет міністрів, ставить в рішучу опозицію до нього і забороняє своїм членам вступати в його склад»².

Другий Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд, що був зібраний у Києві нелегально 13–14 травня 1918 р., також виступив проти гетьманського режиму, як і перша Всеукраїнська конференція профспілок. Делегати-робітники закликали до непримиренної боротьби з контрреволюційними замірами гетьмана, а також виступили за відновлення незалежної УНР, скликання Українських Установчих Зборів, *«які мають означити характер взаємин Української Республіки з рештою частин бувшої Росії»*, передачу землі без викупу в руки трудового народу, свободу коаліцій, страйків, зборів, слова, друку, непопорушність демократичних органів самоврядування та *«инших демократичних організацій і загалом усіх вольностей, проголошених III і IV Універсалами Української Центральної Ради»*³. Було створено також особливу «Організаційну комісію», яка мала вести *«інформацію і координацію всіх виступів робочої класи в боротьбі з гетьманщиною»*⁴.

Соціал-демократи (УСДРП) на своєму V з'їзді, що тривав 13–14 травня, заявили, що *«державний переворот 29 квітня з проголошенням гетьманської влади є наслідок зростаючих впливів Центральних Держав та озброєного втручання їх війська у внутрішнє життя Української Республіки; спираючись на класу великих власників при піддержці буржуазії, за якими (великими власниками) йде частина дрібних власників, одіхнутих в цей табір неадекватною земельною політикою соціалістично-революційної*

1 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – С. 144.

2 Там само.

3 Там само. – С. 15–17; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 115.

4 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – С. 17.

більшості Центральної Ради – цей переворот має метою знищення Української Державности і всіх здобутків революції»¹. До своїх найближчих завдань есдеки, попри інші, ставили і те, що «партія всіма силами мусить вдержувати пролетаріат від виступів на шлях анархічної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів»².

Соціалісти-революціонери (УПСР), які зібрали свій таємний з'їзд 13–16 травня у лісах Святошина та Пущі-Водиці, були ще єдиною партією, але на той час вона вже перебувала у стані фактично перманентного розколу на дві течії – праву і ліву. Правиця партії вважала, що революція скінчилася, й пропонувала використати «передешку» для «організації мас, піднесення їхньої культурности, клясової і національної свідомости», а ліві вважали революцію ще не закінченою. Ліві есери вважали за необхідне продовження класової боротьби, потребу переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селян проти гетьманщини³. Незабаром, 3 червня, новообраний голова на з'їзді ЦК УПСР, у якому домінували «ліві», постановив ліквідувати всі до того часу наявні легальні організації, партії перейти на нелегальний стан і розпочати акції систематичного політичного терору проти «найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції на Україні»⁴. Цей революційний терор мав бути «сполучений з іншими формами одвертих масових виступів (робітничих страйків, селянських аграрних заворушень, демонстрацій, саботажу тощо)»⁵. Невдовзі на своєму нелегальному з'їзді в Одесі ліві есери проголосили курс на збройне повстання та активну підпільну боротьбу проти режиму гетьмана⁶.

1 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – С. 17–18.

2 Там само. – С. 18.

3 Там само. – С. 21–22.

4 Там само. – С. 95.

5 Там само.

6 Засудили гетьманський режим, постановивши розпочати з ним рішучу боротьбу, на своїх пленумах та партійних нарадах і Всеукраїнський комітет російських меншовиків та Партія єврейських соціал-демократів «Бунд».

Гетьман всієї України
Павло Скоропадський

Гетьман Павло Скоропадський, власне, цілком усвідомлював усю складність свого становища. Так, у листі до німецького дипломатичного представника в Україні барона А. фон Мумма від 26 травня 1918 р. він писав, що шлях державної розбудови він обрав, з-поміж іншого й зі згоди німецької влади. *«На цьому шляху, який я вибрав в глибокому переконанні, що він з'являється єдиним твердим фундаментом для спасення рідної мені України від анархії і економічної гибелі, мені приходить поборювати багато перепон»*, – зауважував гетьман¹. *«З одного боку крайні соціалістичні елементи, які озлоблені тим, що вони почувають кінець їх проізволу і їх беззаконіям, ведуть проти мене усилену агітацію. З другого боку крайні праві елементи, незадоволені пренімаємими мною мірами демократичного характеру направлених до блага широких мас сільського населення, також прагнуть всіма силами їх перевернути і посіяти недовіря до мене і до мого Правительства. Ця агітація, – наголошував П. Скоропадський, – зустрічає, крім того, піддержку з боку тих, котрі своїми інтригами хочуть підорвати авторитет заново народжуючюся владу на УКРАЇНІ»*².

При цьому гетьман відверто просить німецького посланця прискорити офіційне визнання нових державного ладу і влади Центральними державами, що *«зразу положило б кінець всяким неправдивим толкам про те, що нове Правительство*

1 ЦДАВО України. – Ф. 2601. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 203.

2 Там само. – Арк. 203–203 зв.

не користуїця піддержкою з боку Германії, затвердило б його авторитет серед населення і ввело б народнє життя в нормальне русло»¹. Разом із тим П. Скоропадському було важливо, аби визнання було широким, а не таким, як у вірчій грамоті, одержаній ним від уповноваженого австро-угорського уряду, «в якій кажеця тільки про Українську Державу і нарочно ухилено всяке упоминання про Гетьманство і про знов одлавшєся на Україні Правительство»². П. Скоропадський бідкався, що про таке ставлення до його персони та до гетьманського уряду вже широко проінформовані недоброзичливі до нової влади елементи, які роблять спроби похитнути авторитет гетьмана та уряду серед народу. Він вкотре зазначає, що метою його діяльності є побудова спокою і порядку в Україні й водночас натякає, що невизнання його де-юре «затримує швидке і остаточне виконання всіх тіх обов'язків, які Україна приняла на себе по відношенню до Центральних Держав»³. Гетьман також зауважував, що його та урядова діяльність відбуваються на очах самого посла, тож П. Скоропадський сподівався, що той не відмовить засвідчити правдивість та обґрунтованість його слів, й обіцявся бути вдячним, коли А. Мумм оповістить про них імператорський уряд⁴.

Підтримка ж Німеччини знадобилася новопроголошеному гетьманові Української Держави вже невдовзі – і не лише дипломатична, а й військова. Готуючи громадську думку, соціалісти з перших днів встановлення Гетьманату розгорнули широку й агресивну пропаганду, яка закликала народ, головнo селянство, до збройної боротьби з новою владою. Наприклад, есери ще на початку травня зверталися до селян доволі однозначно: «Йдіть за нами одностайно на життя і смерть, коли вони до цього покличуть Вас. Зараз же не тратьте ні одної хвилини і організовуйтеся. Коли буде кинуте гасло “до зброї”, тоді всі, як один чоловік, ідіть за цим гаслом і не спиняйтеся не перед якими жертвами. Доки вас до сього не покличуть ваші керівники, до того

1 ЦДАВО України. – Ф. 2601. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 203 зв.

2 Там само.

3 Там само. – Арк. 204.

4 22 травня 1918 р. головнокомандувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Г. фон Айхгорн видав наказ, яким зобов'язував своїх підлеглих сприяти новій владі в її діяльності, а 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала гетьмана П. Скоропадського та Українську Державу.

Повстанці, повішені
австрійцями на
крилах вітряка
(червень 1918 р.)

часу хай не буде ні єдиного неорганізованого виступу. Стіймо ж кріпко і пильно товариші на варті, – бо вже занадто грізний час настав. Але нехай у нас не буде хитання, а тверда віра в те, що ми переможемо і всі хижаки – поміщики – капіталісти, разом з своїм гетьманом падуть скоро прахом»¹. Відозва завершувалася гаслами «Хай живе Всесвітня революція!» та «Хай живе Українська Народня Республіка!»

Уже наприкінці травня 1918 р. у районі Єлизаветграда вибухнуло перше велике повстання проти гетьманського режиму. Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні–червні 1918 р. підняв добре озброєний загін з селян ближніх сіл. Понад 700 повстанців тривалий час вели нерівні бої з австро-угорськими каральними загонами, в підсумку їх розбили, а 117 учасників повстання повісили й розстріляли².

1 червня в селах Кринишна та Михайлівка на Катеринославщині на австрійські війська напав загін з 200 осіб. 11 червня вибухнуло повстання в околицях Новомиргорода, Новоархангельська, Гледенців, а поблизу с. Ракіни німці зіткнулися

1 Хай живе Всесвітня революція! // Звенигородська думка. – 1918. – 5 травня.

2 Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – Т. 1. – М.: Наука, 1981. – С. 413–414.

з озброєним партизанським загonom у 200 вояків. Невдовзі ж, 14 червня, німецькі війська вже вели оборонні дії, відбиваючи «атаки більшовицького загону в 1000 чоловік» у районі Милорадівки¹.

Одним із найбільш загрозливих «через розвиток в ньому анархічного руху» став Звенигородський повіт. Губерніальний староста Київщини І. Чарторизький сам повідомляв до Адміністраційно-політичного департаменту МВС, що «були взяті всі заходи к відбудовуванню ладу в цьому повіті», а також «для більшого успіху наздогоняння мети заспокоєння були покликані німецькі каральні отряди з прибігом котрих прийняті енергічні міри к придушенню анархії і в числі їх послідувала заборона видання газети “Звенигородська думка”»². Проте таких, здавалося б, доволі жорстких і рішучих заходів виявилось недостатньо.

На початку червня 1918 р. запалала Катеринославщина та Уманщина, де повстанські загони налічували до п'яти тисяч осіб, що переважно належали до лівої течії Вільного козацтва. 5–6 червня виступом семи сіл Звенигородського повіту проти двох каральних загонів німців розпочалося одне з найбільш організованих, численних і потужних Таращансько-Звенигородське селянське повстання. Головною бойовою потугою повстанців були бійці Вільного козацтва. Згодом, коли розрізнені повстанські загони об'єдналися і відійшли до Звенигородки, їх кількість становила близько 15 тисяч вояків. Зброї та грошей у повстанців було вдосталь. Так, соціаліст Юрко Тютюнник, який тоді був уповноваженим Української Держави з роззброєння загонів Вільного козацтва, іменем уряду роззброїв добровольчі частини й таємно передав у розпорядження селян-повстанців 10 тисяч гвинтівок, 2 гармати, панцерник і чимало комплектів військового спорядження³. Зброю, гроші, спорядження та керівництво і координацію діями повстанці отримували не лише від українських соціалістичних революційних партій, а й від російських більшовиків.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 8, 29; Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 1, 16, 18, 22, 24, 37, 45.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 6.

3 Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – 15 жовтня. – С. 49; Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Календар «Червоної калини». – 1933. – С. 94.

Більшовики (РКП(б) з перших днів гетьманського режиму готувались запалити під ним землю вогнем повстань, терору і класової боротьби. При цьому вони заздалегідь готувалися до нових обставин в Україні. В. Ленін у своєму листі до надзвичайного комісара України Г. Орджонікідзе від 14 березня 1918 року ставив завдання: *«Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що мають на Україні, на український лад»*¹. Уже наступного дня, 15 березня, обміркувавши питання про становище в Україні, ЦК РКП(б) зобов'язав усі місцеві партійні організації *«працювати спільно з утворення єдиного фронту оборони»*². Створений завбачливо у квітні 1918 р. Повстанський народний секретаріат «Повстанська дев'ятка» (Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою) об'єднав більшовиків, лівих з УСДРП, лівих російських та українських есерів у потужну антигетьманську силу³. В українській глибині більшовики створювали підпільні військово-революційні комітети для керівництва загальним антигетьманським рухом. Досить сказати, що лише від 1 березня до 15 квітня 1918 р. з РСФРР в Україну було відправлено 112 тисяч гвинтівок, 378 кулеметів, 150 мінометів і бомбометів, значну кількість боєприпасів⁴. Величезне значення мала й фінансова допомога з боку Радянської Росії. Наприклад, лише на рахунок харківської контори Державного банку з листопада 1917 р. по квітень 1918 р. з Петрограда було переведено 860 мільйонів

1 Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – М., 1974. – С. 516.

2 Постановление Всеукраинского Центрального исполнительного комитета об объединении военных сил советских республик // Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов. – К., 1972. – С. 178.

3 До складу цієї «Повстанської дев'ятки» (Повстанбюро) ввійшли: чотири більшовики (А. Бубнов, В. Затонський, Ю. П'ятаков, М. Скрипник), чотири ліві есери (С. Мстиславський, О. Северов-Одоевський, М. Сьомушкін, Є. Терлецький) та один лівий український соціал-демократ (М. Врублевський).

4 В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. – К., 1967. – С. 225.

Антигетьманський повстанський загін (Миргородщина, 1918 р.)

карбованців¹, а В. Ленін у березні 1918 р. запевняв делегатів VII екстреного з'їзду РКП(б): *«Українцям фінансову допомогу ми даємо, допомагаємо, чим можемо»*².

Уже 9 червня начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана повідомив директорів Адміністративно-політичного відділу МВС, що його агентурою були *«отримані вповні достовірні свідчення, що радянською владою з Москви на Україну для підняття збройного повстання спрямовується група членів ради у кілька десятків людей»*³.

Російські ліві есери та максималісти, що мали значний вплив як у селі, так і серед русифікованих робітників, також включилися як впливова сила в руйнування Української Держави⁴. У травні 1918 р. російські ліві есери поставили питання про те, що Народний секретаріат України має перебратися до України

1 Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – Т. 7. – М., 1976. – С. 237.

2 Съезд волостныхъ Исполкомовъ. Телеграмма товарищу Ленину // Коммунист. – 1919. – 1 июня.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 43.

4 На початку 1918 р. виконком Рад Єлизаветграда (тепер Кропивницький) на 50% складався з російських лівих есерів, Херсона та Вознесенська – на 48% був російсько-лівоесерівським. В українських губерніях налічувалося до 300 тисяч російських есерів, більшість з яких перебували у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях.

та очолити повстання. Вони також пропонували більшовикам створити міжпартійний Генеральний штаб з підготовки загального повстання в Україні. Коли ж здійснити це не вдалося, ліві есери сформували свій нелегальний революційний уряд України – «Комітет 16-ти» та організували власні повстанські загони.

Невдовзі весь Звенигородський повіт перейшов до рук повсталих, які поширили свої дії ще й на Таращанський повіт. 12 червня вони (1000 бійців при 2 гарматах і 200 кулеметах) атакували і на кілька днів захопили містечко Таращу. Нові банди «червоних» сотень формували у Сквирському повіті, зокрема у Володарській, Паволочській і Ходорківській волостях, і передислоковували у Таращанський повіт¹. Водночас у Лучинській, Ходорківській і Корнинській волостях провадили організовану агітацію селян, рубали ліси, вчиняли пожежі і грабунки. На Ходорківському заводі 16 червня спровокували страйк, а також підбурювали до заворушень на північ залізниці до Дідівщини, Кошлани, Ходоркова та Бровки. Застосовували й індивідуальний терор, внаслідок якого, наприклад, на шляху з с. Нова Гребля у Прилуку в Бердичівському повіті було вбито бомбою посесора Богдашевського. 20 червня з Таращанського повіту до Володарки вдерлася банда більшовиків, що заарештувала та обеззброїла міліцію.

Київщина потопала у повстанському терорі, нальотах і пограбуваннях. Бурлив Уманський повіт, в якому зграйка повстанців оперувала у північній частині, ховаючись у лісах: залізничні станції було розграбовано на 14 600 карбованців; у Ладизинській волості вбито двох чоловіків і вчинено кілька *«розбишацьких нападків на багатих селян»*. озброєні банди з'явилися у Саліховському лісі Острівської волості Васильківського повіту, де, захопивши Синявський цукровий завод, розграбували живий і «мертвий» інвентар, а у самому селі Синява повстанці, виставивши кулемети, здійснили «призив» у свої лави населення у віці від 18 до 40 років. Хвиля анархії з Таращанського повіту перекинулася також і в Острівську, Озернську та Рокитнянську волості. У Богуславі Канівського повіту повстанська ватага під очільництвом Павловського також провела насильницьку «мобілізацію» населення. На Чигиринщині в районі сіл Масливо і Веселий Кут Златопольської волості

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 45.

безладував озброєний більшовицький загін чисельністю близько сотні вояків, а в Лебедин прийшла зі Звенигородщини банда повстанців, що також агітувала місцевих волоцюг до озброєних виступів *«проти інтелігенції та жидів»*. Як наслідок, у ніч на 19 червня в Оситняжці було розстріляно і вирізано сім'ї Зелікова і Медвинського, а в Винограді, що на Звенигородщині, порізано інтелігентну сім'ю.

На Звенигородщині у селі Лисянка на штабі повстанців не-приховано виставили червоний прапор. Штаб цей затримував людей, відбирав документи, грабував і «судив», а тим, кому щастило бути ним відпущеними, видавав пропуск з печаткою «Лисянського воїнського земського комітету». 20 червня відбулася нарада командирів повстанців з Таращанського і Канівського повітів щодо штурму Звенигородки. Під час облоги міста повстанці по-звірячому вбили повітового старосту Машіра та його помічника Солтика. На Черкащині у с. Ташлику промишляла ватага на чолі з головою «воєнно-революційного комітету» О. Санжаровським та його спільниками братами Таганликами, яких 21 червня розстріляв німецький каральний загон. Силою вербували до своїх лав повстанські загони в межах Будаївської і Хотівської волостей у Київському повіті, загальна кількість бійців яких досягла тисячі душ. Загін цей активно діяв також у районах сіл Будаївка, Круглик, Литовська Віта та Велика Дмитрівка. Озброєні загони фактично хазяйнували у Будаївській і Хотівській волостях та в районі села Великі Дмитровичі. Участь в організації банд на Київщині брав Гвоздовський сільський староста¹.

У другій половині червня у лавах повстанців воювало вже 25 тисяч бійців. На кінець місяця сформований під керівництвом лівих сил («боротьбисти» й більшовики) повстанський штаб мав у своєму розпорядженні 10 тисяч озброєних вояків і ще близько 20 тисяч ополченців². Зрештою, на початку липня 1918 р. до району дії повстанців було відправлено об'єднані сили німецьких військ та гетьманських загонів, які після жорстокого

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 102–105; Спр. 97. – Арк. 32–35.

2 Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – К., 1967. – С. 206–207, 209–210, 218, 222–223.

бою поблизу Стеблева розгромили повстанців. Частина з них усе ж прорвалася до Дніпра і далі через міст зуміла вислизнути з Київщини на Полтавщину й потім – до більшовиків, а інша (до 5 тисяч) – відійшла на північний схід до українсько-російського кордону, де, переправившись на Лівобережжя, знайшла прихисток у так званій нейтральній смузі, яку контролювали більшовицькі військові підрозділи. Повстання вибухали чи не по всій Центральній та Північній Україні, й, як вважав, очевидно небезпідставно, командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Г. Айхгорн, охопили 10–12% українських селян¹.

Відтак перші збройні антигетьманські повстання було придушено, а спроба розгорнути їх у всеукраїнську збройну боротьбу проти гетьманського уряду зазнала невдачі.

Панорама Києва під час вибухів в районі Звіринця (6 червня 1918 р.)

Поки на Звенигородщині й Таращанщині приборкували повстанців, у Києві 6 червня о 10-й годині 10 хвилин ранку з боку Звіринця, де містилися склади вибухових речей та військового знаряддя, розлігся вибух величезної сили. Незабаром від детонації здійнявся цілий ланцюг подальших вибухів на сусідніх складах, а від снарядів та уламків розпочалися пожежі². На місце вибуху негайно прибула вся влада, небезпечний район було оточено військовими частинами

та поліцією; вжито всіх заходів, аби не допустити пограбувань та мародерств. Негайно прибули санітарні частини й за ними пожежні підрозділи. Місце пожежі відвідав разом із головою Ради міністрів Ф. Лизогубом й гетьман П. Скоропадський, який на місці трагедії особисто давав вказівки. Прокурор Судової

1 ЦДАВО України. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 143.

2 Гай-Нижник П. Трагедія у Києві, що сколихнула громадськість всієї України // Профспілки України. – 1998. – №3. – С. 67–69.

палати одразу ж розпочав попереднє слідство, а гетьман запропонував Раді міністрів асигнувати 500 тисяч карбованців на надання допомоги постраждалим¹.

У своєму листі до голови уряду Лизогуба від 8 червня П. Скоропадський, зокрема, писав з цього приводу: *«Велике нещастя налягло над мешканцями Києва. Тисячі людей без хат і майна зісталися на вулиці. Коли я виїхав на місце катастрофи, я глибоко був схвилюваний тим видовищем злиднів. Я зробив пропозицію Раді Міністрів про асигновку 500 000 карбованців на негайну допомогу потерпівшим, серед котрих більшість – робітники, а все ж міркую, що без громадської допомоги, без відклику до християнського почуття всього населення України, злидні всіх потерпілих не можуть бути вповні заспокоєні»*².

Гетьман доручив прем'єр-міністрові утворити окремий комітет під своїм головуванням для допомоги населенню, яке потерпіло від вибуху. До його складу ввійшли міністри: фінансів, народного здоров'я та опіки, праці, а також начальник Власного Штабу гетьмана. До участі в роботі комітету залучили й добровольців, розпочали збір пожертв на користь потерпілих по всій Україні. Розпочато слідство. З'ясувалося, що вибухнули артилерійські склади з понад 2 мільйонами снарядів, а від їх детонації загинуло близько 200 осіб, 1000 отримали поранення, 900 будинків були повністю знищені. Підозра чи не одразу впала на лівих радикалів, які цілком могли вчинити цей терористичний акт у столиці.

Невдовзі вибухи пролунали ще в кількох районах Києва, зокрема на Деміївці та на Подолі, а 31 серпня о 15-й годині 20 хвилин розпочалися вибухи набоїв на складах зброї неподалік станції Одеса – Застава, які безперервно тривали близько 10 годин, загинуло 40 осіб, ще 100 були поранені. За два тижні, 13 вересня 1918 р., близько 16.00 потужний вибух здригнув Керч, загинуло 4 особи, 23 було поранено.

Тож не дивно, що під ретельним наглядом сил правопорядку Української Держави перебували провідні діячі українських соціалістичних партій, зокрема соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Негласне спостереження здійснювалося

1 Державний вістник. – 1918. – №11. – 7 червня. – С. 1.

2 Там само. – №13. – 11 червня. – С. 1.

Роздача благодійних пайків та харчу постраждалим від вибухів на Звіринці у Києві (червень 1918 р.)

Наслідки пожежі та вибухів 31 липня в Одесі (серпень 1918 р.)

Австро-угорські та українські вояки під час ліквідації наслідків вибухів на артилерійських складах в Одесі 31 липня (серпень 1918 р.)

й за колишніми членами Центральної Ради¹. Агентурні заходи провадилися й серед військовиків – колишніх старшин УНР, у збройних підрозділах Української Держави, а також серед розпущеного ще військовим міністром уряду Центральної Ради О. Жуковським Вільного козацтва².

Від середини червня 1918 р. удар у відповідь завдала державна влада. 12 червня Осібний відділ Державної Варти МВС цілком таємно повідомив військовому міністрові про антиурядові настрої серед чинів залізничного полку, які яскраво виявилися у саботажі на місці вибухів у районі столичного Звіринця. Тож директор департаменту Державної Варти П. Аккерман оперативно повідомляв, що зазначених козаків вказаного полку не варто залучати до протидії залізничному страйку, *«внаслідок зараження названих чинів духом та ідеями більшовизму»*³.

Про підготовку всезагального страйку залізничників Осібний відділ Власного Штабу гетьмана дізнався заздалегідь і вжив окремі превентивні заходи. Встановлено, що осередком страйку була робітничка спілка, що містилася у Колегії П. Галагана по вул. Фундуклеївській у Києві. Крім того, на вулицях спостерігали *«підвищений настрій серед нижчих класів»*, водночас у приміщенні спілки безперервно відбувалися якісь засідання. З огляду на це о 21-й годині 12 червня німецька таємна поліція, за згодою Осібного відділу Власного Штабу гетьмана, здійснила операцію з ліквідації вказаної робітничої спілки: під час чергового зібрання будинок оточили й затримали до 250 її членів. Невдовзі, після фільтрування німецьким комісаром, було звільнено до 200 осіб, а решту було заарештовано й віддано німецькій таємній поліції⁴.

В унісон з цим мало відбутися й збройне робітниче повстання. Осібному відділові Власного Штабу гетьмана стало відомо, що 10–12 червня 1918 р. у Києві планувалося розпочати страйк робітників заводу Фільверта – Дедіна, механічних майстерень Південно-Західної залізниці, робітників трамваїв,

1 ДАСО. – Ф. Р-5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15.

2 Див.: Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік / Упорядник Павло Гай-Нижник. – К., 2018. – 274 с.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 64–64 зв.

4 Там само. – Арк. 58–58 зв.

заводу Грегтора та інших. Розпочавши страйк, повідомляв Осібний відділ Штабу до Адміністративно-політичного департаменту МВС, *«робітники передбачають виступити зі зброєю в руках для повалення існуючого нині Державного ладу і відновлення Радянської влади»*¹. Такий виступ мав розпочатися з підпалу механічних майстерень при поселенні Святошино й супроводжуватися вбивствами посадових осіб під приводом того, що вони виконали закон від 8 травня 1918 р. і звільнили робітників, що не з'явилися на місце праці. Передусім мали вбити завідувача бази інженера Гаєвського. Агенти Осібного відділу встановили, що ініціаторами страйку і головними керівниками збройного виступу мали бути: Ф. Вільчинський, І. Кудінов, С. Міссісін, Є. Кутін, Л. Курдюков і два його сини. При цьому зауважувалося, що в часи окупації Києва більшовиками Ф. Вільчинський був головою революційного трибуналу, а С. Міссісін та І. Кудінов – членами цього трибуналу. З огляду на це, за наказом очільника Осібного відділу Власного Штабу гетьмана, у всіх зазначених осіб вчинили обшуки, С. Міссісіна і Ф. Вільчинського заарештували, І. Кудінов, що також підлягав арешту, зумів заховатися. Було зроблено також розпорядження про арешт та обшук батька і синів Курдюкових, а Є. Кутіна вирішили ліквідувати².

Тим не менш, як цілком таємно повідомляв 25 червня столичному отаманові начальник карного розшуку Київської міліції, настрої робітництва міста були напруженими й ворожими до гетьманської влади. *«Видимою причиною такої ворожнечі, – вказувалося у донесенні, – є безробіття, надмірна дороговизна, а особливо страх робітничого класу перед торжеством капіталу»*³. Крім того, як додавалося, *«в останній час з'являються чутки з невловимих джерел, що очікується в найближчий час зміна уряду»*, тож робітники та всілякі безробітні елементи перебували у вичікувальному стані⁴. Своєю ж чергою уряд не бажав ризикувати й вичікувати, поки повстанська пожежа від селянства Київської губернії перекинеться ще й на робітництво столиці.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 122.

2 Там само. – Арк. 122–122 зв.

3 Там само. – Арк. 93.

4 Там само. – Арк. 93–93 зв.

По всій Україні прокотилася хвиля арештів різного ґатунку ватажків Вільного козацтва, зокрема, в Умані було ув'язнено відомого отамана С. Гризла¹ та лідерів лівих есерів. В Одесі в ніч на 28 червня заарештували угруповання з 39 осіб (8 російських анархістів та 31 більшовик), а невдовзі з «викриваючим матеріалом» під час обшуків було виявлено ще 2 анархісти та 15 більшовиків². Того ж дня, 28 червня, уряд ухвалив відпустити в розпорядження дев'ятох губерніяльних старост по мільйону карбованців кожному на утримання Державної Варти³. Наступного дня урядову постанову про асигнування 9 млн крб уже затвердив гетьман⁴. Німецькі ж військово-польові суди почали навіть вдаватися до розстрілів⁵, а фельдмаршал Г. Айхгорн видав для німецьких військ наказ *«про вилучення підірваних елементів у селах»*⁶. У ньому, до речі, вказувалося: *«За всіма відомостями тероризують країну тільки 10–12% селян. До них за усіма повідомленнями благочесних кіл населення приєднуються в якості агітаторів євреї, котрі збуджують селян до знищення озимих посівів. Ці нездорові, незадоволені і небезпечні елементи при кожному русі повинні знешкоджуватися і видалятися з села в інтересах як країни, так і німецького авторитету. При опорі потрібно вдаватися до військових заходів»*⁷.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 353.

2 Там само. – Спр. 102. – Арк. 34 а.

3 Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 70–70 зв.

4 Державний вістник. – 1918. – 5 липня.

5 Так, наприклад, 3 червня у Смілі за наказом капітана Кнаака з німецької повітової комендатури було страчено Т. Ключова та Г. Голика («Залізняка»), засуджених німецьким військово-польовим судом до розстрілу за те, що 1 червня під час тросу в їхній квартирі було виявлено 6 гвинтівок військового зразка, «існування котрих при допиті вищезгадані особи заперечували» [ДА СБУ. – Спр. 444/7971; Спр. 3/89/231. – Арк. 19].

6 Згідно з повідомленням Генерального штабу Армії Української Держави, на липень 1918 р. чисельність німецького війська в Україні становила 300 тисяч солдатів та офіцерів, яке займало терени: 50 тисяч – Таврія, 35 тисяч – район Катеринослава, 65 тисяч – район Харкова, 50 тисяч – між Білгородом і Гомелем, 100 тисяч – у запіллі (тобто на Правобережжі, що було у німецькій зоні військової присутності).

7 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 1; ДАСО. – Ф. Р-5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100 зв.

Колишній голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський (Київ, 1 травня 1918 р.)

Зі свого боку українська влада готувалася до нових заворушень і намагалася посилити агентурну роботу. Так, 3 липня було з'ясовано, що вочевидь у Києві перебуває колишній голова Центральної Ради і близький до партії есерів М. Грушевський, якого помітили у столиці поряд із також колишнім секретарем тієї ж Центральної Ради М. Єремїївим¹. Тоді ж департамент Державної Варти МВС видав обіжник до губерніальних старост і міських отаманів з настановами, що навіть коли неможливо юридично довести факти антидержавної діяльності тих чи тих осіб, їх однаково все ж слід було затримувати і передавати в розпорядження німецької влади згідно з відповідним наказом Г. Айхгорна².

На цьому тлі П. Скоропадський пише 4 липня відручного листа голові Ради міністрів і міністрові внутрішніх справ Ф. Лизогубу, в якому висловлює йому та всім урядовцям «глибоку подяку за те, що у виключно важкий час Ви всі допомогли мені покласти початок міцному будівництву Української Держави і продовжуєте і нині, не покладаючи рук, працювати на користь і приуспіання Українського народу»³.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 108.

2 Там само. – Спр. 114. – Арк. 162.

3 Там само. – Спр. 255. – Арк. 3.

Одним із найважливіших питань був незадовільний *«підбор осіб призначених на посади по Міністерству Внутрішніх Справ і недостатність згоди, а іноді навіть противорічивість їх подій на місцях з видами і метами центрального уряду»*¹. Гетьман підкреслив, що надає цьому питанню особливо важливого значення, а відтак *«необхідно мати на місці людей твердих і рішучих, але стільки же необхідно щоб люди ці працювали вповні відповідно духу і напряду державної програми»*².

Павло Скоропадський

П. Скоропадський наголосив також і на найсерйознішому питанні: *«відсутність до цього часу належного освідомлення широких мас населення з діяльністю Уряду. З його метами й стремліннями. З огляду на це вся плодотворна, направлена до добробуту українського народу, діяльність Уряду, яка проникнула стремлінням до збудовання самостійної і незалежної України, – зостанеться невідомою не тільки в масі селянства, але навіть і міському населенню»*. Тож і через це також, зазначав він, *«виникає запекла, і незустрічаюча повинного відпору, агітація проти нині існуючого Уряду»*³. П. Скоропадський закінчував лист без вказівки своєї титулатури, висловлюючи надію на подолання всіх труднощів *«на шляху досягнення загальної нашої великої задачі, збудувати на здорових національно-демократичних основах Українську Державу могутньою самостійною і незалежною»*⁴.

Гетьманський лист визначав чотири основні поточні проблеми, які не були подолані урядом держави: недостатню роботу Міністерства внутрішніх справ на чолі з Ф. Лизогубом; невіршеність аграрної проблеми й необізнаність народу про програму її розв'язання; неврегулювання продовольчої кризи, вкупі з боротьбою зі спекуляцією, та недостатню боротьбу з антиурядовою пропагандою.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 3 зв.

2 Там само.

3 Там само.

4 Там само. – Арк. 4.

Тож замість Ф. Лизогуба міністром внутрішніх справ Української Держави було призначено більш рішучого й жорсткого члена партії кадетів, відомого адвоката Ігоря Кістяковського¹, що до того часу виконував обов'язки державного секретаря².

Ігор Кістяковський

Міністр сповідань В. Зеньковський згадував про мотиви призначення на посаду очільника МВС І. Кістяковського у ті буремні дні заворушень і повстань так: *«І ось у такій обстановці виступає зловісна постать Ігоря Кістяковського – розумної й обдарованої, проникливої та ділової людини, але, на жаль, дуже цинічної. Будучи державним секретарем, який оформляв юридично постанови уряду й подавав усі акти гетьманові для підпису, він мав нагоду часто розмовляти з гетьманом, перед яким і розвивав*

свою програму. Він нападав на слабке місце в Лизогуба – на бездіяльність влади стосовно руйнівних сил більшовизму й революційного націоналізму та висував програму більш суворого, наполегливого переслідування цих елементів. Водночас Кістяковський висував і позитивне завдання – посилення поміркованої

1 Див.: Гай-Нижник П. П. Игорь Кистьяковский: российский кадет и государственный деятель Украины // Белоруссия и Украина: история и культура: Сборник статей. – Вып. 5. – М.: Институт славяноведения РАН, 2015. – С. 139–160; Гай-Нижник П. П. Ігор Кістяковський: особистість, політик, державний діяч України // Гілея. – 2010. – Вип. 38 (№8). – С. 38–53; Гай-Нижник П. П. Ігор Кістяковський – «злий геній і дух» Гетьмана Скоропадського // Київська старовина. – 2005. – №1. – С. 161–172.

2 І. Кістяковський розглядався як кандидат на посаду міністра закордонних справ Української Держави з перших же днів встановлення Гетьманату. Зокрема, ще 30 квітня 1918 р. його прізвище (поряд із С. Шелухіним та Д. Дорошенком) фігурувало як можливе на очільництво МЗС на нараді в начальника Штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера з подання радника посольства Австро-Угорщини в Києві В. Принцига під час узгодження складу Ради міністрів [Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М., 1942. – С. 77]. Проте тоді його кандидатуру не було прийнято, але вже ввечері 15 травня 1918 року І. Кістяковський вперше взяв участь в урядовому засіданні як державний секретар, змінивши на цій посаді одного з активних учасників гетьманського перевороту М. Гіжицького.

націоналістичної течії, щоб з її допомогою зсередини перемагати отруйливі течії.

Сміливі промови, рішучість Кістяковського imponували гетьманові, і він почав серйозно схилитися до тієї думки, щоб передати Кістяковському Міністерство внутрішніх справ¹. Тогочасний директор Українського телеграфного агентства Д. Донцов у щоденникових записах стверджував, що І. Кістяковський «Гетьманові був доручений із середовища українських соціалістів», а сам П. Скоропадський називав його своїм «злим духом»².

23 липня П. Скоропадський погодив кандидатуру І. Кістяковського з німецьким посланцем в Україні А. Муммом³, а вже 26 липня новопризначений міністр внутрішніх справ уперше взяв участь у засіданні Ради міністрів Української Держави.

5 липня директор департаменту Державної Варти МВС Аккерман у своїй секретній доповіді міністрові внутрішніх справ зазначав, що «вкрай неспокійне політичне становище в країні, що загрожує катастрофічними ускладненнями, особливо у зв'язку з напруженням серпня місяця, до якого присвячуються, згідно з повідомленнями, що отримуються з усіх сторін, активні виступи селянських мас, змушують, без зволікання жодної хвилини, заходитися до формування у м. Києві освідомчого органу»⁴. Логіка і потреба у такій структурі зумовлювалася тим, що саме в столиці сходилися всі нитки підпільного павутиння політичних партій та організацій, саме у Києві отримували директиви провінційні відділи та осередки, і саме у цьому місті зазвичай перебували особи, роль яких у політичному житті держави була загальновідомою у ті часи. «І тому подібна робота з політичного розшуку, – наголошував очільник Державної Варти, – немислима без створення освідомчого органу, котрий розпочне функціонувати негайно, аж до утвердження штатів»⁵. На установлення такого освідомчого органу П. Аккерман вважав за необхідне асигнувати з таємних сум 30 тисяч карбованців,

1 Зеньковский В. Пять месяцев у власти. – М., 1995. – С. 141.

2 Донцов Д. Рік 1918: Київ. – К., 2002. – С. 148–149.

3 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – С. 123.

4 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3.

5 Там само.

які просив терміново виділити в розпорядження київського міського отамана.

Невдовзі було готове й Положення про Освідомчі відділи, що установлювалися при губерніальних старостах і градоначальниках. У Положенні, зокрема, вказувалося, що Освідомчі відділи засновані для *«боротьби з протидержавними рухами на Україні»* і на них *«покладається висвітлення суспільного та політичного руху і розшук на місцях у справах, що загрожують безпеці Держави та її урядові»*¹. На чолі цих відділів стояли начальники, що перебували у безпосередньому підпорядкуванні губерніальних старост або ж міських начальників, керувалися у своїй службовій діяльності їхніми вказівками та особливою інструкцією, затвердженою міністром внутрішніх справ. Цих начальників призначав на посади директор департаменту Державної Варти МВС і затверджував міністр внутрішніх справ, їм надавали в розпорядження канцелярію з відповідним штатом. Усіх інших членів Освідомчих відділів призначали, переміщали й звільняли за порядком, вказаним в особливих правилах для призначення на службу у Міністерство внутрішніх справ.

У Києві Освідомчий відділ при столичному міському отамані було започатковано рішенням департаменту Державної Варти МВС 11 липня 1918 р. Відділ займався попередженням та запобіганням злочинів проти державного ладу, охороняв громадську безпеку в столиці, стежив за членами різних політичних партій і груп, узагальнював у своїх аналітичках виявлені в перебігу спостереження відомості, брав участь в обшуках та арештах і здійснював набір і навчання таємних агентів².

Про методи та спосіб роботи Освідомчих відділів можна скласти уявлення також з одного з таємних обіжників (циркулярів) директора департаменту Державної Варти МВС Аккермана та в. о. начальника Освідомчого відділу Державної Варти Тишкевича до губерніальних старост і міських отаманів. У документі наголошувалося на недостатньому агентурному висвітленні чинних на той час в Україні різних революційних організацій й браку належних відомостей про осіб, що входили до них. Тож набуття належної поінформованості в цій сфері має становити одне з нагальних завдань місцевих розшукових

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 28.

2 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 24.

органів. Основною ж вимогою служби останніх визначалося започаткування відповідної агентури.

Крім того, департамент Державної Варти МВС цим циркуляром вважав за необхідне рекомендувати місцевим Освідомчим відділам прийняти конкретні заходи. Передусім винайти способи для передачі всіх справ, що вціліли після ліквідації колишніх жандармських установ у губерніях, до місцевих Освідомчих відділів, де їх мали належним чином систематизувати в цілях розшуку. Треба було би також придбати місцеві газети або хоча б поробити з них виписки за час після 1 березня 1918 року, звідки можна було б запозичити досить цінні для розшуку вказівки на діяльність цілих політичних груп чи окремих осіб. З тією ж метою пропонувалося відстежувати корисні з часів більшовизму різного роду іменні списки, що збереглися в міських думах, професійних спілках, бюро праці та інших казенних, громадських і касових установах, де є точне позначення партійної приналежності занотованих у списках осіб. В обіжникові також нагадувалося, що, як відомо, у багатьох більшовицьких установах, з метою підбору одностудців серед службовців, проводили серед останніх анкетування, в яких вимагалось від опитуваних вказувати конкретні випадки активної роботи в революційних партіях. Тож було цілком можливо, що в деяких установах такого роду анкети ще вціліли і могли стати корисними при використанні з розшуковою метою. Ще рекомендувалося добути тим чи тим способом архіви «Рад робітничих і солдатських депутатів», «Виконавчих комітетів», інших партійних груп та організацій, особливо від часу захоплення влади більшовиками.

Роботу агентури потрібно було спрямовувати не лише в інтересах подальшого розшуку, а й з метою з'ясування діяльності революційних організацій в недалекому минулому, вимагаючи від співробітників і освідомчих агентів бути безпристрасними в аналітиці та обґрунтованими у висвітленні здійсненої роботи.

Агенти Освідомчого відділу мусили з'ясовувати через осіб, що працювали на той час у друкарнях, раніше захоплених більшовиками, хто брав безпосередню участь у видавничій діяльності цих організацій. Так само дізнавальну роботу мали проводити через власників будинків і квартир, що піддавали реквізиціям з боку більшовиків та анархістів, а також через двірників, швейцарів, сусідів тощо. Так мали намір здобути відомості про низку більшовицьких та анархістських діячів, які,

можливо, і досі залишалися в цій місцевості й продовжували свою руйнівну роботу. Для отримання допомоги у цих розшуках залучали й колишніх чинів зовнішньої поліції, які, будучи добре знайомими зі складом населення у підвідомчих їм районах, могли достатньою мірою висвітлити характер партійної діяльності окремих, відомих їм своїми крайніми поглядами, осіб, що в минулому не мали потреби приховувати свою приналежність до певної революційної організації.

Стосовно ж залізниць, де діяльність більшовиків виявлялася особливо посилено, то для отримання відомостей у цій сфері Освідомчі відділи мали входити у живий зв'язок з чинами Залізничної Варти, які за допомогою старших залізничних агентів і взагалі благочинних службовців могли вказати на тих залізничних службовців і робітників, які в революційний період виявили себе прихильниками більшовизму.

Цим переліком не вичерпувалися способи отримання необхідних для планомірного розшуку відомостей. Відтак в обіжнику зауважувалося, що «в цьому відношенні є широке

поле для прояву належної ініціативи з боку освідомчих органів на місцях, причому діяльність їх в цьому напрямку буде особливо оцінюватися департаментом Державної Варти»¹.

Володимир
Винниченко

Серед українських політичних сил найбільш непримиренною і потужною була позиція есерів та лівих соціал-демократів, які неприховано агітували за повалення силою гетьманського режиму.

Під постійним наглядом перебував, зокрема, й колишній голова Генерального секретаріату Центральної Ради, один із провідних ідеологів української соціал-демократії Володимир Винниченко. На той час він мешкав на дачі під Каневом, не займав жодної офіційної посади й вважався цивільною особою. Разом із тим Винниченко провадив активну протигетьманську підпільну політичну діяльність. У нього час від часу під виглядом звичайних відвідин відомого письменника відбувалися таємні наради опозиціонерів. Саме після одного

1 ДАКО. – Ф Р. 2793. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 32–33.

з таких зборів на дачі М. Біляшівського, що на хуторі Княжа Гора під Каневом, його й заарештували 11 липня.

Сам соціал-демократ згадував у своїй праці «Відродження нації» про цей арешт досить стисло. Зазначивши, що *«мав нагоду познайомитись з гетьманською охранкою й гетьманськими жандармами»*, Володимир Кирилович сухо додає: *«Але мене було випущено з-під арешту на другий же день і пояснено, що це було просто непорозуміння. Мені ж особисто начальник офіцерсько-жандармської банди, що приїхала до мене на село арештовувати мене, проговорився, що "Особому Відділові" немов було відомо про державну змову, яку ніби я робив разом з другими відомими українськими діячами, й через те мене арештовано. Діло було, розуміється, не в нашій змові, бо тоді ще не наспів час для цього, а в тому, щоб "ліквідувати" тих українців, які могли перешкожати русько-німецькій змові»*¹.

Дивна стриманість та стислість щодо такої події в житті людини, яка любила і вміла яскраво й емоційно писати! Можливо, через те, що арешт виявився затриманням, Винниченко не міг заявити, що його хотіли ліквідувати чи закатувати у гетьманських «казематах», й створити собі ореол героя-мученика. Відтак виникає логічне запитання: чому заарештували колишнього голову першого уряду Центральної Ради, одного з провідників українських соціал-демократів і знаного письменника? І чому його так швидко звільнили?

Арешт здійснив колишній жандармський підполковник, старшина Осібного відділу Власного Штабу гетьмана Майборода, якому, однак, не вдалося затримати всіх учасників зібрання. Зазначу, що за Винниченком та його прибічниками вже давно стежила агентура Осібного відділу. Загальне керівництво агентурними діями здійснював начальник відділу Д. Бусло, а безпосередньо розробкою В. Винниченка завідував підполковник Майборода, й саме він прийняв рішення про затримання одного з лідерів лівої опозиції. Ні міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, ні начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький, ані сам П. Скоропадський не віддавали наказу про арешт В. Винниченка, й певний час навіть не знали про його ув'язнення².

1 *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. – Ч. III. – К.; Відень, 1920. – С. 76.

2 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 98–101.

Власне, сам гетьман дізнався про затримання відомого письменника і соціал-демократа під час одного з урочистих обідів у своєму палаці від міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Ось як змальовує цей епізод начальник гетьманського Штабу: *«До призначеного часу почали з'їжджатися на обід міністри, яких радушно приймав Скоропадський. Раптово з'явився вкрай схвилюваний міністр закордонних справ Дорошенко, швидко підійшов до гетьмана, й почав щось йому поспіхом доповідати. У залі, серед зібраних настала тиша. Усі бачили наскільки схвилюваний Дорошенко і як змінився на обличчі сам Скоропадський. Вислухавши Дорошенка, гетьман підійшов до свого начальника Штабу, відвів його в бік й задав питання: за що він заарештував Винниченка? Начальник Штабу доповів, що нічого подібного не відбулося й що можливо Винниченко заарештований за розпорядженням Міністра Внутрішніх Справ. Проте й виявилось, що останній нічого про це не знав. Скоропадський наказав негайно навести точну довідку і результати повідомити йому»*¹.

Виявилось, що В. Винниченка дійсно заарештував Осібний відділ Власного Штабу гетьмана, й на той час його допитували у кабінеті начальника відділу Д. Бусла. Причиною ж арешту було вироблення під керівництвом В. Винниченка згадуваним зібранням на дачі під Каневом резолюції про повалення гетьманської влади. У розпорядженні начальника Осібного відділу були також й інші документи, що викривали активну противладну діяльність цього соціаліста. На це П. Скоропадський відреагував спокійно й про причину арешту розповів Д. Дорошенку. Обід тривав далі. Аж пообіді у залі створилося угруповання з міністрів М. Чубинського, М. Василенка, І. Кістяковського та Д. Дорошенка, яке, після збудженої розмови з останнім, заявило П. Скоропадському – якщо В. Винниченка не буде негайно звільнено, вони подадуть у відставку. Після такого ультиматуму гетьман наказав своєму начальникові Штабу негайно відбутися до Осібного відділу й особисто переконатися у законності арешту В. Винниченка, додавши при цьому: *«Влаштуйте так, щоби випустити цього мерзотника і встановити за ним негласний нагляд»*².

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 99–100.

2 Там само. – Арк. 100–103.

Тож начальник гетьманського Штабу вирушив з Інститутської на Підвальну у київський готель «Версаль» до розташування Осібного відділу. Саме в той час у кабінеті начальника відділу Д. Бусла відбувався допит В. Винниченка. За великим столом навпроти входних дверей сидів сам Д. Бусло, перед ним В. Винниченко, збоку – колишній жандармський полковник Безсонов. На столі горіла газова лампа й лежав стос якихось документів і переплетених зошитів. Увійшовши, Б. Стеллецький присів біля В. Винниченка й попросив його розповісти про свою діяльність та про нараду, яка відбувалася на його дачі. У відповідь той, «якось нехотячи», сказав, що він у ніякій політиці участі не бере, а займається винятково літературною творчістю; що ж до так званого з'їзду на дачі під Каневом, то це був лише візит до нього добрих приятелів, котрі зрідка тішать його своїми відвідинами.

Після такої відповіді Д. Бусло узяв зі столу якісь, уже задалегідь відібрані, папери й запросив Б. Стеллецького до сусідньої кімнати. Начальник Осібного відділу доповів, що його агенти вже давно стежать за так званими випадковими гостями В. Винниченка, що нібито приїжджають до нього, аби провести кілька годин на природі. Цього разу підполковникові Майбороді просто не пощастило взяти всіх відвідувачів, серед яких були С. Петлюра, А. Макаренко та інші відомі ліві політичні й громадські діячі, безпосередньо на місці й з доказами, оскільки пароплав з гостями В. Винниченка відплив раніше за той, що прибув з агентами Осібного відділу. Однак, за словами Д. Бусла, й того, що вдалося вилучити у В. Винниченка, було досить, аби скласти уяву, чим насправді займалися він та його гості на канівській дачі. При цьому начальник Осібного відділу показав начальникові Власного Штабу гетьмана два аркуші паперу. На одному з них були начерки списку нової Ради міністрів, а інший був приватним листом міністра закордонних справ Д. Дорошенка до В. Винниченка, в якому перший *«у приязних виразах й навіть з відтінком певного відчуття авторитету пише, що він – Дорошенко, уповні приєднується до планів Винниченка і що Винниченко може на нього цілком розраховувати»*¹.

Передавши Д. Буслу вимогу гетьмана, аби В. Винниченка було відпущено й піддано негласному наглядові, Б. Стеллецький

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 106.

узяв із собою обидва документи й повіз їх до палацу П. Скоропадського. У гетьманській резиденції відчувався такий же збуджений настрій. Надто гарячково поводитися М. Чубинський та Д. Дорошенко. Як не дивно, але П. Скоропадський, переглянувши папери, привезені з Осібного відділу начальником його Штабу, лише запросив до себе у кабінет голову уряду Ф. Лизогуба й мовчки передав йому обидва ці документи. Наступного дня В. Винниченка було звільнено з-під варти, й увесь інцидент віддано забуттю¹.

У день затримання В. Винниченка зранку у Софійському соборі з ініціативи клубу «Батьківщина» та з дозволу влади відбувся молебень у пам'ять річниці смерті гетьмана Івана Мазепи в присутності близько 10 тисяч осіб. Попри те, що будь-які заходи на вулицях було заборонено, учасники молебня (богослужіння провів єпископ Назарій Черкаський), незважаючи на охорону з 40 осіб кіннотної варти, 125 – пішої та 150 вояків німецької комендатури, після панахиди з піснями вийшли на майдан і попрямували до пам'ятника гетьманові Богдану Хмельницькому і далі до Михайлівського монастиря, після чого повернулися до Софії й розійшлися. У ті дні готувалися й до відзнак іменин гетьмана – 12 липня, у день святих апостолів Петра і Павла. У день свята на Софіївському майдані відбувся військовий парад, який приймав військовий міністр О. Рогоза. Тож П. Скоропадський навряд чи хотів затьмарювати собі свято ув'язненням письменника.

Утім не минуло й двох тижнів, як Власний Штаб гетьмана отримав нове повідомлення про нараду соціалістів в околицях Вінниці, але й цього разу не вдалося захопити її учасників.

В. Винниченко ж продовжив антигетьманську діяльність. Її здійснювали у кількох напрямках одночасно. У політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій в єдиному координаційному центрі, яким спочатку був Український національно-державний союз (УНДС), а потім – Український національний союз (УНС) у поєднанні з масовою агітацією; громадському – робота з земськими та різного роду професійними організаціями; економічному – організація страйків і водночас залучення коштів через кооперативну мережу; військово-му – накопичення зброї, організація повстань, формування

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 106–107.

отаманських загонів та залучення військово-командного складу; зовнішньому – налагодження контактів і пошук підтримки у російських більшовиків, зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Д. Мануїльського та Х. Раковського, та у німців, серед представників німецьких соціал-демократичних партій у Рейхстазі, німецького Оберкомандо у Києві і, згодом, у німецьких та австрійських солдатських комітетів та військового командування в Україні.

Ще одним потужним осередком непримиренної опозиції гетьманському урядові стали губернiальні та повітові земства на чолі з соціал-демократом С. Петлюрою, що налічували близько 10 тисяч діячів, які контролювали практично увесь вітчизняний кооперативний рух і, відповідно, його фінансові активи та, що найважливіше, мали величезний вплив на українську провінцію. Тож не дивно, що вже в травні 1918 р. влада за антиурядову агітацію розігнала кілька повітових і міських земств на Київщині, Одещині та Катеринославщині.

Водночас 28 травня 1918 р. С. Петлюра, *«не яко політичний діяч, а яко голова київської губерніяльної народньої управи й одночасно яко голова управи Всеукраїнського Земського Союзу, що об'єднує собою всі народні земські управи на Україні»*, подав на ім'я посланця Німеччини в Україні барона А. фон Мумма меморандум. У цій, по суті, скарзі він нарікає німецькому послу на внутрішню політику українського гетьмана та уряду держави, доповідає про арешти земських діячів, ностальгує за часами існування УНР і просить вжити заходів. Після цього С. Петлюра на чолі делегації земців був на аудієнції в гетьмана й зажадав від того припинення арештів і звільнення земських діячів, а також відставки окремих чиновників. Делегація земств вимагала від П. Скоропадського визначитися зі скликанням Сойму (парламенту), заступити нейтральних міністрів *«свідомими українцями»* й змінити курс уряду.

При цьому земства на чолі з С. Петлюрою не цуралися просити у гетьманського уряду державну позичку у сумі 100 мільйонів карбованців. Наполегливі й систематичні вимоги коштів С. Петлюрою здавалися П. Скоропадському

Симон Петлюра

доволі підозрілими, і він вирішив, що гроші будуть надаватися земствам тільки для сплати за певними рахунками та в обмеженій кількості під контролем Міністерства фінансів. Гетьман небезпідставно остерігався асигнувати земствам пряму позику у повному обсязі, вважаючи, що вони можуть використати кошти для підготовки проти нього ж нового повстання.

При цьому гетьманська агентура регулярно моніторила настрої широких мас. Зокрема, відстежуючи такі настрої після маніфестації на Софіївській вулиці та Думській площі, один із агентів повідомляв 10 липня, що серед людю шириться чутка, що натхненник цього руху С. Петлюра нібито є єдиним носієм заповітів української самостійності. Саме С. Петлюру бачили серед маніфестантів, але потім таємно вивезли, щоб уникнути арешту окупаційною владою під час сутичок між німецькими солдатами і мітингарями. Заворушення перекинулося у робітничий район столиці Деміївку, де серед скупчення різного роду людей як у військовій, так і в цивільній формах та в сірих черкесках йшлося про покладення початку подій, які достеменно змінять курс життя України. Було підпалено касарні німецьких вояків на Львівській площі та поблизу Керосинової вулиці. При цьому всюди звучало ім'я Петлюри¹.

І такі побоювання справдилися вже в середині літа 1918 року Симон Петлюра дійсно ретельно готував антигетьманське повстання. З цією метою він використовував усі можливі методи і заходи, гроші від Антанти, розгалужену мережу земств та зв'язки у середовищі офіцерства гетьманських частин. Зокрема, він зав'язав тісну співпрацю з глибоко законспірованою організацією «Український офіцерський союз – Батьківщина», котра складалася з українських старшин, що раніше служили в армії УНР й мали соціалістичні переконання.

Щирий патріот України, ідейний соціал-демократ і не позбавлений особистих амбіцій С. Петлюра під час Гетьманату обіймав, здавалося б, на перший погляд, скромну посаду голови Союзу земств України й був не лише політичним противником П. Скоропадського, а й його світоглядним та соціальним антагоністом. Саме через земські установи С. Петлюра прагнув поширити свої ідеї на українських дрібних та середніх селян, тоді як П. Скоропадський, попри гучні заяви про прихильність

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 114.

до середніх хліборобів-власників, залишався в оточенні здебільшого русофільськи налаштованих великих землевласників, «батюшковців» (російських націоналістів) та космополітично-проросійського «Протофісу» (Союзу промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України).

Отже, стає очевидним, наскільки недалекоглядним та застарілим, з огляду на епохальні революційні, соціальні, національні та іншого роду злами у державних та економічних моделях, суспільній та особистісній свідомості, був підхід П. Скоропадського до вибору соціальної бази для свого режиму.

Натомість С. Петлюра виявив такий запал у своїй діяльності, самовідданість та організаторський хист, що навіть його войовничий опонент – начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький – почав ставитися з повагою до цього чужого йому за переконаннями соціаліста, а згодом навіть висловив думку, що С. Петлюра *«значно перевершив Скоропадського своїм організаторським талантом і можна лише щиро пошкодувати, що не він у той час був Гетьманом»*¹.

Користуючись своєю посадою та певною неpubлічністю, С. Петлюра та інші соціалісти спрямовували діяльність на об'єднання під своїм впливом провінційного духовенства, сільських вчителів та кооперації. Окрім ідеології та пропаганди, не оминули увагою практичний і матеріальний аспекти. За допомогою соратників та прихильників було активізовано роботу створеної рік тому нової спілки сільських кооперативів – «Дніпросоюз», який до кінця 1918 р. збільшив свої обігові капітали з 5 до 70 мільйонів карбованців, вкладаючи їх у різні галузі народного господарства, зокрема, у торговельну, промислову – велику миловарню з річною продукцією близько 200 тисяч пудів у с. Куренівка під Києвом, фабрику взуття у столиці, що виробляла 100 тисяч пар на місяць, фабрики білизни, трикотажу тощо². Саме «Дніпросоюз», за відомостями Власного Штабу гетьмана, влітку–восени 1918 р. став головним матеріальним донором соціалістичної опозиції³.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 90–91.

2 Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – №6. – С. 87–93.

3 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 95.

Під контролем українських соціалістів перебував й інший фінансовий центр української кооперації з філіями в усіх великих містах країни – Український Народний Кооперативний банк (Українбанк). Організатором цієї центральної фінансової інституції вітчизняної кооперації і головою її правління був відомий український урядовець, перший генеральний секретар фінансових справ Центральної Ради Х. Барановський.

Третім, сільськогосподарським, «китом» українського кооперативного руху був Перший Всеукраїнський сільськогосподарський кооперативний союз (скорочено – «Централ»), який було створено у січні 1918 р. Організатором і головою Ради «Централу» був відомий соціаліст і урядовий діяч УНР К. Мацієвич. Ці та меншого штибу кооперативні установи мали широку мережу філій по всій території України, головною – в її глибинці, а також мобільні й популярні в провінції друковані органи. Досить зазначити, що за Гетьманату лише у споживчій кооперації було задіяно близько 4 мільйонів членів (майже 11,5% населення тогочасної Української Держави), що були об'єднані у 15 тисяч кооперативних товариств. Того, 1918 р. в Україні діяло 22 тисячі кооперативних товариств, що охоплювали 60% населення, об'єднаних у 253 окружні союзи різних типів та ступенів¹.

Численні агенти таких кооперативів були й за сумісництвом зв'язковими української соціалістичної опозиції. Лише ті села, що на своїх сходах приймали українські соціалістичні доктрини, отримували кооперацію, що дійсно допомагала населенню. Тож священик, учитель та кооператив стали трьома союзниками С. Петлюри, дії яких він координував через Союз земств і завдяки яким, як зізнавався начальник гетьманського Штабу, *«усі його Петлюри розпорядження з центра досягали народних мас набагато швидше й точніше, ніж розпорядження Скоропадського через його бюрократичний апарат. Так само й зворотньо, Петлюра через ті ж організації отримував значно більш точну та повну інформацію про настрої на місцях»*². Відтак, налагодивши та зміцнивши таку підпільну мережу, провідники українського революційного соціалістичного руху

1 Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.). – С. 87–93.

2 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 96–97.

розпочали підготовку до формування центрального правління, яке мало б змінити уряд П. Скоропадського. Уряд гетьмана витрачав купу дорогоцінного часу у безкінечних суперечках про принципи організації влади і формальні штати установ, а Петлюра, Винниченко, Шаповал з соратниками по соцпартіях (ліві есдеки та есери) та в співпраці з Селянською спілкою на практиці створювали тіньові структури опозиційної влади по всій країні, які готували виступ проти режиму. Час від часу призначалися підпільні з'їзди партійних осередків та таємні наради впливових місцевих діячів, які збиралися у різних куточках країни чи в околицях Києва.

Осібний відділ Власного Штабу гетьмана мав більші чи менші відомості про ці зібрання й здійснював арешти соціалістичних активістів, проте приклад зі звільненням з-під варти за особистим наказом гетьмана В. Винниченка, якого було заарештовано з доказовими паперами, значно підірвали запал офіцерів та агентури Осібного відділу¹.

Згодом, у липні 1918 р., агенти Осібного відділу Власного Штабу гетьмана доповіли, що С. Петлюра, очевидно через німецького посла в Україні А. фон Мумма, ввійшов у зносини з німецьким куратором гетьманського перевороту майором Оберкомандо Г. Гассе й запропонував йому організувати новий переворот – соціалістичний. Передбачалося повалити кадетський уряд Ф. Лизогуба, Раду міністрів сформувати з представників національно-соціалістичних партій, склад якої більше відповідав би бажанням німецького Рейхстагу, де вагому роль відігравали соціал-демократичні фракції. Гетьман, якщо того забажали б німці, міг залишитися, але лише номінальним главою держави, без жодних важелів влади й лише з суто представницькими повноваженнями. Переворот передбачалося здійснити цілком тихим і мирним шляхом, тобто у призначений час заарештувати всіх міністрів у домівках, а потім оголосити список нових урядовців.

Почувши про таке, П. Скоропадський не хотів у це вірити, позаяк був цілком упевнений у міцності свого становища й вважав С. Петлюру надто нікчемною людиною. Утім за кілька днів такі ж відомості отримав і голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Як виявилось, до перевороту залишалося лише три доби, й він мав

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 97–98, 107.

відбутися під час маніфестації на свято святого Володимира 28 липня 1918 р.¹ Ба більше, голова уряду мав документальні відомості, що в колах Всеукраїнської спілки земств, крім замаху на чинний державний лад і підготовку перевороту, вже було навіть сформовано окремий альтернативний гетьманському уряд². Це обурило гетьмана, й тільки тепер Скоропадський вирішив вдатися до енергійних превентивних дій. Він наказав начальникові свого Штабу здійснити арешти низки провідних діячів крайніх лівих українських соціалістичних партій, серед них і С. Петлюри, а для заспокоєння громадської думки – арештувати на нетривалий час і кількох правих проросійських діячів (Гіжицького, Кумбарта та інших). При цьому гетьман власноруч склав список з 15–20 осіб³.

Із цим списком начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький прибув до начальника політичного відділу німецького окупаційного командування, якому й виклав рішення П. Скоропадського. Щодо арешту українських соціалістичних лідерів німці не заперечували й навіть виявили готовність посприяти цьому, проте заявили категоричну незгоду з такими ж заходами відносно правих російських елементів. І все ж, після запевнень, що затримання правих здійснюється лише з метою послабити враження від арешту лівих, було дано згоду, але з умовою не залучати до таких акцій німців. При цьому під час обговорення списку належних до арешту осіб начальник німецького військового політвідділу додав до нього ще кількох, не відомих начальникові гетьманського Штабу осіб⁴.

Арешти відбулися в ніч з 26 на 27 липня, у перший день перебування І. Кістяковського на посаді очільника МВС. Було затримано соціал-демократів С. Петлюру та М. Порша, соціаліста-самостійника А. Макаренка, есерів О. Мицюка та Д. Одрину, військовика Ю. Капкана та інженера М. Ковенка, члена Управи Союзу земств В. Химерика, а також низку інших провідних соціалістичних діячів. На думку заступника голови правління Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвича, арешт С. Петлюри

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 443.

2 Там само. – Спр. 254. – Арк. 2.

3 Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 107–110.

4 Там само. – Арк. 107–112.

ініціював німецький штаб з огляду на контакти останнього з «антантівськими чинниками»¹.

С. Петлюра сприйняв свій арешт спокійно, сказавши, що давно на нього очікував. Передбачаючи такий розвиток подій, він заздалегідь заховав або знищив папери, які його компрометували. Арешт крайніх лівих одночасно з крайніми правими було сприйнято громадськістю з цілковитим здивуванням. Усіх це збило з пантелику, робили неймовірні припущення, шукали логічні зв'язки, навіть міністр закордонних справ Д. Дорошенко не висловив заперечень.

Симон Петлюра

Проте такий поспішний арешт С. Петлюри, на якого не було ніякої вагомої доказової бази, поставив перед владою гетьмана та слідчими й судовими органами держави інше питання: що з ним робити далі? Начальник Власного Штабу П. Скоропадського згадував, що передбачалося два шляхи розв'язання проблеми: Петлюра у в'язниці міг передчасно померти, однак це було б надто очевидно, тому ніхто б цьому не повірив, або Петлюру можна було б вислати за межі Української Держави. Однак П. Скоропадський спинився на третьому рішенні: він наказав передати справу С. Петлюри міністрові юстиції О. Романову, очевидно вважаючи, що той віднайде у діях одного з провідників українських соціал-демократів склад злочину. Але О. Романов подав висновок, що не виявив злочинної діяльності С. Петлюри, а судити його лише на підставі агентурних даних було неможливо². Тому С. Петлюру й надалі утримували в ув'язненні без висунутого проти нього обвинувачення³.

Тим часом для посилення агентурної роботи начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана Д. Бусло вже 25 липня 1918 р. подав начальникові гетьманського Штабу

1 Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 201.

2 Там само. – Арк. 118–119.

3 С. Петлюру утримували у в'язниці майже чотири місяці, й звільнили з неї 12 листопада 1918 р. на категоричну вимогу німців напередодні проти-гетьманського виступу Директорії та Січових стрільців.

Б. Стеллецькому рапорт, у якому зазначалося, що у столицю проникло багато «агентів Радянського уряду», які мали за мету організацію протигетьманської агітації й підтримували безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією¹. У рапорті також вказувалося на потенційну небезпечність як діячів українських соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюристів та злочинців.

Тож начальник Осібного відділу пропонував застосувати такі оперативні заходи: перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів Української Держави й встановити спеціальні пропускні пункти на кордоні з Росією; в всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей; у потягах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної Варти; посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських; запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 годин, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності; адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями; підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті; посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи².

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Власного Штабу гетьмана

1 Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Тривалий час уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот, і було встановлено гетьманську владу П. Скоропадського. Мирна делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х. Раковський та його заступник Д. Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С. Шелухін, заступником – І. Кістяковський, а від 10 серпня – П. Стебницький.

2 ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2, 4–6 зв.

Українсько-російські переговори (Київ, 1918 р.)

Б. Стеллецький згадував, що *«поза сумнівом, що уся ця Радянська делегація була одна лише комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура дипломатичного представника Німеччини в Україні Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів»¹.*

Водночас уже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут «Про облік населення в містах і міських оселях Української Держави»². За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут «Про кордонні пункти і їх штати»³, а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяковський видав таємну інструкцію, в якій наказав службовцям Державної Варти контролювати ці-

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 133–135.

2 Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 1–4.

3 Там само. – Спр. 181. – Арк. 1–4.

Християн Раковський

лодобове чергування двірників біля воріт¹.

Такі превентивні заходи були небезпідставними. Досить лише розуміти, що В. Ленін надав Х. Раковському, голові мирової делегації, 40 мільйонів карбованців для підривної і пропагандистської роботи в Україні. Ще 35 мільйонів було виділено «Повстанській дев'ятці», що організовувала партизансько-терористичні загони в Україні. Більшовицькі «дипломати» Х. Раковський та Д. Мануїльський завезли до Києва та Одеси через свою так звану дипломатичну місію під виглядом

учасників мирових перемовин між Українською Державою та РСФРР кілька десятків експертів з різних питань, що, користуючись дипломатичною недоторканністю, здійснювали підривну роботу проти гетьманського режиму. Вони провадили в Україні не лише антигетьманську пропаганду, а й організовували диверсії, страйки, створювали підпільні терористичні групи.

29 липня 1918 р. начальник Осібного відділу подав рапорт начальникові Власного Штабу гетьмана, в якому доповідалося про розкриття підривної діяльності начальника загального департаменту Міністерства внутрішніх справ, члена партії соціалістів-революціонерів Тоцького. Він, користуючись своїм службовим становищем, намагався «протягти» до центральних і місцевих підрозділів МВС своїх однодумців і товаришів по партії, а також перешкоджав затриманню осіб, які вели антидержавну пропаганду². З метою ефективної протидії особам, що прибували з російського боку й які провадили шпигунську та диверсійну діяльність, а також мали завдання підтримувати антигетьманське підпілля, вести підривну пропаганду та здійснювати терористичні акти, ще в червні було розроблено відповідну інструкцію комісарам українських прикордонних

1 ЦДАВО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 17–18.

2 Там само. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1, 2 зв., 3.

пунктів. Однак Тоцький, причетний до розробки цієї інструкції, вніс до неї положення, за яким усі відносини комісарів з Радою міністрів та міністром внутрішніх справ повинні були здійснюватися через нього. Отже, Тоцький отримав у своє розпорядження всю оперативну інформацію МВС, й таке його втручання, як зазначалося у рапорті, фактично позбавляло директора департаменту Державної Варти можливості *«здійснювати догляд за всіма злочинними елементами, що потрапляли на територію України»*¹.

Тоді ж український політикум зіткнувся з іншою формою протистояння – індивідуальним терором. 29 липня було вчинено замах на міністра шляхів Б. Бутенка. Того дня зранку міністр у супроводі водія Самарського, Олександра Москальова (брата дружини Б. Бутенка) і масажистки Емми Бунко на службовому авто виїхав у напрямку Міністерства шляхів з дачі у Пущі-Водиці. У той момент невідома людина заскочила на підніжку машини й просунула голову під кришку авто, а в руці той чоловік тримав пістолет. Б. Бутенко відсахнувся до масажистки зі словами: «Він хоче мене вбити!» і махнув рукою на зловмисника. Е. Бунко не розгубилася й зіштовхнула міністра з його сидіння в кузов автомобіля.

Борис Бутенко

Через осічку пістолет не вистрілив, а водій рвонув машину вперед. О. Москальов, що сидів на передній лаві в авто, побачив зловмисника у той момент, коли Б. Бутенко крикнув до водія: «Швидше, швидше!» Тоді якась особа гналася за самоходом і тримала у витягнутій руці браунінг. То був чоловік високого зросту, років тридцяти, з тонкими досить довгими чорними вусами, що стирчали, без бороди, одягнений у довге просторе пальто захисного кольору. Терорист відтягнув затвор пістолета, викинув гільзу і знову спрямував браунінг у бік автомобіля. Постріл, проте, не пролунав. У цей час водій натиснув на газ і відірвався від стрільця. Біля Міської лінії (нині Міська вулиця

1 ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1, 2 зв., 3.

Пуща-Водиця в районі Міської лінії (світлина початку ХХ ст.).
Можливо, саме тут було скоєно замах на міністра шляхів Б. Бутенка
29 липня 1918 р. (фото pastvu.com)

в Пущі-Водиці) Б. Бутенко зупинив авто й передав О. Москальову пістолета. Той вийшов з машини і пробіг по Міській лінії до рогу вул. Пушкінської (нині вул. Квітки Цісик) у надії зустріти нападника. Проте терориста вже не було, і О. Москальов повернувся на дачу.

Сам Б. Бутенко поїхав на своє робоче місце – до Міністерства шляхів. Увечері в гетьманському палаці відбулося засідання уряду, на якому прем'єр-міністр Ф. Лизогуб повідомив присутніх про замах на колегу й заявив, що *«усі старання злочинців, спрямовані проти членів уряду даремні, позаяк у пана Гетьмана знайдеться достатньо вірних синів України, готових служити батьківщині без огляду ні на які обставини»*¹.

Слідство у справі замаху на міністра шляхів Б. Бутенка вів судовий слідчий Пурік. Він допитав свідків інциденту, а також начальника Південно-Західних залізниць Кирилловича і начальника служби руху тих же залізниць Ленкевича. Виявилося, що за тиждень до замаху студент Комерційного інституту Саноцький чув від якогось залізничного службовця, що нібито залізничний страйковий комітет засудив Бутенка, Кирилловича і Ленкевича до смертної кари. Саноцький розповів про те

1 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 137.

своєму другові, студентові Крушевському, в домі батька якого мешкав Ленкевич. Тож Крушевський і доніс цю інформацію Ленкевичу, той – Кирилловичу, а останній – міністрові шляхів Бутенку. Слідство було схильне дослухатися до показань Ленкевича про те, що, вочевидь, страйком засудив їх до смерті через те, що саме ці особи доклали всіх зусиль, аби ліквідувати свого часу страйк залізничників¹. Незабаром у лісі було затримано й підозрювану особу².

Наступної ночі після замаху на міністра шляхів Б. Бутенка двоє більшовицьких терористів застрелили у Полтаві Івана Стешенка – першого генерального секретаря освіти Центральної Ради й на той час генерального комісара народної освіти Міністерства освіти Української Держави. І. Стешенко прибув до Полтави, аби навідати матір і за час літньої відпустки підготуватися до професорської діяльності у новозаснованому Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Як повідомляла тогочасна преса, І. Стешенко прибув з Києва до станції Полтава валкою близько півночі з 29 на 30 липня. Не знайшовши візника, він залишив свої речі на вокзалі і разом зі своїм сином рушив пішки у місто. З вокзалу «Полтава-Город» до міста слід було йти тоді довгою й широкою Куракинською вулицею (нині вул. Соборності), посередині котрої були насажені деревця, а з одного боку вуличка та провулки сполучали вулицю з досить великою Павленською площею. Коли подорожні наблизилися до одного з тих провулків, звідти вискочили двоє озброєних і гукнули російською: «Руки вверх!», а за мить пролунав постріл. З несподіванки син І. Стешенка Ярослав упав у картоплю, що росла поруч тротуару, а далі розляглося ще два постріли. Однією з куль І. Стешенкові було поцілено над праву брову. Коли той упав, то вбивці нахилилися над ним, але, не взявши нічого, втекли. Коли на постріли прибігла варта, а далі й викликані з вокзалу сином

Іван Стешенко

1 ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 713. – Арк. 3–4; Prager Tagblatt. – 1918. – 7 August.

2 Відродження. – 1918. – 1 серпня.

пораненого німецькі солдати, то злочинці десь вже зникли, й затримати їх не вдалось. Непритомного І. Стешенка відвезли до лікарні «Богоугодного заведенія», де він, не приходячи до тями, й помер близько 11-ї години 30 липня¹. І. Стешенка поховали у Києві державним коштом².

З іншого боку, навесні–влітку 1918 р. російська партія лівих есерів уже підготувала низку терористичних актів, обравши головними своїми мішенями німецького кайзера Вільгельма II, начальника Штабу німецької армії П. фон Гінденбурга, посла Німеччини у РСФРР В. фон Мірбаха³, командувача німецької групи армій «Київ» фельдмаршала Г. фон Айхгорна, начальника Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренера та гетьмана всієї України П. Скоропадського. З метою ліквідації трьох останніх до Києва з Росії прибули есери-терористи Г. Смолянський, Б. Донської та І. Каховська. В Україні до них приєдналися українські есери М. Залужна, І. Бондарчук (Собченко) і член першого радянського уряду України есер С. Терлецький.

Два місяці ця об'єднана терористична група готувала свій замах на німецького фельдмаршала Г. Айхгорна. 30 липня Б. Донської одягнув плащ, до кишені якого поклав потужну бомбу. До району атентату його супроводжувала І. Каховська та підстраховував С. Терлецький. У районі Липки на Печерську С. Терлецький та І. Каховська залишили Б. Донського самого. О 13-й годині 50 хвилин у поле зору Б. Донського потрапив фельдмаршал Г. фон Айхгорн у супроводі свого ад'ютанта капітана В. фон Дресслера. О 14-й годині терорист раптово кинув їм під ноги бомбу⁴ й стрибнув у заздалегідь заготовлений фаєтон, але кобила, перелякана вибухом, не рушила з місця. Тоді Б. Донської спробував утекти з місця злочину, та час було втрачено, його оточили й заарештували солдати німецької варти⁵.

1 Відродження. – 1918. – 10 серпня.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 159; Спр. 7. – Арк. 23 зв.

3 Німецького посла в радянській Росії графа В. фон Мірбаха вбили російські ліві есери 6 липня 1918 р.

4 Беднота. – 1918. – 31 юлія.

5 10 серпня 1918 р. Б. Донського таємно судив німецький військово-польовий суд, що зібрався у будинку в'язниці. У той же день при великому скупченні народу Б. Донського повісили у зашморгу зі скрученого дроту на телеграфному стовпі на Лук'янівській площі Києва. До його грудей був прив'язаний плакат із написом: «Вбивця фельдмаршала Айхгорна».

Айхгорна, що вертався до себе опісля сніданку, що він лежить на бруківці, вочевидь, тяжко поранений. Я та мій ад'ютант побігли туди. Ми застали дійсно тяжку картину, фельдмаршала перев'язували та укладали на ноші, поруч з ним лежав на інших ношах його ад'ютант Дресслер з відірваними ногами, останній, поза сумнівом, вмирав. Я підійшов до фельдмаршала, він мене впізнав, я потиснув йому руку, мені було надзвичайно шкода цього поважного старого... Пам'ятаю, що ще за кілька днів до його смерті я пішов до нього запростю. Він сам варив каву, і у розмові я йому вказав на цілу низку порушень закону, які собі дозволяли дехто з його численних підлеглих, і він обурювався цим й обіцяв вжити заходів для припинення подібних дій... Я відчував, що його смерть тільки ускладнить становище в Україні»¹. Того ж дня помер ад'ютант фельдмаршала, капітан В. Дресслер, а о 10-й годині вечора скінчиться життя й самого Г. Айхгорна².

Г. фон Айхгорн
та В. фон Дресслер

Гетьмана Скоропадського бойова група російських лівих есерів планувала вбити в мент, коли той виходитиме з церкви після відспівування Г. Айхгорна, проте на той час терористи ще не встигли виготовити нову бомбу, а вже наступного дня членів цієї бойової групи заарештували.

Після вбивства генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна Україною прокотилася нова хвиля арештів. Проте українські та російські соціалісти до цього часу вже встигли створити й налагодити діяльність широкої мережі підпілля, яка, наче маховик, набирала обертів. Одним з основних і найважливіших теренів її діяльності в Україні були широкі сільські простори.

1 *Скоропадський П. Спогади.* – С. 244.

2 *Русское слово.* – 1918. – 31 августа; *Последние новости.* – 1918. – 31 августа.

На початку липня у селі знову з'явилися політичні агітатори, що готували ґрунт до нового повстання проти гетьмана. Німецькі та гетьманські спецслужби намагалися вистежувати їх у всій державі. Наприклад, офіцер зв'язку при німецькому штабі, сотник Вебер від імені політичного відділу повідомляв 3 липня 1918 р. начальникові Власного Штабу гетьмана, що у с. Михайлівка Черкаського повіту Київської губернії відбувається посилена агітація серед селян, яких вмовляють спалити врожай. Було встановлено й прізвища підбурювачів: Т. Овсієнко, Є. Гандзюра, Л. Кузуб, С. Солод, В. Ковтун, Є. Редкий, С. Гандзюра, М. Бурлей. Повідомлено було й про особу агента, що міг надати більш докладні відомості, він виявився хліборобом того ж села на прізвище Луценко¹.

Від липня 1918 р. новий виток терористичної та повстанської боротьби проти гетьманського режиму розпочала Конфедерація анархістських організацій України «Набат», а на Катеринославщині невдовзі виступить проти влади анархіст Нестор Махно.

З іншого флангу російського соціалізму з новою силою виступили більшовики. На липень 1918 р. в Україні було створено розгалужену й глибоко законспіровану мережу підпільних більшовицьких бойових організацій – 50 партійних комітетів, а первинних партійних організацій діяло 208, з яких 129 – у промислових містах і районах, 79 – у сільській місцевості².

5 липня 1918 р. на Першому з'їзді КП(б)У, який тривав від 5 по 12 липня у Москві, було затверджено загальний план боротьби проти Гетьманату. В резолюції з'їзду констатувалося, що *«повстання на Україні розвивається під гаслом відновлення революційного воз'єднання України з Росією»*³. Проект цієї резолюції було запропоновано Г. П'ятаковим⁴. У ньому рішуче зазначалося, що *«основним завданням партії пролетаріату*

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 178.

2 Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. – К., 1983. – С. 248.

3 Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – С. 431.

4 Спочатку КП(б)У очолював Георгій П'ятаков (липень–вересень 1918 р.), потім – Серафима Гопнер (вересень–жовтень 1918 р.), Еммануїл Квірінг (жовтень 1918 р. – березень 1919 р.), Станіслав Косіор (травень 1919 р. – листопад 1920 р.).

На світліні: провідні діячі КП(б)У: О. Хмельницький, М. Рухимович, М. Грановський, В. Юдовський, К. Ворошилов, В. Мещеряков, М. Подвойський, А. Балабанова, Х. Раковський, М. Скрипник, В. Затонський

в даний момент на Україні є організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів»¹.

Резолюція ж про збройне повстання, проект якої був вироблений А. Бубновим, нотувала цілу низку практичних завдань, визначальними з яких були такі: проведення агітаційної роботи серед трудящих мас з роз'ясненням мети, значення і перспектив збройного повстання; організація мережі військово-революційних комітетів як повстанських органів, підпорядкованих партії, і створення Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) для керівництва підготовкою і проведенням повстання; технічна допомога повстанню через військово-революційні комітети; внесення максимальної організованості й плановірності в повстанський рух, спрямування всіх зусиль на те, аби не допустити розгрому революційних сил по частинах².

Уже незабаром на Чернігівщині та Полтавщині з'явилися більшовицькі повстанські загони.

У передчутті бурі, що насувалася, влада готувалася до чергового доленосного протистояння³. Відтак 16 липня 1918 року,

1 Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. – Протоколы. – К., 1988. – С. 97, 148.

2 Там само. – С. 154–155.

3 15 липня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави» [ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. –

за наказом заступника міністра внутрішніх справ, начальник департаменту Державної Варти МВС розіслав усім губернiallyним старостам і міським отаманам таємний обіжник, у якому вимагалось негайно з'ясувати й повідомити таке: які у губернії існують озброєні команди і загони; як і ким вони сформовані; на чий кошти утримуються; яке ставлення їх до місцевих адміністративних властей; чи бажаним є їх подальше існування¹.

За десять днів, 26 липня, уряд ухвалив Постанову «Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку й громадського спокою в Україні», згідно з якою міністрові внутрішніх справ тимчасово надавалося *«право передавати, по згоді з міністрами юстиції та військовим, до Військового суду для судження по законах військового часу, як матеріальних, так і процесуальних, справи про заподіяні приватними особами такі злочинства, які по своєму змісту виявляють дійсну небезпеку для державного порядку й громадського спокою, хоч би ці злочинства були вчинені в місцевостях, які не оголошено на військовому стані»*².

Під дію цього закону підпадали справи про вищезазначені злочини, включно і з тими випадками, коли останні навіть були заподіяні до його оголошення, але тільки в районах, де були бойові події і під час цих подій, а також за умов озброєного опору військовій силі, яку викликано для припинення якого-небудь безладдя. Усі справи з зазначених злочинів, навіть якщо вони вже перебували у судах цивільного відомства, передавалися до військових судів.

Після низки замахів, терористичних актів та убивств політична верхівка країни змушена була навіть перейнятися питанням щодо життєспроможності й керованості держави та її владно-адміністративної вертикалі у разі несподіваної ізоляції, смерті чи ліквідації П. Скоропадського.

Відтак 1 серпня 1918 р. Рада міністрів ухвалила Тимчасовий Закон «Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України». Відповідно до вказаного Закону, було визначено, що *«в разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана Верховне Управління Державою,*

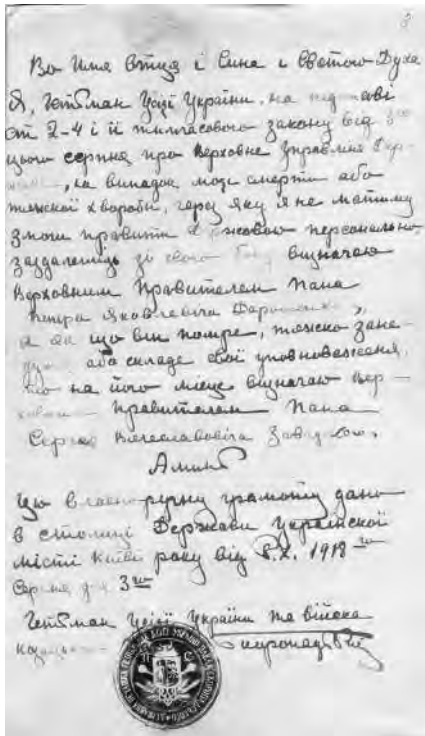
Спр. 4068. – Арк. 45].

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 2.

2 Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 1.

тимчасово, аж до одужання або до вступлення нового Гетьмана, в порядку, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави»¹. Колегія ж верховних правителів держави мала складатися з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначав сам гетьман, одного вибирав Державний Сенат і ще одного – Рада міністрів.

3 серпня 1918 р. П. Скоропадський склав свій Заповіт, у якому власноручно написав:

«Во Имя Отца и Сына и Святого Духа.

Я, Гетьман Усієї України, на підставі ст. 2–4 і її тимчасового закону від 3го цього Серпня про Верховне Управління Держави, на випадок моєї смерти або тяжкої хвороби, через яку я не матиму змоги правити Державою персонально, заздалегідь зі свого боку визначаю Правителем Пана Петра Яковлевича Дорошенка, а як що він помре, тяжко занедужає або складе свої уповноваження, то на його місце визначаю Верховним Правителем Пана Сергія Вячеславовича Завадського.

Амінь.

Цю власноручну грамоту дано в столиці Держави Української місті Києві року від Р. Х. 1918го Серпня дня 3го.

Гетьман Усієї України та війська козацького Павло Скоропадський»².

Тим часом в країні ланцюговою реакцією ширилися страйки. Невдоволення діями офіційної влади, антиурядова агітація більшовиків та інших ліворадикальних сил призвели до потужного страйку залізничників. 15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський

1 Державний вістник. – 1918. – №30. – 4 серпня.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 3.

залізничні вузли, а за день страйк підтримали робітники і службовці Одеської та Київської залізничних станцій. 18–20 липня до них приєдналися Катеринославський, Конотопський та Полтавський залізничні вузли¹.

На підставі вимог, висунутих робітниками і службовцями на зборах, Центральний страйковий комітет опублікував низку програмових вимог, якими вимагалось: *«1. Негайне звільнення всіх залізничників, заарештованих за політичні переконання; 2. Негайна виплата готівкою всього належного залізничникам утримання по перше липня включно, а також різниці з вересня минулого року за нормами 3-го Київського делегатського з'їзду; 3. Скасування розпорядження про зменшення надбавки на подорожчання життя, дальшу виплату її провадити за нормами 3-го Київського делегатського з'їзду; 4. Негайне оголошення міністром по лінії про право залізничників України об'єднуватися в спілку, відновлення скасованих комітетів цієї спілки і затвердження статуту; 5. Впровадження на залізницях України 8-ми і 6-ти годинного робочого дня й суворе додержання його; 6. Негайне забезпечення залізничників предметами першої необхідності; 7. Усі звільнення і скорочення повинні проходити за планом, ухваленим органами профспілки»*².

1 14–15 липня розпочався страйк на Здолбунівському, Сарненському та Коростенецькому залізничних вузлах Правобережної залізниці, а 16–17 липня до нього приєдналися залізничники Одеси, Києва та Поліської залізниці. Загальні дії координував страйком Київського залізничного вузла. 19 липня було зупинено також рух на Московсько-Києво-Воронезькій залізниці, 20 липня – на Харківському вузлі та Катерининській залізниці, 21 липня – на Слобідській, а 23 липня – на Північно-Донецькій залізницях. 25–26 липня страйк набув загальноукраїнського характеру й охопив близько 200 тисяч залізничників і частково перекинувся навіть на терени Білорусії, Криму і Бессарабії. Досить швидко страйку надали політичного забарвлення, й він загрожував паралічем держави та торговельно-економічним колапсом. До середини серпня 1918 р. його вдалося приборкати шляхом часткових компромісів, частково – шляхом репресій [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 117; Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 57; Нова Рада. – 1918. – 21 (8) липня; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – К., 1937. – С. 464–467; Летопись революции. – 1925. – №2; – 1927. – №3; Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сб. док. и мат. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 227–229, 230–237, 240, 245, 261–262, 273–276, 287–294, 317–318, 357–260].

2 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 10–15.

Київ.
Залізничний
вокзал
(поч. XX ст.)

Тим часом чисельність страйкарів та географія протестів стрімко зростали, а дії учасників спротиву ставали дедалі масштабнішими. Страйковий рух фінансово й організаційно підживлювали й контролювали російські більшовики та ліві есери. Скажімо, 19 липня ЦК КП(б)У скликав загальні збори залізничників-комуністів, на яких для допомоги Центрострайкому на чолі з харківським залізничником А. Близниченком та страйкомам на місцях було обрано Тимчасове організаційне залізничне бюро ЦК КП(б)У, яке отримало завдання здійснювати систематичне керівництво залізничним страйком¹. Через кілька днів бюро встановило тісні контакти з Центрострайкомом, а також домоглося прийняття рішення продовжувати страйк до задоволення всіх вимог. На кожній залізниці було створено організаційні групи комуністів². Усіх, хто самовільно ставав до роботи, Центральний страйковий комітет оголошував ворогами народу. Для боротьби зі штрейкбрехерами та посилення морального впливу на помірковану частину страйкарів більшовики та ліві есери почали створювати спеціальні групи. Зокрема, значну активність під час страйку виявила терористична група лівих есерів «Трибунал чорної руки». Також однією з форм такої терористичної діяльності стала організація диверсій та актів саботажу на залізницях, а в схвалюваних страйковими

1 Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 229; Ленин В. И. Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 38. – М., 1963. – С. 271–274.

2 Ленин В. И. Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. – С. 271–274.

комітетами документах почастишали вимоги встановлення в Україні радянської влади. У страйкову хвилю, за прикладом залізничників, інтенсивно втягувалися й робітники інших галузей, передусім металісти, які протягом липня–серпня 1918 року організували 11 власних професійних страйків¹. З радянської Росії, використовуючи конспіративні партійні та профспілкові канали, страйковим комітетам та підривному групам надавалася налагоджена матеріальна та фінансова допомога², зокрема було нелегально переправлено понад 3 мільйонів карбованців готівкою³. Тож не дивно, що про перебіг страйкового руху регулярно подавався детальний звіт у більшовицькому часописі «Коммунист»⁴.

Страйк залізничників охопив понад 200 тисяч робітників і службовців⁵, фінансово він забезпечувався ззовні з боку РСФРР, у багатьох місцях акції супроводжували збройні виступи, руйнування залізниць, підриви мостів, водокачок, потягів та залізничних ешелонів⁶.

Гетьманський уряд, зі свого боку, намагався будь-що придушити страйки, які, охопивши практично всі залізниці, найважливіші залізничні вузли та промислові зони, паралізували сполучення та економічне життя в державі⁷. Занепокоєння виявляло й командування окупаційних військ. 18 липня 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко ультимативно зажадав від залізничників негайно припинити страйк і братися до роботи. Становище було таким загрозливим для державного ладу і вітчизняного господарства, що вже наступного дня Рада міністрів змушена була ухвалити фактично відновлення дії в Україні царського

1 Сурруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966. – С. 58.

2 Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 410–412.

3 Більшовик України. – 1935. – №7. – С. 66–67.

4 Коммунист. – 1918. – №6. – 21 августа. – С. 13–16; №7–8. – 15 октября. – С. 29–30.

5 Ленин В. И. Речь при закрытии съезда, 23 марта: VIII съезд РКП(б), 18–23 марта 1919 г. – С. 211; Красная Армия. – 1918. – №25. – 2 июля.

6 Ленин В. И. Телеграмма Л. Б. Каменеву // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – М., 1975. – С. 307.

7 Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 227–237, 240, 243, 245, 256–257.

Міністр шляхів Б. Бутенко у своєму робочому кабінеті

закону від 2 грудня 1905 р. «Про тимчасові правила покарання за участь у страйку на підприємствах, які мають державне і народне значення»¹. Закон передбачав можливість арешту страйкарів від чотирьох місяців до одного року і чотирьох місяців.

До пошуку заходів стабілізації залізничного руху в державі долучилося й німецьке та австро-угорське командування, країни яких з відомих причин потребували українського збіжжя та інших продуктів і товарів, тому воно було вкрай зацікавлене у налагодженні залізничного руху. 19 липня відбулася зустріч міністра шляхів з представниками окупаційного командування, на якій обговорювали спільні дії щодо придушення страйку. Зокрема, начальник центрального австро-німецького залізничного управління запевнив міністра Б. Бутенка, що силою допоможе приборкати страйкарів. Того ж дня спеціальним рішенням у межах залізничних установ та колективів були заборонені збори, передача по телеграфу закликів до страйку та організація й діяльність страйкових комітетів. Особи, які порушували ці настанови, підлягали арешту та висиланню за межі України в адміністративному порядку.

20 липня уряд прийняв рішення передати Правобережну залізницю у підпорядкування військовим комендантам, які отримали наказ силою примушувати залізничників працювати на транспорті. Як наслідок, посилювалися репресії проти членів

1 Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 230.

страйкових комітетів та ліворадикальних політичних партій й організацій, а більшовицько-есерівських агентів та агітаторів запроторювали до концтаборів в Очакові та Бресті-Литовському¹. Так, одеський міський комендант повідомляв уряду, що *«залізничний страйк триває і загрожує вилитись у збройне повстання. Місто неспокійне після вислання 500 робітників в Очаків для передачі їх польовому суду»*².

У Києві Державна Варта та німецькі підрозділи оточили район Солом'янки, де мешкали залізничники, й до кінця липня заарештували понад 1800 робітників і членів їхніх сімей. Подібні акти покарання було вжито й в інших робітничих передмістях столиці. Усіх, хто мав стосунок до праці на залізниці, затримували і змушували братися до роботи. Аналогічні акції здійснили в Одесі та інших містах України. Тих, хто відмовлявся стати до роботи, заарештовували. На додачу до актів примусу та покарання, по залізничних вузлах та станціях було розіслано телеграму міністра шляхів Б. Бутенка з вимогою звільнити з роботи всіх страйкарів, а рух на залізницях почали забезпечувати спеціальні батальйони та паровозні бригади. Тих же, кого силою змушували працювати, зараховували тимчасовими робітниками. У страйкарів, за наказом міністра, відбирали річні, сезонні й учнівські квитки, а також книжки на отримання палива й продовольства. На всіх залізницях були створені спеціальні адміністративні комісії, що мали розглядати питання про відновлення чи невідновлення учасників страйку на робочих місцях³.

Заразом уряд вживав і заохочувальні заходи для повернення до праці залізничників. Наприклад, тим робітникам та службовцям, що повернулися до роботи, негайно виплачували заробітню платню та місячні грошові компенсації за березень і квітень 1918 р., а також надавали можливість отримувати продовольство з інтендантських складів за заготівельними цінами. Усі ці комбіновані заходи керівництва Української Держави з репресій, поміркованих поступок і преференцій невдовзі дали свої плоди й посприяли тому,

1 Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 240–241.

2 Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 1. – С. 347.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 17–24.

що значна частина страйкарів у серпні таки припинила акції протесту й взялася до роботи.

Наприкінці липня 1918 р. протистояння, яке жевріло в надрах українського суспільно-політичного вулкана, вибухнуло з новою силою. Тоді під проводом російських більшовиків та українських «боротьбистів» селянське повстання почалося на Чернігівщині та Полтавщині. Розвиваючись паралельно з селянсько-повстанським рухом і відвертаючи на себе німецько-австрійські та урядові військові сили, страйк залізничників водночас як безпосередньо, так і побічно сприяв і розвиткові селянських озброєних заворушень, які мали менш організований характер, проте за інших обставин були б набагато швидше придушені владою. У серпні на Катеринославщині та у Північній Таврії під очільництвом анархістських отаманів Махна, Щуся, Куриленка, Зубкова вибухнуло чергове потужне повстання селянських мас. 1 серпня уповноважений з організації Центрального військового штабу району Чернігівської губернії більшовик М. Кропив'янський видав наказ: *«1. Наказую всім військово-революційним організаціям району Чернігівської губернії негайно відновити необмежену Радянську владу на Україні. 2. Всіх, хто здатен володіти зброєю, закликаю негайно стати на захист прав пригнобленого українського народу. Всі повстанці повинні зібратись біля своїх штабів у волостях та повітах»*¹.

2 серпня за наказом Осібного відділу Власного Штабу гетьмана було заарештовано одного з відомих отаманів Вільного козацтва Михайла Ковенка, якого звинуватили, щоправда без якихось суттєвих доказів, у підготовці протигетьманського повстання². Очевидно, спецвідділ гетьманського Штабу був занепокоєний надмірною активністю М. Ковенка в навколокозацьких справах у Києві та губернії та в його неприхованому прагненні потрапити до складу нової Козачої Ради, яку збирав П. Скоропадський. У Лук'янівській в'язниці М. Ковенко написав листа до німецького командування, в якому запевняв у своїй німецькій орієнтації та стверджував про своє нібито членство

1 Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 254– 255.

2 Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – С. 220.

у партії хліборобів-демократів¹, що вочевидь було неправдою. Однак уже 8 серпня його звільнили з в'язниці.

Цей факт не лише ще раз свідчить про вагу окупаційної влади у внутрішньополітичному житті України, а й спонукає до думки, що більшість тогочасних арештів було здійснено з візії німецьких та австро-угорських окупаційних властей, як-от короточасні арешти вільнокозачих отаманів І. Луценка, С. Гризла, М. Ковенка, М. Малашка, О. Чорнобая, Г. Горобця та інших², а їх нетривалість показує профілактично-заклякувальну мету таких дій та прагнення зберігати внутрішню напругу в Українській Державі, отже, можливість смикати за військово-політичні мотузки нестабільне й наелектризоване українське суспільство.

Група озброєних робітників – учасників січневого (1918 р.) заколоту у Києві

1 ДАКО. – Ф. Р- 2793. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 7–13 зв.

2 ЦДАВО України. – Ф. 2207. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 5–5 зв.; Спр. 550. – Арк. 2–3; Спр. 1164. – Арк. 3–3 зв.; Вперед (Катеринослав). – 1918. – 13 червня; Амосов І. Под сапогом немецкой оккупации // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний и статей. – Днепропетровск, 1927. – С. 239.

Тим часом 5 серпня більшовики України оголосили наказ №1 «На штурм», яким закликали до загальноукраїнського повстання¹. Протистояння перетворилося на справжнє бойовище без фронту і правил, без запілля і законів ведення війни. 8 серпня майже одночасно розпочалися запеклі бої під Остром і Козельцем, Конотопом і Путивлем, Борзною і Черніговом. Керував повстанським рухом на Ніжинщині у Чернігівській губернії вже згадуваний підполковник М. Кропив'янський – мешканець с. Володькова Дівця й син козака². Наступного дня почався штурм головними силами повстанців Ніжина. Бій за Ніжин перетворився у справжню бійню. Бій затягнувся на три доби, й коли повстанці практично оволоділи містом, доставшись до головного пункту своїх зусиль – складів зброї, німці, перекинувши до Ніжина великі частини, змусили повсталих залишити місто. Лише в боях за цей повітовий центр втратили гетьманців і німців сягнули 2 тисяч осіб³. Після відбиття нападу німецька залога розстріляла 12 повстанців, що потрапили у полон. Повстанці ж закопали у землю живими 8 заможних селян с. Дроздівка, а с. Мильники (нині – с. Григорівка) дощенту спалили за те, що його мешканці не виявили бажання приєднатися до повсталих⁴.

Тоді ж спалахнули повстання селян у Полтавському, Хорольському, Кременчуцькому, інших повітах Полтавщини. У повстанський вир знову втягувалася Київщина. Все більші регіони охоплювали селянські виступи на Харківщині. Перекинулися вони й на Херсонщину, а в другій половині серпня епіцентр

1 Того ж дня на залізничній станції Київ 1-й (пасажирський) об 11-й годині 55 хвилин у конторі 14 ділянки у вбиральні підірвали бомбу під час розрахунку з робітниками [ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 1, 2].

2 З березня 1918 р. М. Кропив'янський був начальником Штабу 2-ї Радянської армії. У травні 1918 р. його скерували в Україну для організації партизанського руху. Став керівником Ніжинського повстання у серпні 1918 р., яке закінчилося невдачею. У вересні 1918 р. призначили начальником 1-ї Української радянської дивізії.

3 Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – Харків, 1969. – С. 82–87.

4 Черниговская земская газета. – 1918. – 24 августа.

боротьби переміщується також на Поділля й Волинь¹. На певний час утворилися доволі великі терени, де гетьманський уряд і окупанти були вже не в силах контролювати і де панували повстанці, що встановлювали власні органи влади. Наприклад, за підрахунками, здійсненими на основі аналізу документів департаменту Державної Варти МВС, у серпні 1918 р. 2/3 території Чернігівської губернії були під владою повстанців і партизанів, що перебували під впливом більшовиків². Такі обширні повстанські анклавні, контрольовані повстанцями, утворилися й у Звенигородському та Таращанському повітах Київщини. Збройні антиурядові загони на тривалий час захопили досить велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Подібні непідконтрольні гетьманській адміністрації зони існували також і в інших губерніях, зокрема й у промислових районах. У серпні кількість тих, хто активно зі зброєю в руках протистояв гетьманському режимові, досягала 80 тисяч. У липні лише в Таращанському і Звенигородському повітах Київщини повстанськими загонами під командуванням комісара Павловського загальною чисельністю близько 16 тисяч вояків було вбито десятки родин землевласників і службовців державних органів.

При цьому варто зазначити, що партизанськими загонами, які тероризували українські терени, через конспіративні центри і штаби та місцеві військово-революційні комітети на Чернігівщині, Київщині, Волині, Поділлі, Катеринославщині, Харківщині та в Одесі керував більшовицький Всеросійський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК). Створені під його патронатом сили до липня 1918 р. налічували 30 партизанських загонів Новгород-Сіверщини, які були об'єднані у три великі з'єднання: В. Боженка (штаб у с. Юринівка), М. Салая (с. Бирине) і Т. Черняка (с. Очкине), а також полк «червоного» козацтва під командуванням В. Примакова³ та партизанський

1 Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – Т. 1. – С. 426–428, 430–432; Гражданская война на Украине... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 259, 261, 263, 264, 265, 266, 268–271, 281–286, 296–299, 302–309, 320–321.

2 Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – С. 101–103.

3 У січні 1918 р. під час захоплення Києва більшовиками Віталій Банін (він же Примаков) був комісаром з боротьби з контрреволюцією. Комісарами

загін військово-революційного комітету Новгород-Сіверського повіту, що базувався у м. Середино-Буді поблизу з головним польовим центром ВЦВРК на ст. Зерново¹. Протягом літа 1918 року у нейтральній зоні було зосереджено також самокеровані загони-ватаги Михалдики, загін при с. Кулаги, загін при с. Розорені Хутори, Голубовський і Кам'янський загони, загін Свистунова у районі Глухова, два загони в районі Обояні, кілька загонів у районі Корочі (поблизу сіл Ломове, Заяче і Велике Городище), батальйон Михайловського (біля Корочі), загони в околицях сіл Старо-Іванове, Рождественське, Воронівка, коло Нового Оскола². Майже всі вони невдовзі влилися до складу так званих українських радянських військ.

Водночас у робітничих кварталах Києва, як повідомляв 10 серпня начальник Освідомчого відділу столичного отамана, *«серед населення Соломенського району, надто залізничних службовців і робітників, розпочато агітацію проти існуючого уряду і німецьких властей»*³. Агентура спецслужб повідомляла також, що *«з Москви та інших міст Росії прибувають агітатори з тією ж метою»*⁴. Збори антиурядових активістів були нечисленними, відбувалися за містом, у навколишніх до столиці лісах, а також у наближених до Солом'янки селах, де переховувалися більшовицькі агітатори та зберігалися антигетьманські прокламації⁵.

Гетьманські шпиги встановили також і осіб, що безпосередньо провадили протидержавну агітацію та діяльність у Києві. Серед таких, наприклад, був секретар мирової делегації РСФРР Бельгов, що вів підпільну партійну роботу й перебував у контакті з представником радянської місії Червоного Хреста М. Зубковим. Цей М. Зубков, що мешкав у самій місії, представляв

також були: Ю. Коцюбинський – з військових справ; Март'ят – з пошт і телеграфів; Стогній – начальник гарнізону; Моргуліс – авіації; Чудновський – з цивільних справ; Іванов був головою Київського Совдепа.

- 1 История 130-го Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир, 1928. – С. 14.
- 2 Ауссем В. К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С. 9.
- 3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 208.
- 4 Там само.
- 5 Там само. – Арк. 208 зв.

нелегальний центр більшовизму в столиці й отримував з Росії великі суми коштів і комуністичну літературу. Пропагандистські матеріали і гроші на підривну роботу він передавав мережі більшовицьких агентів, переважно євреїв за національністю, яких збирав по п'ятницях у санітарному потязі місії Червоного Хреста, на якому невдовзі збирався виїхати назад до Москви. За ним і найближчими його співробітниками було встановлено спостереження.

Під час стеження у готелі «Марсель» агенти помітили, що голова більшовицької дипломатичної делегації Х. Раковський зачастив на зібрання до так званого «Союзу Молоді». Було розкрито банду на чолі з С. Марченком, що офіційно орудувала як залізнична варта на станції Київ-Товарний, а також організовану групу, яка постачала зі столиці до Бердичева порох у скринях як багаж¹. У Вінниці ж на початку серпня більшовики за сприяння водія Ясногородського для свого підпілля захопили автомобіль «Мерседес», який так і не розшукали ні місцева міліція, ні агентура відділу охорони ладу Державної Варти², а в Одесі більшовики налагодили нелегальне видання газети «Коммунист» й готували зібрання своєї конференції³.

Гетьманська агентура встановила, що на початку серпня на дніпровську пристань с. Витачів Київського повіту, що між пристанями «Трипілля» і «Сталки» по Дніпру, о третій ранку прибув загін партизанів чисельністю близько 4 тисяч вояків під орудою полковника. Загін був досить організований, мав на озброєнні гвинтівки і ручні гранати, а також чотири гармати і п'ятнадцять кулеметів. Значна частина його особового складу була солдатами, менша — селянами, що вступили до загону частково під впливом пропаганди, частково через насилля і погрози. За загonom прямувала велика валка на найманих селянських конях і доволі потужний за чисельністю кіннотний запас зі здорових коней, награвованих по шляху слідування підрозділу. Валка вражала й кількістю продовольства: хліба, борошна, цукру, сала тощо і, крім того, ще двома підводами із захопленими у німців сукном і текстилем. По прибуттю 2 серпня до згаданого с. Витачева загін

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 237–237 зв.

2 Там само. – Ф. 2200. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 42.

3 Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 120.

зробив привал і під час його відібрав у всіх заможних селян найкращих коней, залишивши господарям лише хворих і слабких, а деяким з найбідніших селян, навпаки, обмінював на сильних і здорових тварин. Крім того, на пристані села вояки захопили три пароплави, на яких весь загін переправився через Дніпро у Полтавську губернію, де одразу ж напав і розграбував старий цукровий завод, грошову касу підприємства. Також було вбито директора заводу та кількох солдатів з його німецької охорони. По цьому повстанське формування подалося на північ до нейтральної зони. За словами самих солдатів цього партизанського загону, вони прямували на кордон Української Держави, аби там з'єднатися з російськими більшовиками¹.

Міністр внутрішніх справ Української Держави Ігор Кістяковський

У відповідь на зростання повстанського руху та нового посилення активності ліворадикальних антидержавних політичних сил у першій половині серпня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяковський у своїй телеграмі до Київського, Чернігівського і Полтавського губерніальних старост вказував на необхідності зосередити всі сили на боротьбі з повстанським рухом. Міністр наголошував і на тому, що місцеві хлібороби мали би виявити всебічну допомогу уряду. Відтак, аби надати їм можливість захистити себе і свої інтереси, було визначено порядок формування добровольчих загонів із хліборобів. Крім того, життя службовців Державної Варти страхувалося, було встановлено забезпечення родин добровольців, що постраждали у боротьбі з повстанцями, а також винагороди за їхнє знищене майно та особливі відзнаки у боротьбі з повстанцями. Уряд взяв на себе й утримання таких добровольців під час воєнних дій, тож у розпорядження зазначених губерніальних старост було переведено з цією метою 500 тисяч карбованців².

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 238.

2 Там само. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 4.

У доповнення до зазначеної телеграми, губерніяльні старости Київщини, Чернігівщини та Полтавщини 13 серпня¹ отримали також ще одне розпорядження від очільника МВС І. Кістяковського, в якому наказувалося повітовим старостам озброїти найнадійніших хліборобів, спорядити їх посвідченнями на право збереження зброї та набоїв. Залучені до охорони своєї ж власності добровольці мали мешкати при сім'ях, але за потреби мусили збиратися розпорядженням місцевої Державної Варти і діяти проти повстанців спільно з її чинами й під керівництвом місцевих начальників.

Міністр також наказував, після узгодження з місцевими комітетами земельних власників, призначити у кожному повіті особливого інспектора для сприяння повітовому старості у зборі добровольців і для нагляду за особовим складом останніх. Після формування таких загонів на вказаних інспекторів, як на начальників, накладалася повірка: чи дійсно набрані добровольці відповідають своєму призначенню. За потреби для добровольчих чинів встановлювалися знаки заохочення. Крім того, замість платні добровольцям пропонували переваги при призначенні їх на урядову службу, а повне утримання з моменту збору їх для боротьби з повстанцями і до розпуску по домівках по придушенню безладів мало фінансуватися за

1 Того ж дня, 13 серпня, уряд ухвалив Статут «Про організацію департаменту Державної Варти», який складався з директора, віце-директорів, урядовців для особливих доручень, начальників відділів, секретаря та інших службовців, відповідно до доданих штатів. На департамент покладалося відання справами: 1) попередження і запобігання злочинів і охорони громадської безпеки і порядку; 2) устрою установ Варти і догляду за їх діяльністю і за правильним провадженням справ в цих установах; 3) призначення, переміщення, увільнення і нагороди службовців Варти і призначення їм пенсій та інших законом встановлених грошових видатків; 4) охорони і спостереження за прикордонною смугою; 5) постачання чужоземцям свідоцтв на проживання у межах Української Держави; 6) перевірка свідчень осіб, які іменують себе за кордоном українськими громадянами, про передачу в Україну українських громадян, які затримані за кордоном і обвинувачуються у різних злочинах; 7) догляду за питними і трактирними закладами; 8) прийняття заходів безпеки від вогню і догляду за виготовленням, зберіганням, торгівлею і перевезенням пороху та інших вибухових речовин; 9) догляду за виконанням законів і правил щодо паспортів і про втікачів; 10) іншими, докладно зазначеними у відповідних частинах Збірника зведених законів і в особливих законах [ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 9–10].

рахунок державної скарбниці, як і повносяжне забезпечення вдів та сиріт тих, що загинули, допомога пораненим та їхнім сім'ям та винагорода добровольцям за знищене чи попсоване повстанцями їхнє майно. Окрім встановлення винагороди добровольцям за відзнаку у боротьбі з повстанцями, було дозволено й видачу винагород особам, що погоджувалися за гроші повідомляти цінні відомості, та призначати великі винагороди за видачу призвідників і ватажків повстанського руху й вказівки на схрони зброї. Повітовим старостам також дозволялося видавати особливим інспекторам грошові аванси на агентурні витрати. Задля уникнення непорозумінь німецьке командування зробило відповідні розпорядження своїм військам¹.

Крім того, Рада міністрів надала очільникові МВС І. Кістяковському *«право проводити арешти осіб й надалі без попереднього погодження з начальством останніх у тих випадках, коли діяльність цих осіб буде ним визнано загрозливою для державного спокою»*, а також міністрові, губерніальним старостам і міським отаманам було надано право за порушення громадського порядку накладати штрафи до 3 тисяч карбованців або вчиняти арешти терміном до трьох місяців².

Водночас міністр внутрішніх справ звернувся своїм наказом від 29 серпня до губерніальних старост і міських отаманів з тим, що до МВС надходили донесення, що в ресторанах російські офіцери влаштовують систематичні антиурядові демонстрації, в перебігу яких на замовлення відвідувачів грали монархічні російські пісні, наприклад, *«Слався ти Славою»*, під час чого присутні, вислуховуючи їх стоячи, віддавали честь і супроводжували іноді закінчення цих славнів відповідними менту вигуками. Тож І. Кістяковський наказував учасників подібних демонстрацій затримувати і відправляти до Росії, аби *«вони там з честю могли на ділі, а не в ресторанних гульбищах виявити свою преданість дорогим для них політичним ідеям»*, а *«господарів ресторанів і орудувачів притягати до відповідальності за участь в демонстраціях проти Держави»*.

Остаточному ж перелому у серпневому протистоянні з повстанцями на місцях й створенню у провінції альтернативних добровольчих охоронних загонів та збройних підрозділів

1 ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 4.

2 ДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 190 зв.

хліборобів сприяв, поряд із німецькими та австро-угорськими каральними силами, лист начальника Власного Штабу гетьмана, надісланий під грифом «дуже таємно і негайно» до голови Ради міністрів і військового міністра Української Держави. У цьому листі, що фактично являв собою наказ-інструкцію до практичних дій, начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький повідомляв, що *«для придушення анархії на місцях і встановлення ладу»* П. Скоропадський наказав негайно приступити до організації на місцях загонів з хліборобів, прийнявши за основу такі його вказівки й розпорядження.

Передусім голова уряду і військовий міністр повинні були відрядити до кожної губернії в допомогу губернiальному старості енергійного і досвідченого генерала або полковника, а також 10 офіцерів, виключно кадрових за особливим вибором.

Помічник по військовій частині губернiального старости повинен був зайнятися виключно встановленням порядку в губернії і надавати відповідні інструкції старшинам, які перебували у його підпорядкуванні. Найпершим же обов'язком було налагодити діяльність Державної Варти, а за потреби – утворювати особливі загони.

Усі хлібороби мали перебувати в розпорядженні губернiального старости або його помічника, й мусили розрахуватися на менші бойові одиниці, сотки й десятки, а для командування ними призначали прибулих до губернiального старости старшин або ж офіцерів із місцевих власників із покладанням відповідальності у такому випадку персонально на повітових старост. Губернiальним старостам, під їхню особисту відповідальність, надавалося право дозволяти деяким власникам, після ретельного вибору губернiальних старост, формування власних загонів на місцях.

Для озброєння загонів з хліборобів начальник Власного Штабу гетьмана наказував голові уряду та військовому міністру негайно вислати губернiальним старостам *«необхідне*

Борис Стеллецький

число зброї, патронів і ручних гранат; зброю перевозити за виробленими для цього особливими правилами», а зброю, що видаватиметься хліборобським загонам слід було «таврувати особливими таврами»¹. Губерніальні старости для придушення анархії одержували особливий фонд, який повинні були утримувати на особливому обліку і звітуватися за нього перед Міністерством внутрішніх справ.

Губерніальним старостам також надавалося право витрачати особливі суми для оплати за повідомлення і видачу урядовим силам «важливих агітаторів і начальників банд», про що потрібно було завчасно оголошувати населенню. Для знищення банд їм наказували користуватися загонами місцевих спілок хліборобів. Необхідно було також звернути увагу на утримання загонів із хліборобів та Державної Варти і задовольняти їх негайно. При цьому слід було організувати найтісніший зв'язок між загонами хліборобів, Державної Варти і німцями.

Грабіжників і гвалтівників наказували розстрілювати на місці, а в разі, якщо дехто з таких виявиться серед загонів хліборобів, то заарештовувати, щоб віддати під військово-польовий суд. Усіх дрібних агітаторів заарештовувати негайно, складати протоколи з показаннями свідків і відправляти до найближчого міста, щоб віддати під звичайний суд.

Губерніальним старостам, крім того, треба було звернути особливу увагу на діяльність міських і земських управ, і за що-найменшого прояву нелояльних дій щодо гетьманського режиму негайно розпускати такі управи і призначати нові вибори.

Військовому ж міністрові вказувалося сформувати фельдшерські загони, а також забезпечити охоронні загони, що створювалися наново, необхідною кількістю карт і планів. Потрібно було також утворити у Києві особливі кулеметні команди для висилання їх на місця. Усі аероплани і панцерники передавали в розпорядження генерала Г. Чоглокова², їх мали привести

1 ЦДАГО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 10–11.

2 Григорій Іванович Чоглоков (1867–1921) – генерал-лейтенант російської служби. Учасник Першої світової війни. Георгіївський кавалер. Православний, дворянського походження. Випускник Олександрівського кадетського корпусу і Миколаївського кавалерійського училища (1887 р.). З училища був випущений в лейб-гвардії Козачий полк, де командував сотнею. Від 7 січня 1909 р. командував 1-м Донським козачим генералісимуса князя Суворова Італійського полком, а від 25 січня 1912 р. – 2-ю

в бойову готовність для польотів і кидання бомб. Панцерники також надходили в розпорядження генерала Г. Чоглокова, а всі відомства мусили сприяти отриманню ними бензину.

У повітових містах і містечках було дозволено організовувати особливу охорону з місцевих мешканців під відповідальність відряджених туди офіцерів або ж особливо шанованих місцевих жителів. Останнім рекомендували бути особливо уважними, щоби ці команди не грабували населення і поводитись як дисципліновані частини.

У Києві ж необхідно було підготувати касарні для розміщення новосформованих загонів, швидко привести в повний порядок Залізничний та Охочий полки з офіцерів і, поповнивши їх відповідно до штатного розпису, розпочати формування полків із галичан.

Відтак після ретельних і жорстких підготовчих заходів, з накладанням особистої відповідальності як у Києві, так і на місцях, визначених самим гетьманом П. Скоропадським та його Власним Штабом і переданим Б. Стеллецьким у наказному порядку прем'єр-міністрові Ф. Лизогубу й військовому міністрові

Григорій Чоглоков

бригадою 2-ї кавалерійської дивізії. З початку Першої світової війни (від 15 серпня 1914 р.) командував 1-ю Донською козакою дивізією в складі 19-го армійського корпусу. Був нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня за бій 8 листопада 1914 р. У 1915 р. був підвищений у генерал-лейтенанти і нагороджений Георгіївською зброєю. У березні 1915 року 1-ша Донська козака дивізія ввійшла до складу новосформованого 3-го кінного корпусу генерал-лейтенанта графа Ф. Келлера. Під час лікування пораненого командира корпусу генерал-лейтенант Г. Чоглоков тимчасово займав його посаду. Пізніше, після конфлікту з командиром корпусу генералом графом Ф. Келлером, з 20 травня 1916 року був призначений командувати 2-ю Туркестанською козакою дивізією. У 1916 року нагороджений орденом Святої Анни I ступеня з мечами. Після Лютневої революції 22 березня 1917 р. призначений командувати 2-м Кавказьким армійським корпусом у складі 10-ї армії Західного фронту. Після Жовтневого перевороту в Петрограді перебрався в Україну, а з падінням Гетьманату П. Скоропадського – на Південь Росії, де брав участь у громадянській війні на боці «білих». В еміграції проживав у Туреччині. Помер у Константинополі у 1921 р.

О. Рогозі, ситуацію у протиборстві з повстанськими загонами та антиурядовими силами вдалося переломити. Держава вжила додаткових масштабних і рішучих заходів для розгрому повстанців, і вже з другої половини серпня урядові сили та німецько-австро-угорські союзники переломлюють перебіг подій на свій бік й переходять у наступ. Повстанські сили було розгромлено, величезну кількість причетних до заворушень заарештовано і покарано. Утім ця перемога, як відомо, була лише тимчасовою й далася дорогою ціною: на кінець серпня німецькі та австро-угорські війська втратили в Україні вбитими близько 22 тисяч солдатів та офіцерів, а гетьманська Державна Варта – понад 30 тисяч вояків¹. Частині повстанців, особливо з районів Ніжинщини, все ж вкотре вдалося відступити у нейтральну зону, де вони заручилися прихистком РСФРР і поповнили більшовицькі війська, які знову вичікували сприятливого часу для знищення Української Держави.

5 вересня Рада народних комісарів РСФРР на пропозицію голови Всеросійської Надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією прийняла Постанову про «червоний» терор². Невдовзі ж, 8 вересня, ЦК КП(б)У постановив, що партійні організації більшовиків повинні прийняти найенергійнішу участь у подальшому розвитку партизанської війни проти гетьмана та його уряду³. З цією метою 15 вересня ЦК РКП(б) скликав у Москві нараду представників підпільних комуністичних організацій України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Польщі та Фінляндії. На нараді для керування підпільною роботою обрали Центральне бюро комуністичних організацій окупованих районів, а основною військово-політичною задачею комуністів визначили повалення гетьманського режиму, знищення державної самостійності України й розпалювання світової революції. Тож як з огляду державно-політичного, так і з класово-ідеологічного самостійній Українській Державі, та ще й у формі Гетьманату, місця на світовій арені та по сусідству з РСФРР не було.

1 Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – С. 105.

2 РГАСПИ. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 10.

3 Антонов-Овсєенко В. А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М., 1932. – С. 215.

Один із більшовицьких вождів Г. Зінов'єв досить чітко висловив її основну мету і напрям в одній зі своїх промов: *«Потрібно уподібнитися військовому таборові, з якого можуть бути кинуті загони у село. Якщо ми не збільшимо нашу армію, нас виріже наша буржуазія. Адже у них іншого шляху немає. Нам з ними не жити на одній планеті. Нам потрібен власний соціалістичний мілітаризм для подолання своїх ворогів. Ми повинні заволодіти за собою 90 мільйнів зі ста, що населяють Радянську Росію. З рештою зась говорити – їх слід знищувати. Велика відповідальність лежить на нас перед світовим пролетаріатом, який бачить, що тільки в Росії влада перейшла до робітничого класу»*¹.

Григорій Зінов'єв

22 вересня Всеукраїнський центральний ВРК видав наказ про формування повстанських дивізій. У цей час урядові і соzniцькі загони вже зуміли придушити потужні збройні повстання практично по всій Україні, завершуючи ізоляцію і знищення локальних осередків. У вересень Українська Держава вступала у відносному затишші, але з бентежними очікуваннями. Осінь 1918 р. мала стати визначальною і доленосною для існування як Гетьманату, так і української державності загалом.

В умовах хиткої внутрішньополітичної сталості, що прийшла з кінцем літа, Скоропадський планував восени здійснити низку кардинальних державних реформ, створити потужні збройні сили і зміцнити не лише гетьманський режим, а й стабілізувати внутрішнє становище в країні та забезпечити ширше міжнародне визнання держави.

1 вересня гетьман здійснив урочисті оглядини 1-ї Стрілецько-козацької української (так званої Сірожупанної) дивізії, що мало наочно засвідчити антидержавним силам та опозиційним радикалам наявність у його розпорядженні достатньої військової

1 Речь тов. Зиновьева // Северная Коммуна. – 1918. – №109. – 19 сентября.

сили й того, що перебіг курсу на розбудову потужної української національної армії переходить з проектно-документаційної фази у практичну площину¹. Варто, однак, зауважити, що оглядали, звісно ж, не увесь склад дивізійників, яких тоді передислоковували з Волині на Чернігівщину, а лише 3-й полк, технічну сотню та включених тимчасово до їх складу делегатів від інших полків.

Урочисті парад і оглядини «Сірої» дивізії відбулися вранці на столичній Катерининській вулиці, неподалік німецької Головної комендатури та гетьманського палацу в присутності німецької та австро-угорської військової влади. Спочатку відбулося Богослужіння, яке відправив отець Теодорович, а потім уже марш війська перед гетьманом і представниками союзних держав.

Після свята перед Скоропадським та його почтом з чудовою виправкою парадом пройшли загони Сірожупанників. Під кінець гетьман виголосив перед загонами промову, в якій привітав їх як перших оборонців та захисників української національної ідеї. Гетьман наголосив, що Україні потрібна готова піти на смерть, вірна й хоробра армія, перші підрозділи якої сьогодні перед ним на параді. Після промови довго та гучно лунало «Слава», під час її виголошення лунав гімн. Загони вітав гетьман при від'їзді².

Свідок і співучасник тих подій згадував, що П. Скоропадський *«промовляв до нас гарною, літературною українською мовою, що зробило на присутніх дуже гарне враження. Перебіг свята Гетьмана, його розмови і перспективи на майбутнє, як також і “інтимна кава” зі старшинами, без “чужих”, як висловився гетьман, зробило те, що старшини, навіть ті, які ставились негативно до особи Гетьмана, були ним захоплені. Коли Гетьман сказав, що думає з Сірої дивізії створити “українську гвардію”, гучне “Слава!” покрило його слова»*³.

Наступного дня, 2 вересня, П. Скоропадський відбув поїздом з Києва до Німеччини для офіційної особистої зустрічі

1 Гай-Нижник П. Невідомий документ про «Сірожупанну» дивізію // Київська старовина. – 2008. – №1. – С. 105–110.

2 Там само.

3 Сірий Й. Командир Сірої дивізії // Визвольний шлях. – 1952. – Ч. 5. – С. 37–39.

з імператором Вільгельмом II. 17 вересня гетьман повернувся до столиці України. Одним із найголовніших наслідків цих відвідин була згода кайзера на початок створення дієздатного українського війська у складі 8 армійських корпусів та передачу Українській Державі Чорноморського флоту.

Під час перебування гетьмана в Німеччині в самій Україні МВС вдавалось до рішучих заходів. Наприклад, було проаналізовано низку фактів й установлено, *«що більшовицькі банди іноді мають успіх тільки там, де їм таємно підвозять набої, снаряди і навпаки швидко ліквідують, де підвозу немає»*¹. Тож було вирішено, як, скажімо, у Роменському повіті, *«прийняти найрішучіші заходи огляду всіх підозрілих місць, де б могла бути зброя, патрони, снаряди в селах, лісах, також підлягали огляду підводи на великих сільських дорогах, як вдень, так і вночі для цієї мети посилайте роз'їзди. Крім того на всіх дорогах, які ведуть з меж Чернігівської і Курської губерній встановити пости і перевіряти ретельно всі підводи, котрі направляються в межі Роменського повіту»*².

Своєю чергою міністр внутрішніх справ І. Кістяковський видав 10 вересня обіжник до всіх губерніальних і окружних старост, столичного і міських отаманів з розпорядженням, що громади, товариства, спілки та інші гуртки, а також приватні особи, що бажали би влаштувати з'їзди чи збори, попередньо для цього мусили отримати на те дозвіл від відповідних губерніальних чи окружних старост та міських отаманів. Для проведення всеукраїнських чи обласних з'їздів попередню заявку слід було подати до департаменту загальних справ МВС. Преференції й сприяння влади надавалися науковим і культурно-освітнім зібранням. Забороняти ж з'їзди і зібрання було необхідним лише у тому випадкові, коли були серйозні підстави передбачати їх протидержавну спрямованість, або коли обставини політичного моменту чи місцеві обставини робили такі форуми небажаними³. Такі превентивні заходи зумовлювались загальною напругою та наелектризованістю в суспільстві, що все ще відчувалися в цілому по державі, а також невгамованою підривною та дестабілізувальною діяльністю ліворадикальних

1 ДАСО. – Ф. Р-5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109.

2 Там само.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 72.

партій та російського підпілля. І, як виявилось, вони були небезпідставними.

Так, ще 15 серпня 1918 р. департамент Державної Варти МВС повідомляв Освідомчий відділ столичного отамана про наявність в його розпорядженні даних, які свідчили, що *«готується замах на пана Гетьмана групою більшовиків на Україні, котра має безпосередній зв'язок з Москвою»*¹. Агентурі стало відомо, що все необхідне для здійснення цього злочину буде привезено до Петроградського готелю в Києві у жовтій скрині з подвійним дном, а для її отримання туди мали з'явитися більшовики з особливим паролем. Крім того, Державній Варті було також відомо, що у більшовицьких бойовиків, які прибудуть по скриню, *«навколо тіла будуть бомби, гранати і пекельні машини»*². Відтак МВС вказував столичному Освідомчому відділові негайно видати всі належні розпорядження для термінової розробки зазначених відомостей і прийняти відповідні міри та заходи.

Цілком таємний рапорт Державної Варти по лінії Освідомчого відділу МВС до київського міського отамана про замах, що готувався на гетьмана (27 вересня 1918 р.)

У серпні начальник гетьманського штабного Осібного відділу Д. Бусло спеціальним рапортом повідомив начальника гетьманського Власного Штабу Б. Стеллецькому, що відповідно з *«цілком достовірними агентурними відомостями»* 15 вересня група із 28 осіб ухвалила вбити Скоропадського. Виконавців замаху на гетьмана було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смирнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там здійснити замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 220.

2 Там само.

політичним убивством, а й сигналом для загального повстання в Україні¹. Заходи безпеки та конспірації з боку Власного Штабу гетьмана з приводу недопущення витоку будь-якої інформації з цього приводу були такими, що департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу МВС цілком таємно повідомив київському міському отаманові про замах, що готувався проти гетьмана, вже постфактум – аж 27 вересня.

Саме цим, вочевидь, й зумовлювалося цілковите утаємнення та зміна дати від'їзду П. Скоропадського до Німеччини для зустрічі з кайзером Вільгельмом II й таке ж несподіване повернення гетьмана в Україну. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір, й очільник Української Держави залишився живим, проте важливим у цій розробці є те, що вона чітко вказувала принаймні на два важливі фактори – взаємозв'язок убивства П. Скоропадського з початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Готувався замах на життя П. Скоропадського й іншою групою більшовицьких убивць. У цілком таємній та надзвичайно терміновій телеграмі з Чернігова до конотопського повітового старости гетьманські спецслужби повідомляли органи влади цього прикордонного з більшовицькою Росією повіту про необхідність затримання терористів-кілерів, що мали потягом прямувати з РСФРР в Українську Державу. *«Найближчі дні мають проїхати з Москви: Ніколай Ніколаєвіч Кедров, тридцяти п'яти років, високого зросту, поголений, схожий на артиста; невідомий, 40 років, маленького зросту з довгим темно-русявим волоссям і невідомий 37 років з темнорусявим коротко зістриженим волоссям, поголений; усі три їдуть для організації замаху на Гетьмана. Дехто Яжовскій – Начальник контррозвідки Курської Радянської армії та артистка Салтикова-Агатєєва, котра везе прокламації. Виявлені й вказані – обшукати, заарештувати, повідомити мені номер»,* – наказувалося у прикордонній Конотоп цієї цілком таємною телеграмою за підписом губерніяльного старости Чернігівщини М. Висоцького².

1 ДАКО. – Ф. Р- 2793. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 19–21.

2 ДАСО. – Ф. Р-5567. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 54.

Тож не дивно, що на тлі всіх цих оперативних зведень та донесень про підготовку нових акцій саботажу, терактів, збурення до бунтів та безладу, вкупі зі спробами замаху на особу голови держави, а також з огляду на жакхливий досвід практично безперервних збройних повстань травня–серпня, режим вдався до нових жорстких заходів зі зміцнення безпеки державного ладу і суспільно-політичного спокою.

Відтак 24 вересня 1918 р. гетьман затвердив ухвалену Радою міністрів тимчасову Постанову «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української Держави та її правопорядкові», яка надавала міністрові внутрішніх справ право видавати дозволи на арешти до двох місяців, а губернським старостам – до двох тижнів¹.

Того ж дня начальник гетьманського Штабу надіслав директорові департаменту Державної Варти², київському губернiальному старості, начальникові Освідомчого відділу при губернiальному старості Полтавщини, комендантам німецьких залог майорові Гасе та обер-лейтенантові Вальке повідомлення про інформацію, що отримав від агентури Осібного відділу Власного Штабу Скоропадського. У ньому зазначалося, що в Золотоноському і Канівському повітах існують готові до виступу проти гетьмана озброєні селянські дружини загальною чисельністю до 10 тисяч осіб, які через кур'єрів – братів Герасима і Пилипа Воронів отримували вказівки з Москви і влаштували зв'язок з єврейськими підпільними організаціями у Києві. Агенти Осібного відділу встановили також і місце переховування однієї зі столичних груп, що вчиняла терористичні акти з метою здобуття коштів. Бойовики на чолі з Б. Моргулісом, членом

1 Державний вістник. – 1918. – №53. – 1 жовтня.

2 18 травня 1918 р. було затверджено урядову Постанову «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної Варти». Статут про організацію департаменту Державної Варти МВС було затверджено 13 серпня. У складі Державної Варти особливу місію щодо гарантування національної безпеки та контррозвідки відігравав Освідомчий відділ, що був зобов'язаний забезпечити: запобігання злочинам проти державного ладу і безпеки та їх припинення; таємне листування у справах про злочини проти держави; інспектування місцевих освідомчих відділів; контроль за фінансовою звітністю освідомчих органів [Державний вістник. – 1918. – 16 травня; 20 серпня; ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 16–17].

більшовицької партії, збиралися для акцій у Деміївці – приміському районі Києва¹.

Упродовж серпня–вересня 1918 р. лише у Харківській губернії було заарештовано: у Вовчанському повіті – голову земських зборів А. Лихомана, члена земської управи П. Могилка; у Лебединському – голову земських зборів Н. Селіховського, члена земської управи Решітника; в Охтирському – члена земської управи Петренка; у Сумському – голову земської управи А. Мещанінова, її членів Ленгайтіса та Городенського; у Харківському – чотирьох членів повітової земської управи; у Белгородському повіті – голову міської думи Г. Лінсцера, заступника голови Антипова, земських гласних Костіня та Антонова. Ще семеро діячів повітових земств Харківщини підлягали висланню за межі держави².

Було також встановлено, що більшовицько-комуністичне організоване підпілля в Україні *«має у своєму розпорядженні*

Побиття та арешт селян с. Соловіївки Брусилівської волості німецькими вояками (серпень 1918 р.)

1 ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 113–114.

2 Леміжанська О. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2013. – С. 131.

величезні грошові засоби і досвічених серйозних робітників-агентів»¹. Ці агенти, як повідомляло на місця 30 вересня МВС, «роз'їжджають по містах України і мають спілкування з українськими військовими сотнями, котрих схиляють підняти збройне повстання в один день на всій Україні й збройною силою перш за все знищити командний склад германців та австрійців і їхні штаби; крім того, ці агенти вербують на службу добровольців – селян з колишніх “товаришів” спеціально для знищення всіх вартових»². Як приклад, наводилася особа такого агента з Подільської губернії єврея Гольдштейна, що був сином відомого банкіра, який мав районом своєї діяльності околиці Вінниці, Літина, Жмеринки, Летичева, Проскурова, Могилева-Подільського і Кам'янця-Подільського. У Вінниці йому навіть вдалося загітувати дві сотні військовиків, також ледь не збував до виступу військових у Літині, а в Проскурівському повіті налагодив цілу мережу волосних підпільних комітетів, що була пов'язана з профспілками та культурно-просвітницькими закладами, які мали ще й надіслати своїх делегатів на нелегальний з'їзд до Києва³. Крім того, українські спецслужби мали відомості, що на середину вересня у Москві було заготовлено 18 мільйонів прокламацій для пропаганди серед населення України⁴.

У другій половині вересня 1918 р. спецслужби здійснили низку затримань радянських бойовиків та агітаторів. Зокрема, було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували колишніх червоногвардійців О. Сухарева, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатого, М. Курпатого, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали колишніх російських офіцерів, українських старшин і козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели вину заарештованих⁵.

Утім із початком жовтня російське більшовицьке, лівоесерівське та анархічне терористичні підпілля, вкупі з мережею

1 ДАСО. – Ф. Р-5962. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 148.

2 Там само.

3 Там само.

4 Земські известія. – 1918. – 3 октябрю. – С. 1.

5 ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 12–25, 38–46.

українських протигетьманських опозиційних соціалістичних партій, посилили свою діяльність.

7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу Південної армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Рада народних комісарів РСФРР ще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника відрядила до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основними його завданнями були організація замаху на гетьмана П. Скоропадського та донського отамана П. Краснова, на що Л. Троцький виділив близько 4 мільйонів карбованців. Терористи повинні були прибути з Росії до Києва й зустрітися з вищевказаним дипломатом-агентом у столичному готелі «Марсель» та отримати від нього відповідні директиви.

Передусім мали вчинити замах на П. Скоропадського, а вже потім на П. Краснова. Однак плани було скореговано. За вказівкою заступника голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР Д. Мануїльського, вбивство П. Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Він на поліг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівій частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і так знешкодити П. Краснова. Щоб улаштувати перевибори, з донським командним складом активно працювали такий собі Богучарський та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак ставку знову було зроблено на терор¹.

1 Політичним терором в Україні займалися також і російські ліві есери. Так, наприклад, через загрозу замаху на першу особу держави службовці Осібного відділу Власного Штабу гетьмана та І. Огієнко ледь вмовили П. Скоропадського скасувати поїздки до Кам'янця-Подільського на урочисте відкриття 22 жовтня Українського державного університету. Власне, чутки про можливе вбивство гетьмана під час цього свята ще задовго до нього кружляли як у губернiальному центрі, так і всією Україною. Тогочасний голова Подільської губернiальної народної управи, а на початку 1920-х рр. – міністр юстиції та заступник міністра фінансів УНР В. Приходько вже в еміграції стверджував, що чутки про атентат на гетьмана мали під собою серйозні підстави. Про це оповів йому відомий на Поділлі громадський діяч і член партії есерів (УПСР) М. Остапович. Наприкінці вересня саме навпроти університету, у будинку «Просвіти»

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди з Курська прибув член Головної Військової Ради підсавул Поздняков. Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв, розпорядник розстрілів, його сестра Марія Тарараєва, секретар трибуналу, осавул Шурупов, новочеркаський чоботар, Васільєв, який жив у Новочеркаську, а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін, мешкав у Борисоглібську, Черемухін та Понедєлєїн, що мешкали на станції Євстратовка¹.

Усі акції та дії більшовицького підпілля і навіть дипломатів цілковито контролював і спрямовував партійно-державний центр у Москві, а прикордонний Курськ став осередком концентрації антиукраїнської розвідувальної і контррозвідувальної мережі, терористично-підривних груп, шпигунсько-пропагандистського підпілля та Оперативного штабу збройних підрозділів та армій. Усю цю антиукраїнську тактику підточення і стратегію завоювання розробляли й спрямовували керівні органи і вожді більшовицької партії. В остаточному вигляді мета комуністичної Росії була виражена в одному з рішень ЦК РКП(б), який визнав за необхідне для підтримки повстання і повного розгрому німецько-австро-угорських сил в Україні створити регулярні «українські» військові частини².

несподівано з'явилася крамничка з содовою водою, в якій торгували два євреї. Однак невдовзі після відкриття університету крамничка зникла. Дещо згодом М. Остаповичу довірено розповіли, що *«той молодий жид, що торгував в крамничці і другий, що пересиджував там – були члени російської партії лівих соціалістів-революціонерів»*. *«Отже, коли стало відомо, що на свято відкриття Університету у Кам'янці має прибути Гетьман Скоропадський, – зазначав М. Остапович, – то було рішено, що це буде відповідна нагода вчинити на нього замах. Виконання цього завдання було доручено тим молодим людям, що мали крамничку з содовою водою. Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний атентат. Звичайно, що коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і в крамничці з содовою водою, а її власники зникли з Кам'янця невідомо куди...»* [Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі. – Хм., 2012. – С. 89–90].

1 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 15–16.

2 Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К., 1977. – С. 305; Протокол чрезвычайного заседания Совета Рабоче-Крестьянской

Відповідно до подібних та інших, більш докладних й секретних, вказівок В. Леніна та ЦК РКП(б) більшовики України наполегливо формували в нейтральній зоні на кордоні Української Держави з Радянською Росією регулярні військові частини з прибулих в цю територіальну смугу партизанських загонів і місцевих повстанців. Інформуючи В. Леніна про хід цієї роботи, член ЦК РКП(б) Я. Свердлов писав у середині жовтня 1918 року: *«Вважаю, за теперішніх умов необхідно більш повне сприяння нашим українцям у формуванні їхніх частин. Загалом зараз же на Український фронт можна децю кинути. Справи не погані»*¹. У резолюції ж «Про поточний момент» II з'їзду КП(б)У, що відбувався у Москві 17–22 жовтня 1918 р. під керівництвом В. Леніна, зазначалося, що першочерговим завданням у боротьбі за радянську владу є *«об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке одне тільки в змозі забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку»*².

Український уряд і спецслужби самовіддано намагалися боротися з більшовицькою мережею. Наприклад, за наказом І. Кістяковського у жовтні 1918 р. у Житомирі було викрито розгалужену бойову організацію російських лівих есерів³, а у Києві та Одесі були заарештовані члени двох викритих великих більшовицьких організацій, які мали зв'язок з більшовицькою

Обороны Украины; Телеграмма Н. И. Подвойского в Реввоенсовет Республики о ходе формирования воинских частей на Украине; Резолюция объединенного заседания Харьковского городского и районных советов профсоюзов и фабзавкомов о мобилизации рабочих для борьбы с внутренней контрреволюцией: Декрет Совета Народных Комиссаров УССР о призыве на военную службу граждан УССР; Приказ Наркомвоена УССР о мобилизации рабочих в Красную Армию; Протокол заседания Совета Рабоче-Крестьянской Обороны УССР // Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. документов и материалов. – Т. 2. – К., 1967. – С. 7–9, 20, 46, 48–49, 97; Кляцкин С. М. На защите Октября. – М., 1965. – С. 382.

- 1 Распоряжение Н. И. Подвойского Харьковскому и Киевскому окрвоенкомам о формировании 5-й Украинской стрелковой дивизии; Распоряжение Н. И. Подвойского Одесскому окрвоенкому об ускорении формирования 6-й дивизии и отправке ее на Южный фронт // Гражданская война на Украине, 1918–1920. – Т. 2. – С. 56–58.
- 2 Ленин В. И. Телеграмма Х. Г. Раковскому, В. А. Антонову-Овсеевскому, Н. И. Подвойскому // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – М., 1975. – С. 302–303.
- 3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 2–2 зв.

мирною делегацією в столиці та з радянським консульством¹. Допит затриманих, труси та обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів виявили тісний зв'язок між головою більшовицької мирової делегації Х. Раковським, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади². У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації вели посилену агітацію в Україні, не шкодували мільйонів карбованців на організацію залізничних страйків та збройного повстання, але німці усіяко заважали приборканню цих дій та наполегливо прикривали ленінських агентів³.

Чи знали союзники Української Держави про те, що РСФРР фінансує повстанців і допомагає їм зброєю тощо? Так, проте не лише ніяк не реагували на подібні факти, а й запліщували на це очі й заважали гетьманським спецслужбам протидіяти втручанням. Наприклад, голова більшовицької мирової делегації в Києві у телеграмі в Москву від 2 вересня розповідав про свою довірчу розмову з німецьким посланцем. Х. Раковський писав, що німці часто співдіють з більшовиками, зокрема, через Новоросійськ⁴. А. Мумм, оповідав далі Х. Раковський, «звинуватив нас в напівжартівливій формі, що допомагаємо страйку і що про це в Москві вже відправлено Німеччині представлення і озброюємо повстанців, постачаєм революціонерам гроші. На моє заперечення, – доповідав Х. Раковський, – що наша делегація *estassez sage et intelligente pour ne pas semoler des affaires (ni ne la concernent pas)* він заперечив сміючись, що є багато способів обходити правила дипломатичної етики, на що з моєї сторони настало заперечення: *la dessus vous devrez etre mieux renseigne quemoi etant depuis longtemps dans cotla carriere*»⁵.

Зрештою, на цьому ґрунті в українського міністра внутрішніх справ загострилися стосунки й з німецьким військовим

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 462.

2 Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С. 145.

3 Могилянський Н. М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 г.) // Революція на Україні по мемуарах білих. – М.; Л., 1930. – С. 131.

4 АВП РФ. – Ф. 04. – Оп. 51. – Тека 338. – Спр. 55180. – Арк. 46.

5 Там само. – Арк. 47.

командуванням, адже саме за наказом І. Кістяковського було вчинено труси у так званих більшовицьких дипломатів, здійснено обшук у консульстві РСФРР в Одесі, внаслідок чого були виявлені зв'язки німецької дипломатії та військової розвідки Оберкомандо з більшовиками. Очільник гетьманського МВС звинуватив німців у тому, що вони знали, зокрема, про таємні перемовини між В. Винниченком, головою опозиційного Українського національного союзу, і Х. Раковським, керівником делегації РСФРР на мирових переговорах з Українською Державою, й не повідомили про це український уряд. Під час обшуку в приміщенні радянської делегації та консульства Державна Варта та агенти Освідомчого відділу знайшли документи, що підтверджували звинувачення І. Кістяковського¹.

Міністр внутрішніх справ Української Держави Ігор Кістяковський у своєму робочому кабінеті²

Освідомчий відділ МВС у своїй агентурній записці доповідав про підготовку більшовиками повстання проти гетьмана. План цей складався з 7 пунктів. У доповнення до нього

- 1 Консульство РСФРР в Одесі було ліквідовано 14 жовтня 1918 р. Співробітникам запропонували негайно, під охороною, залишити межі Української Держави.
- 2 Югъ. – 1918. – №2.

у розпорядженні гетьманських спецслужб опинилося й повідомлення Х. Раковського про отримання ним від уряду РСФРР 40 мільйонів карбованців на організацію та реалізацію цього плану з повалення гетьманського режиму. Українські спецслужби також мали у наявності агентурні відомості і про більшовицьку спецслужбу – ВЧК, знали її місцезнаходження у Москві, про чекістські летючі загони зі штабом у Ворсоноф'євському провулку в Москві, про місцезнаходження співробітників ВЧК (будинки, готелі, особняк Щукіна в Успенському провулку), про структуру ВЧК з 20 відділів, їх розміщення, особовий склад, а також про військові частини ВЧК, їх матеріально-технічний стан, порядок проведення обшуків і арештів¹.

Навіть більше, Освідомчий відділ дізнався про місце проживання В. Леніна, Кремль і дві конспіративні квартири в Москві, здобув відомості про охорону Кремля, а також про більшовицьких вождів Л. Троцького (Бронштейна), Г. Чичеріна та А. Луначарського. МВС України отримало у своє розпорядження низку свідчень про жахи «червоного» терору в РСФРР, стан справ на Тульських збройових заводах, зокрема, про працю на них 47 тисяч робітників і що на день там виготовляється 5 тисяч гвинтівок².

Захопивши документи про перебування у Києві російської мирової делегації на чолі з Х. Раковським, гетьманські спецслужби здобули разом із ними й відомості про дії та заходи більшовицьких «дипломатів», що були спрямовані на шкоду державному ладу України³. Крім того, до рук української служби безпеки потрапили більшовицькі зведені агентурні дані про принципи набору українських новобранців для служби в Червоній армії РСФРР та систему грошового утримання для них⁴.

1 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 116–119 зв.

2 Там само. – Спр. 43. – Арк. 3, 4.

3 Там само. – Оп. 1. – Спр. 883; Оп. 2. – Спр. 13.

4 Наприклад, кожному новобранцю-українцю, що подався до Червоної армії, видавалося на дорогу по 65 руб., аби дістатися до збірного пункту на ст. Колонтаєвка у Курській губернії, а також по 150 руб. платні на місяць на всьому готовому (старим солдатам видавалося по 300 руб., отаману – 800 руб., а агітаторам – по 450 руб. на місяць платні й 15 руб. добових). Усі ж робітники і майстрові, що мали членство в партії більшовиків, мусили залишити свої професійні заняття і повною мірою віддатися партійній

Тож обурений український міністр внутрішніх справ навіть віддав розпорядження арештувати провідників дипломатичної делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського після зриву нею мирових переговорів з Україною. Втїлити цей намір гетьманські вартовики не змогли, позаяк не встигли зупинити більшовицький спеціальний дипломатичний потяг із ними, який вислизнув до Росії. Наслідком же з боку німців стала вкрай різка вимога заступника німецького посланця, радника Тіля негайно звільнити інших арештованих більшовиків, повернути вилучені при обшуку документи і відправити до демісії Кістяковського. Це призвело до урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 року дев'ять міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колоколюцов, Гутник та інші), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку¹.

Агентура ж Осібного відділу Власного Штабу гетьмана чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю. П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування у столиці колишнього командувача 3-ї радянської армії лівого російського есера П. Лазарева та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси; Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РКП(б) членів ВНК у Москві Яковлева і Рижкова; зборів столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами з провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися у київській кооперативній їдальні на Подолі, а також стосовно таємного складу забороненої літератури, що розмістився на розі столичних вулиць Межигорської та Хоревої у будинку №18.

Були справи й іншого штибу, наприклад, агентурне донесення про те, що клоуни в столичному кафе «Максим» у програмі вар'єте виконують частівки з критикою гетьмана та його уряду². Або ж справа про те, що 21 вересня у бердичівському театрі «Аполло» куплетист Грановський розповідав анекдот такого змісту: «Поїзд йде в Берлін, навантажений хлібом. Під'їжджаючи

роботі (всім їм також обіцялося і сплачувалося утримання, відповідне до їхнього заробітку) [ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 11–11 зв.]].

1 Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 150.

2 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 552.

до Берліна, паровоз кричить: “везу, везу”, а колеса відповідають: “будемо їсти, будемо їсти”. Повертається з Берліна порожнім без обіцяної німцями мануфактури. Під’їжджаючи до Києва, паровоз кричить: “порожній, порожній”, а колеса відповідають: “Ще не вмерла Україна”»¹. Тож деякі відвідувачі подали відповідну заяву до Освідомчого відділу МВС, зауважуючи, що останні слова анекдоту є «початок гімну», й тому той анекдот було визнано образливим для політики гетьмана та його уряду, і вимагали покарання куплетиста.

Траплялися і курйози. Наприклад, такий собі громадянин Шлейко повідомив куди слід про приїзд до Києва «відомого більшовицького діяча Сталіна-Джугашвілі», що видавав себе за студента, і що місцем його перебування у четвер 24 жовтня 1918 р. був готель «Прага». «Він великий “артист” і вміє вправно вивертатися», – попереджав пильний громадянин, додаючи: «Раджу тому бути дуже обережним»². Під час проведеної спецоперації з затримання небажаного більшовика агенти Освідомчого відділу і Державної Варти Й. Сталіна не виявили, а натомість знайшли добропорядного громадянина Сталя Костянтина Фердинандовича, а справу на псевдосталіна довелося закрити.

«Розшифрували» гетьманські спецслужби й акцію з переміщення більшовиками терористів-горлорізів неслів’янського походження в Україну під виглядом робітників. 16 жовтня 1918 р. в урядовій телеграмі до Полтавського губерніального староства департамент Державної Варти МВС повідомляв, що *«останнім часом відзначається посилений наплив в Україну китайців, латишів, з котрих більшовицькі комісари організовують окремі групи і готують до активного наступу на випадок збройного повстання»*³. Згідно з агентурними повідомленнями, МВС доводило до відома місцевих органів правопорядку способи легалізації та засоби конспірації таких бойовиків: *«Ці групи стають до роботи на фабриках, заводах, залізницях спеціально під виглядом артилей, при чому фінансовані більшовиками погоджуються на порівняно низьку розцінку і таким чином витісняють українських робітників. Крім того, більшовики*

1 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 6.

2 Там само. – Оп. 2. – Спр. 35.

3 ДАСО. – Ф. Р-5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 167.

користуються китаїцями і латишами для збирання необхідних їм відомостей»¹. Надаючи особливо серйозного значення вказаному явищу, Київ наказував вжити невідкладних заходів із перевірки населення і організації періодичних облав, а також вдатися до негайного арешту всіх китаїців і латишів – як таких, що входять до складу вказаних артілей, так і окремих осіб, діяльність яких може викликати підозру². Заарештованих слід було передати місцевому німецькому командуванню для відправлення на примусові роботи.

У цей час, протягом вересня–жовтня 1918 р., 2-й Запорозький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями був перекинутий на протибільшовицький фронт на Чернігівщину в район Новозибків – Новгород-Сіверський, де велися практично безперервні бої з більшовицькими загонами, зокрема на бойових позиціях у районі Стародуба. Жорстокі бої тривали ще з початку жовтня, коли, наприклад, козаки 2-го пішого Запорозького полку 8–10 жовтня поблизу села Каменського, *«обійдені з усіх сторін переважаючими силами супротивника, пробились в напрямку на Колпинці, завдавши великих втрат ворогові та, отримавши підкріплення, перейшли у наступ і розбили супротивника»*³.

Петро Болбочан

5 листопада саме за цю переможну операцію, до речі, і *«за його блискуче служіння Україні Його Світлість Пан Гетьман оголошує свою щирю вдячність старшинам і славним запорозьким козакам*

1 ДАСО. – Ф. Р-5962. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 167.

2 Там само.

3 Гай-Нижник П. За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави // Київська старовина. – 2007. – №6. – С. 155–157.

і наказав негайно представити до нагород всіх, що відзначилися і командирів 2-го Запорозького полку. Військового старшину Балабачана підвищити в полковники»¹.

Однак 18 жовтня губерніяльний староста Чернігівщини повідомляв міністрові внутрішніх справ, що між 8 і 15 жовтня демаркаційну лінію між Стародубом і Новгород-Сіверським перетнули радянські бойові загони. Вторгнення мало короткотерміновий успіх через «неповну впевненість в українських полках», проте невдовзі за допомогою німців вдалося стабілізувати ситуацію. У донесенні також зазначалося й про dokonаний факт переходу на бік більшовиків тих підрозділів Вільного козацтва, які зосереджувалися в Унечі та Гриньові, а також частини валок інших українських збройних формувань.

Окрім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну соціалістичну армію. У терміновому, цілком таємному донесенні Освідомчого відділу Державної Варти столичному отаману від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні він разом з іншими агентами був доправлений головним комісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант повідомив, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павло Іванович Петров, по Черкаському повіті – Олександр Смірнов, по Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, по Уманському – Феофан Пилипович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П. Петрова мав відбутися з'їзд усіх цих агентів².

Зрештою, щойно чітко означилася поразка Центральних держав у Світовій війні, члени більшовицької мирової делегації у Києві перервали перемовини з українською стороною й, під приводом необхідності консультацій з урядом, виїхали до РСФРР. Утім їхні перемовини по прямому дротові з головою Наркомату зовнішніх справ Чичеріним і телеграмне зношення

1 Гай-Нижник П. За що Петро Болбочан був представлений до звання полковника армії Української Держави // Київська старовина. – 2007. – №6. – С. 155–157.

2 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 37.

між ними засвідчували, що російські дипломати готували до відправки з Києва до радянської Росії також і членів своїх родин¹. А це означало, що Рада народних комісарів не мала більше наміру продовжувати мирні переговори з українським урядом. Коли ж 13 листопада у Комп'єнському лісі між Четверним союзом і Антантою було укладено перемир'я, РНК РСФРР одразу ж в односторонньому порядку зреклася своїх зобов'язань за мировим договором у Брест-Литовському, а відтак і щодо удаваних намірів замиритися з Українською Державою та фактом її існування. Тож ще напередодні цієї події родини більшовицьких делегатів в Україні було заарештовано, що дало змогу урядові гетьмана, як повідомляв заступник міністра закордонних справ О. Палтов, українським консулам в Петрограді і Москві, домогтися від більшовиків згоди на обмін дипломатичних осіб та членів їхніх сімей з обох сторін. Відтак для українських дипломатів та їхніх родин у радянській Росії були виділені окремі потяги для повернення на Батьківщину, обмін ними з обох боків відбувся 10 листопада на прикордонній станції Могилів².

Шлях до відвертої війни з Україною для більшовицької Росії було відкрито. А вже в жовтні 1918 р. йшлося про відновлення українсько-російського фронту, як це видно з офіційних повідомлень у пресі державного Українського телеграфного агентства. Як повідомляло УТА з Білгорода 28 жовтня, на тих теренах було розгромлено *«більшовицькі банди, що перейшли демаркаційну смугу поблизу Сажного»* й *«втрата більшовиків величезні»* (при цьому *«селяни прилеглих сіл приймали діяльну участь в допомозі й приводили до українсько-німецького командування червоноармійців, що переховувалися»*, а *«дрібні хлібороби для боротьби з більшовиками влаштовували свої загони на місцях»*)³. Тоді ж, за розпорядженням Військово-польового штабу у Курську, було закрито всі пропускні пункти. Як наслідок, тисячі пасажирів потягів, заскочені цим зненацька, скопилися на українських станціях Беленіхіно, Сажне, Білгород, Коренево, й звідти змушені відтак повертатися до Харкова, бо

1 Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – К.; Донецьк, 2006. – С. 109.

2 Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 336.

3 ЦДАВО України. – Ф. 2586. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20 зв.

пропуск до Росії більшовиками допускався лише з особливого дозволу їхнього харківського консула, місцезнаходження якого на той час ніхто вже не міг встановити¹.

Паралельно більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, метою яких було фізичне усунення гетьмана й здійснення заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти влади. Як бачимо, водночас із планами збройного повстання, який організовували українські соціалісти, був розроблений і план фізичного знищення Скоропадського, який готували російські більшовицькі та лівосерівські агенти, позаяк у спецслужб РСФРР, на відміну від українських опозиційних діячів, було достатньо відповідних кадрів та практичного досвіду, і в цьому чітко видно більшовицьку кооперацію з планами заколоту українських соціалістів групи Винниченка – Шаповала.

Утім сили Власного Штабу гетьмана та Державної Варти МВС не могли замінити армії, а тому, передбачаючи антигетьманський заколот, об'єктивно не могли протистояти організованим військовим підрозділам опозиції, що під проводом Директорії невдовзі стали в авангарді протигетьманського виступу, а тим паче – хвилі повстання збройних загонів та різних отаманських формувань і ватаг волоцюг, які восени 1918 року почали діяти скоординовано й під єдиним воєнно-політичним керівництвом, про що й засвідчать події жовтня–грудня цього року, які, врешті-решт, призведуть до повалення Гетьманату Скоропадського та знищення Української Держави.

1 ЦДАВО України. – Ф. 2586. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20 зв.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

ПОВАЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

(жовтень — грудень 1918 року)

Щойно на межі літа–осені 1918 року вщухли локальні повстання селян, як з жовтня хвилювання народу знову почали наростати. З середини вересня у середовищі окремих керівників лівих українських партій визрівають плани повалити гетьманський режим насильницьким шляхом, тепер уже з залученням регулярних збройних сил.

Роль двигуна заколотників взяв на себе відомий тогочасний крайній лівий політичний і громадський діяч, поет і соціолог, що за фахом був лісником, один з ідеологів і член Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів Микита Шаповал. Сам він про це занотував коротко і цілком відверто: *«Вересень 1918 р. приступаю на свій ризик до організації повстання в порозумінні з Григоріївим, Віктором Павленком, генералом Осецьким, Андрієм Макаренком. До цього прилучається згодом Винниченко. Переховування перед повстанням»*¹. У спогадах М. Шаповал згадував також, що ще у вересні він *«змовився з А. Макаренком, генералом Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центрального Комітету партії соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей план*

1 ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 132.

Павло Скоропадський на внутрішньому подвір'ї гетьманського палацу

було втаємничено В. Винниченка, який погодився на нього»¹. В. Винниченко ж, зі свого боку, засвідчував з цього приводу: «Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу², я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Національний Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас»³. П. Христюк писав, що задум силою по-валити П. Скоропад-

ського виник у середовищі лівих українських есерів, додаючи, що ідею збройного повстання, висунуту есерами та Селянською спілкою, без вагань підтримали залізничники та соціалісти-самостійники. Нагадаю, що саме їхні представники згодом стали членами Директорії: Ф. Швець – від Селянської спілки, А. Макаренко – від залізничників, П. Андрієвський – від соціалістів-самостійників. Проти повстання висловилися соціалісти-федералісти та соціал-демократи.

1 *Шاپовал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – С. 120–121.

2 В. Винниченко став на чолі Українського національного союзу 18 вересня 1918 р. і був його головою до 14 листопада 1918 р. – П. Г.-Н.

3 *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч. III. – С. 87–90.

І лише після залучення Винниченка, який згодом стане на чолі Директорії, цей намір підтримали окремі есдеки¹.

Гадаю, що й С. Петлюра, який належав до УСДРП, хоч і перебував у в'язниці, був прихильником силового розв'язання питання влади, і не лише знав про такі наміри, а й до арешту наполегливо готував ґрунт для перевороту.

Підготовча праця не припинялася практично з перших днів встановлення Гетьманату й здійснювалася у кількох напрямках одночасно: політичному – консолідація опозиційних соціалістичних партій в єдиній спілці, якою спочатку був Український національно-державний союз, а потім, від серпня 1918 р., – Український національний союз, у поєднанні з масовою агітацією; громадському – робота з земськими та різного роду професійними організаціями; економічному – організація страйків, саботажу і, водночас, залучення коштів через кооперативну мережу; військовому – накопичення зброї, організація повстань, формування отаманських загонів та залучення військово-командного складу армії Української Держави; зовнішньому – налагодження контактів та пошук підтримки в російських більшовиків, зокрема через очільників мирової делегації РСФРР Х. Раковського та Д. Мануїльського, та у німців.

Наприкінці вересня Винниченко та Шаповал зав'язали контакти зі старшинством Окремого загону Січових стрільців². Стрілецьтво морально було готове до виступу, його емісари, що були розіслані по країні для вербування новобранців до своєї частини, яка ще перебувала у стані формування, вже мали зносини з повстанськими отаманами Волині, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й, очевидно, з представниками С. Петлюри.

Тим часом погіршилася зовнішньополітична ситуація. Центральні держави терпіли поразку у Світовій війні. Вже у жовтні розвалилася Австро-Угорщина, а в листопаді революція сколихнула Німеччину. Гетьманат же не мав власної армії для захисту від ліваків зовнішніх і внутрішніх. І хоча на потреби Військового

1 *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. III. – С. 128.

2 *Крезуб А.* Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і про Січових стрільців // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 11. – С. 225–318.

міністерства було витрачено вже 352 101 302 карбованці¹, на практиці до формування армії можливо стало приступити лише у другій половині вересня після відвідин гетьманом П. Скоропадським Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма II. 15 вересня 1918 р. у розпорядження начальника Власного Штабу гетьмана таємною постановою на потреби Українського козацтва було асигновано 900 тисяч карбованців², проте справа ця все ще залишалася на рівні проекту.

Загалом же на жовтень у розпорядженні начальника Власного Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін з 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків здійснити повстання у найближчому до Києва районі, ґрунтовно споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також дві сотні, піша й кіннотна, Власного конвою гетьмана, укомплектованого переважно з колишніх офіцерів російської служби³. Під командою Військового міністерства у Києві була також недоукомплектована Сердюцька дивізія. Інших збройних сил у столиці гетьман не мав, а події натомість розгорталися надзвичайно динамічно. Як зазначав начальник Власного Штабу гетьмана Стеллецький, усі ці мізерні підрозділи *«мали із чудодійною швидкістю з одного тільки чуття українського патріотизму зрости у грізні бойові сили, проте насправді нічого не робили»* й *«лише тепер Скоропадському стало ясно, що військовий міністр генерал Рогоза виявився не на своєму місці»*⁴. Утім звільнення О. Рогози вже не могло виправити військово-політичне становище та якимось чином збільшити потужність збройних сил гетьманського режиму, тим паче, що охочих посісти у той загрозливий час посаду військового міністра не виявлялося. Тож на чолі Військового міністерства став молодий полковник Генерального штабу Б. Щуцький.

З огляду на такий стан речей і не без наполегливих порад німців П. Скоропадський вдався до спроб порозумітися з вітчизняними соціалістами. 5 жовтня він зустрівся з провідниками опозиційного альянсу лівих партій щодо створення нового

1 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – Ужгород, 1930. – С. 278–282.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 15.

3 Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100–101, 107.

4 Там само. – Арк. 107.

Гетьман П. Скоропадський серед козаків і старшин Сердюцької дивізії

гетьманського уряду, до складу якого би мали ввійти українські соціалісти. Такий уряд, зрештою, було сформовано 24 жовтня шляхом реорганізації Ради міністрів Ф. Лизогуба, куди ввійшли такі помірковані соціалісти, як О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, В. Леонтович і М. Славінський¹. Чи був задоволений УНС й, зокрема, В. Винниченко, якого П. Скоропадський, до речі, вважав більше за письменника, ніж за революціонера?

- 1 При цьому соціалісти вже створили свій таємний квазіуряд. Так, 20 жовтня на засіданні Українського Національного Союзу у Києві було виголошено ґрунтовну доповідь про внутрішню організацію України і планомірне використання її творчих сил та репрезентацію її за кордоном. Тоді ж було вирішено створити комісії апарату УНС. Комісія з внутрішніх справ, яку очолив соціаліст-федераліст А. Ніковський, брала на себе завдання проведення всієї підготовчої роботи на місцях і мала виробити проект скликання Установчого Парламенту. Комісія з військових справ на чолі з соціал-демократом В. Винниченком бралася за вироблення проекту майбутньої української армії, а соціаліст-революціонер М. Шаповал очолив комісію з закордонних справ. На чолі фінансової комісії став соціал-демократ П. Мазуренко, юридичної (мала розробити проект суду в Україні) – соціаліст-федераліст В. Лещенко, а його однопартієць К. Мацієвич – земельних справ, яка мала розробити проект земельної реформи. Було започатковано також церковну та інші комісії, що фактично дублювали міністерські інституції тощо.

Однозначно – ні, адже, як згадував згодом В. Ґренер, В. Винниченко завбачливо вимагав від П. Скоропадського в коаліційному уряді 7–8 міністерських портфелів, зокрема, посад міністрів внутрішніх справ, земельних справ та військового¹. Проте П. Скоропадський так і не пристав на таку політичну комбінацію й, вочевидь, розкусив усю небезпеку для себе подібного вчинку, хоча й Ґренер вважав це його помилкою, позаяк гетьман втратив можливість створити український національний уряд.

Того ж дня, звинувачений в арешті С. Петлюри та небажанні його звільнити з в'язниці, а також через непорозуміння з гетьманом у політиці щодо українських соціалістів, у відставку пішов начальник Власного Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький. Його змінив байдужий до політичних процесів О. Аккерман, що негативно відіб'ється на розвідувальній і контррозвідувальній діяльності спеціальних служб Власного Штабу гетьмана та стані і до того нечисленних його збройних підрозділів.

Проте Осібний відділ Власного Штабу гетьмана все ж працював досить плідно. Відомі його рапорти про контрреволюційні вірші М. Левітського, діяльність директора департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ та інших осіб, спрямовані проти гетьманського режиму, а також пропозиції щодо заходів боротьби з ними². Д. Бусло відповідним рапортом повідомляв П. Скоропадського про соціалістичні переконання начальника Генерального штабу О. Сливинського³ та про

1 АВП РФ. – Ф. 82. – Оп. 16. – Т. 76. – Спр. 27. – Арк. 71.

2 ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5.

3 О. Сливинський був молодим честолюбним полковником – начальником Штабу Військового міністерства. Він, спільно з генералами О. Грековим та О. Лігнау, вміло маніпулював змореним війною й недалекоглядним старим військовим міністром Української Держави генералом О. Рогозою. Користуючись своїм впливом на гетьмана та голову уряду Ф. Лизогуба, О. Сливинський інтригував проти міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, відмивав на користь збройної опозиції соціалістичних радикалів державні кошти, які виділяли на створення армії, субсидіював антигетьманську опозиційну газету «Відродження» і навіть оплачував спеціальні статті з метою дискредитувати проукраїнську політику міністра внутрішніх справ, відомого своїми переслідуваннями соціалістів [Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе.

наміри останнього усунути і навіть убити головнокомандувача Румунського фронту генерала Д. Щербачова, чому, до речі, гетьман не повірив¹.

Водночас спостереження провадилося й за деякими російськими політичними діячами. Так, коли до Києва приїхали П. Мілюков та Б. Савінков, за ними було встановлено негласний нагляд, причому особливої уваги було надано пересуванню та діяльності Б. Савінкова². Столична ж підпільна російська права організація «Київський національний центр», що розглядала гетьмана як зрадника Росії, також перебувала під наглядом гетьманських спецслужб. Що ж до виборів Сойму або стосовно

Васілій Шульгін

можливого скликання Національного конгресу, то її члени розглядали такі перспективи у політичному житті Української Держави однозначно як замах на права російського народу й за жодних умов не бажали ніяких переговорів з гетьманом, сподіваючись на встановлення в Україні нової «правої» російської диктатури. На чолі ж майбутнього «білого» перевороту у Києві мав стати небезталанний змовник та українофоб В. Шульгін з його таємною структурою «Азбука». У Києві також відбулася нарада «Київського національного центру» (група В. Шульгіна, позапартійний блок російських виборців, товариство «Русь», опозиційне крило конституційних демократів та інші). На нараді було ухвалено активізувати боротьбу з українською самостійністю і винесено негативну оцінку діяльності гетьмана та його уряду. Проте В. Шульгін не мав належної популярності та поваги серед офіцерських і буржуазних кіл, а у самого «Центру» не було жодного авторитетного лідера, що міг би об'єднати строкатий «правий» російський рух у столиці України. Іншим підпільним угрупованням у Києві був кадетський «Совет государственного объединения», який прагнув

1918 год: Сборник документов. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С. 85].

1 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 181.

2 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 124–126.

встановлення свого впливу на гетьмана. Члени цього «Совета» були згодні «вибачити» П. Скоропадському його «українські грішки», якщо б той розпочав робити кроки у бік об'єднання Росії та заходився би гуртувати російські антибільшовицькі сили навколо Києва.

Сам Скоропадський у цьому контексті пригадував: *«Якщо взяти картину, яка тоді малювалася поліції, то вийде наступне: з одного боку – більшовизм російський, що пустив великі гілля по усій Україні, головним чином, з легкої руки Раковського, що головував мирною комісією для установаження угоди з більшовиками з усіх суперечливих питань. Звичайно ж, у щонайтіснішому зв'язку з північними більшовиками були наші українські. Потім йшли російські соціал-революціонери і соціал-демократи та їхні українські співтовариші. Різність програм не заважала тому, що в багатьох відношеннях тактика дій цих партій, надто я вказую на соціал-революціонерів, аніскільки не відрізнялася від дій більшовиків. Потім на світло виступають великоросійські партії, особливо неспокійним був Союз руского народу. Слабкий за чисельністю і за своїм впливом, він брав своєю нахабністю. Кадетська партія грала в Києві незначну роль, але різноманітні діячі цієї партії, що понабігали з усіх боків Росії, одразу припідняли її дух. Звісно, вони не пропагандували збройного бунту, проте своєю проповіддю постійної критики, що розкладала, не будучи при цьому освідомленими достатньою мірою і не бажаючи освідомлюватися, підтримували протиурядові елементи. Праві, чорносотенні партії бешкетували. До них, на жаль, примикала частина офіцераства. Праві люди, під приводом роботи на користь монархії, просто були озлоблені, що вони ніякої ролі не грали. Сюди ж приєдналася маса, котра дійсно була в скорботі, дивлячись на розпад Росії, і в Гетьмані та його уряді бачила лише зрадників російського народу. Над усіма цими партіями крикливо шаріли так звані діячі старої Росії, усіх напрямків і відтінків, що так чи інакше бажали відігравати роль... Я неодноразово намагався з ними зговоритися, але це було безрезультатно. ...Ці громадські діячі, серед яких, повторюю, були дуже відомі імена не тільки в нас, але й за кордоном, звичайно, багатьом імпонували. Вони впливали на міністрів, на німців і на представників Антанти, особливо сильно саме серед останніх. Громадські діячі мали великі зв'язки у суспільстві Києва... "України не потрібно. Ось*

прийде Антанта, і Гетьмана та всієї цієї опереткової країни не буде», – такою була їхня думка»¹.

Варто зауважити, що «біле» підпілля також готувало переворот в Україні. Зокрема, у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Чернігові та Полтаві було створено підпільні офіцерські дружини загальною чисельністю до 10 тисяч офіцерів, що чекали наказу про виступ. Здійснити державний переворот в Україні прагнув й так званий «Союз возродження Росії», що планував заарештувати Скоропадського та проголосити у Києві нову російську владу².

Тим часом, попри включення представників УНС до гетьманського уряду Ф. Лизогуба, 26 жовтня український есер М. Шаповал зустрівся з головою Української національної партії А. Макаренком, який мав вплив серед залізничників, задля обговорення плану збройного усунення гетьмана й підняття нового повстання проти його режиму, проте вже з залученням до нього військовиків армії Української Держави. Наступного дня голова УНС соціал-демократ Винниченко мав зустріч з Шаповалом, після чого вони очолили безпосередню підготовку до заколоту.

Крім того, провідники соціалістичних партій, що входили до УНС, як-от В. Винниченко (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), М. Шаповал (УПСР), С. Єфремов (УПСФ), А. Ніковський (УПСФ) та К. Мацієвич (УПСФ), провели нараду, на якій обговорили основні питання, серед них і можливість досягнення політичного компромісу з гетьманом, створення Директорії та початок антигетьманського збройного виступу. З'ясувалося однак, що присутні, за винятком Ф. Швеця, В. Винниченка та М. Шаповала, виступали за ту чи ту форму пошуку порозуміння й висловилися проти повстання. К. Мацієвич, вказавши на *«розвиток нечуваного большевизму»*, застеріг,

1 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 207–208, 210–211.

2 Про загрозу проросійського державного перевороту, на тлі гарячкової організації у Києві російських монархічних груп, звертала увагу П. Скоропадського 18 жовтня й делегація УДХП, що мала того дня аудієнцію у гетьмана. Хлібороби-демократи також застерігали голову Української Держави щодо небезпеки з боку Антанти через її «єдинонеділімовську» позицію, наголошуючи, «що не врятує він режиму, ані держави, коли не зіпреться – замість на русофільських, на прихильних режимові українських групах» [Донцов Д. Рік 1918. – Торонто, 1954. – С. 109].

що збройний виступ зруйнує *«ще слабкі форми нашої державності»*, на що Винниченко *«з нетерпеливості зауважив, що ми волиємо лівий народний большевизм, як правий, поміщицький большевизм!»*¹

Микита Шаповал

Свою чергою М. Шаповал наголошував на військових силах, які вже погодилися взяти участь у заколоті, а саме: Січові стрільці (1 тисяча 500 вояків), Чорноморці – 600 багнетів (*«мають озброєння ще на 5000 людей»*), Запорожці – 2500 бійців (озброєння – на 5000), 3 полки запасної дивізії – 6000 вояків (озброєння – на 10 000), Окремий запасний полк – 1000 вояків (озброєння – на 2000), залізнична охорона (чисельність невідома), додавши, що, провівши мобілізацію, *«можна мати ще 60 полків»*, що все-таки було певним перебільшенням. Загалом, за словами М. Шаповала,

у заколоті готові були взяти участь 11 600 озброєних вояків, а за перший–другий день мобілізації путчисти розраховували поставити під багнети ще 13 500 вояків. *«Загалом рахуємо, – підсумовував він, – на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щохвилини прилучаться до нас»*². Окрім того, за словами М. Шаповала, організатори заколоту сподівалися й на революційне піднесення населення, після чого армія повстанців мала б зрости ще на 50–60 тисяч.

У відповідь на таку войовничу програму С. Єфремов застеріг, що *«повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати большевизму, яким тепер живуть»*. Однопартієць С. Єфремова есеф А. Ніковський додав, що хоча

1 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – Новий Йорк, 1958. – С. 49.

2 Там само.

й «повстання може мати успіх, але вони не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби»¹. Таку думку підтримав і соціал-демократ В. Садовський, натомість Ф. Швець висловився за повстання. При цьому слід зауважити, що всі ці діячі не мали офіційних повноважень від своїх партій на подібні перемовини, а були персонально запрошені В. Винниченком та М. Шаповалом. Що ж до позицій самих партій, то силовий варіант підтримували лише УПСР і керівництво Селянської спілки, есефи ж та есдеки, зрештою, навіть група Винниченка у ЦК УСДРП, виступили проти повстання. Утім група заколотників, серед них і військовики, вже вирішила повалити владу силою, а згадана міжпартійна нарада мала формальний характер.

23 жовтня М. Шаповал мав зустріч з А. Макаренком, який на той час працював у Міністерстві шляхів, і розповів про наявність «свого, більш тіснішого гуртка», до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко та Осецький². При цьому генерал Осецький, який стояв на чолі Окремої залізничної сторожі, *«зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав дещо службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці»*³. Залізничники ж, за словами А. Макаренка, під час повстання могли зупинити рух залізниць. Окрім того, з'ясувалося, що заколотників підтримують також Запорозький полк П. Болбочана та Чорноморський кіш підполковника В. Пелешука. М. Шаповал повідомив А. Макаренкові, що на партійні структури та загалом на УНС заколотники розраховувати не можуть, позаяк *«Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу»* та взагалі *«в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, окрім Винниченка»*⁴.

Наступного дня в кабінеті А. Макаренка в Міністерстві шляхів відбулася зустріч між ним, М. Шаповалом, В. Винниченком і генералом О. Осецьким. О. Осецький «без передмов» виклав свої міркування і план *«глибокого охопту Києва»*, після чого присутні, як згадував М. Шаповал, переконалися, що їхня справа

1 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 49–50.

2 Там само. – С. 30.

3 Там само.

4 Там само.

не безнадійна¹. Учасники доручили А. Макаренкові відрядити емісарів до П. Болбочана у Новгород-Сіверський, до В. Пелещука в Бердичів та до Є. Коновальця у Білу Церкву. Підготовку повстання у Київській губернії було покладено на П. Косенка. 29 жовтня губернiальний староста Полтавщини повідомив міністрові внутрішніх справ В. Рейнботу про *«можливість збройного виступу протиукраїнських антидержавних елементів»*².

У змову було втягнуто й Корпус залізничної охорони, яка мала, за задумом міністра шляхів Б. Бутенка, гарантувати порядок та безпеку залізничного майна, складів зі зброєю на залізницях. Проте командир корпусу Осецький досить швидко фактично усунув від контролю над цим підрозділом міністра й практично застосував цю озброєну охорону для грабунку майна та амуніції, а також для координації й підготовки лівого перевороту проти гетьмана. МВС підозрювало ці підрозділи у зраді та мародерстві й навіть домагалося їх розформування, проте так і не встигло застосувати рішучих дій – новому міністру внутрішніх справ В. Рейнботу не вистачило у цій справі часу і радикалізму попередника І. Кістяковського, який свого часу таки переконав гетьмана ліквідувати цю службу. П. Скоропадський погодився згорнути цей підрозділ, проте поетапно, аби зберегти платню й не зачіпити самолюбство його командного складу. Така поступка обернулася проти самого гетьмана, коли залізнична охорона Києва і Правобережної України, яку ще не встигли роззброїти, на чолі з Осецьким виступила проти гетьмана за сигналом Директорії³.

Як уже зазначалося вище, до змови проти гетьманського режиму було залучено військовиків. У ніч проти 30 жовтня у помешканні сільськогосподарського кооперативу «Централ» відбулася таємна нарада, в якій взяли участь А. Макаренко, В. Винниченко, М. Шаповал, командир Корпусу залізничної охорони генерал О. Осецький, його підлеглі полковники В. Павленко та С. Хилобоченко, старшина Генерального штабу полковник

1 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 32–33.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 279–279 зв.

3 Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 88.

В. Тютюнник і представники Окремого загону Січових стрільців – полковник Є. Коновалець та сотник А. Мельник.

На зустрічі було створено Оперативний штаб повстання на чолі з генералом О. Осецьким, до його складу ввійшли полковники В. Тютюнник та В. Кедровський, сотники А. Мельник та Ф. Черник¹, а також схвалено розпочати переговори з Окремим Чорноморським кошем В. Пелешука та Запорозькою дивізією П. Болбочана. Заколотники розрахували, що їхні сили становлять приблизно 12 тисяч вояків, ще 60 «полків» мали б бути швидко змобілізовані. Нестачу зброї планувалося поповнити від гетьманської військової інтендатури для залізничної охорони. Січовики мали виставити 1500 вояків, 900 з яких були добре вишколеними, а також могли надати зброї ще для 5 тисяч козаків. Гроші мали здобути Винниченко та Шаповал. Останній узяв у правлінні «Централу» 25 тисяч карбованців, потім передав генералові О. Осецькому ще 15 тисяч, а згодом ще 10 тисяч від партії есерів надав Н. Григоріїв².

Олександр Осецький

Військовий план генерала О. Осецького був таким: повстання починається на периферіях, а звідти наступає на Київ. Узагалі вся акція мала розпочинатися далі від Києва, щоб його повільно охопити концентричними колами, а потім йти вперед, організовуючи політичне й адміністративне запілля. На сильний виступ у самій столиці заколотники не сподівалися, побоюючись на перших порах Сердюцької дивізії та потужної німецької залоги. Учасники наради також вирішили, що Селянська спілка надасть своїх людей, які поїдуть закладати «штаби» чи «трійки» у повітах. Заколот було вирішено розпочати у Білій Церкві, де дислокувався ОЗСС – Окремий загін Січових стрільців³.

1 Історія українського війська. – Льв., 1992. – С. 450–451.

2 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 38.

3 У серпні 1918 р. П. Скоропадський дав згоду на формування полку Січових стрільців та Чорноморського козачого коша. Полк вирішили комплектувати у Білій Церкві, а згодом він отримав назву Окремий загін Січових стрільців. До його складу ввійшли колишні вояки галицького полку Січових стрільців та незначна кількість добровольців-наддніпрянців.

Того ж дня, 30 жовтня, у Білій Церкві Стрілецька рада підтримала змовників, але висунула вимогу включити заочно до складу керівників повстання С. Петлюру, який все ще перебував у в'язниці. За планом Оперативного штабу, рушійною силою заколоту призначили Січовиків – вони мали наступати з Білої Церкви на Київ. Назустріч зі столиці мали вийти Залізничники, і вже разом вони б захопили місто. У подальшому відбулися ще окремі зустрічі Шаповала з Осецьким та Винниченка з Болбочаном, унаслідок яких остаточно викристалізувалося керівне ядро заколотників. *«Наша військова організація, – як цілком точно визначив путчистів один з її членів М. Шаповал, – складалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником В. Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда – генерал Осецький, Лівобережний командуючий – полковник Болбочан, Січові стрільці – полковник Коновалець, Чорноморці – підполковник Пелещук»*¹.

Тим часом на небосхилі військово-міжнародного та соціально-політичного становища наелектризованість сягала апогею й обіцяла вибухнути громами й блискавками небачених досі потуги і масштабу. Над європейськими просторами повіяв вітер кардинальних змін, у перебігу Світової війни тривали переломні події й провіщали крах Центральних держав у борні з країнами Антанти, а отже – насувався час тектонічних військово-політичних трансформацій геополітичного характеру, що неминуче мало позначитися й на внутрішньополітичному становищі в Україні та навколо неї. Прийдешні переміни відчували всі, й усі потужні, і не тільки, гравці на українській політичній шахівниці готувалися до настання нової дійсності у всеозброєнні.

Відтак 31 жовтня новопризначений міністр внутрішніх справ В. Рейнбот² у своєму таємному обіжникові оголосив підлеглим службам, губерніальним і повітовим старостам, міським отаманам та органам державної безпеки про рішучий намір покласти край розгойдуванню суспільства, спробам занурити

1 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 40.

2 В. Рейнбот був призначений міністром внутрішніх справ 24 жовтня 1918 р. [Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня]. Він перебував на цій посаді три тижні – до 14 листопада 1918 р.

країну у хаос громадянського протистояння та намірам зруйнування наявного ладу в державі.

До партій, організацій і гуртків, безумовно шкідливих і небезпечних державному ладу, міністр внутрішніх справ відносив: Російську комуністичну партію (більшовиків); Всеукраїнську організацію комуністів (більшовиків)¹; партії та гуртки анархістів, незалежно від їх назв і відтінків; лівих російських соціалістів-революціонерів (російських лівих есерів); лівих з Української партії соціалістів-революціонерів (українських лівих есерів) як таких, *«що примикають до більшовиків»*; правих російських соціалістів-революціонерів (російських правих есерів), позаяк вони *«виявили прагнення до створення військових організацій на Україні, для збройного повстання проти Гетьманської влади»*. Ця категорія партійно-організаційних пазлів політичної картини тогочасної України, за вказівкою очільника МВС, підлягала *«найрішучішому переслідуванню усіма законними заходами, тобто осіб, що належать до складу названих спільнот слід піддавати обшуку, арешту і порушувати проти них або судове переслідування або розслідування в порядку закону 24 вересня 1918 року»*².

Видається дивною відсутність у переліку найнебезпечніших політичних організацій Української соціал-демократичної робітничої партії та Селянської спілки. Проте, вочевидь, міністр не включив ці сили до свого списку через те, що практично більшість їх провідних діячів на той час уже була заарештованою, а самі вони та їх керівні органи виявляли неабияку конспірацію й не поширювали публічно свої ліво-радикальні наміри. Не було включено до переліку й російські праві та ультраправі політичні організації та групи, які, певно, не вважалися достатньо потужними та радикальними, а отже, й не розглядалися як такі, що могли б становити істотну загрозу для гетьманського режиму.

Що ж до всіх інших партій, організацій, спілок і гуртків політичного спрямування, то діяльність таких, на думку В. Рейнбота, мусила перебувати під пильним наглядом адміністративної влади, і тільки за наявності перевірених відомостей, що

1 Докладніше про цю організацію дивіться тут: ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 5–5 зв.

2 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 100.

вказували б на їх прагнення до повалення державного ладу, чи виступів проти особи пана гетьмана до них мали бути застосовані рішучі методи боротьби. Тому у ставленні до осіб цієї категорії міністр закликав бути особливо обережними доти, доки не з'ясується справжні цілі того чи того політичного співтовариства.

Також В. Рейнбот вказав на потребу негайної перевірки наявних даних осіб, розслідування щодо яких ще перебувало у виробництві, та відомостей про тих осіб, що вже перебували під вартою в адміністративному порядку і, якщо вони не підтвердили б злочинної діяльності вказаних громадян, то їх належало би невідкладно звільнити з-під варті¹.

Тим часом 3 листопада у Німеччині вибухнула революція, а вже 10 листопада до влади прийшли представники соціал-демократичної партії, й державу було проголошено республікою. Поразка Центральних держав додала натхнення й рішучості за-колотникам. Адже, як зазначав один із керівників М. Шаповал, виступ зі зброєю готувався ними давно й вони лише *«чекали слушного часу, цей слушний час прийшов – упадок німецьких фронтів»*². Далі М. Шаповал засвідчував, що, попри рішучість виступити проти гетьманського режиму, змовники активно використали військово-політичне становище Німеччини й в іншому напрямі. Ними заздалегідь було таємно відправлено до Берліна своїх посланців, аби вони там увійшли в зносини з німецькою соціал-демократією, що мала потужний вплив у Рейхстазі, яка б *«енергійно виступила проти німецького режиму на Україні і вимагала виведення відділів німецьких військ»*³.

У той час армії Центральних держав на теренах України революціонізуються і поступово займають нейтральні позиції щодо українських державних справ, тоді як у самій країні знову ширяться протигетьманські повстання, а на півночі скупчується Червона армія. Усе це спонукало опозиційний УНС вирішити скликати 17 листопада конгрес лівих партій та переобрати владу мирним шляхом. Зі свого боку гетьман П. Скоропадський 3 листопада на станції Скороходово зустрівся з отаманом Все-великого війська Донського П. Красновим, де вони домовилися

1 ДАКО. – Ф. Р-2793. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 100–100 зв.

2 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 121.

3 Там само.

пожвавити торговельно-економічні відносини між країнами і спільними зусиллями боротися з більшовиками¹.

За кілька днів, 6 листопада, до Києва прибули галицькі делегати Й. Назарук та М. Шухевич. Вони просили допомогти військом та спорядженням молодій Західно-Українській Народній Республіці. П. Скоропадський погодився передати необхідне військове майно та надіслати січовиків на захід України. У ніч проти 7 листопада у Білій Церкві відбулася Стрілецька рада разом із галицькими депутатами, які вмовляли своїх земляків допомогти ЗУНР. Проте більшість із присутніх відмовилася, позаяк уже були залучені до підготовки збройного заколоту проти Скоропадського. Про антигетьманські настрої серед стрілецтва та серед військовиків у Власному Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку Осібний відділ отримав інформацію про «антиурядову діяльність» Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії².

Підривну роботу проти гетьманського режиму провадила й Уфимська Директорія, уряд, що складали члени Всеросійських Установчих зборів, які сподівались передати владу в Україні до кіл, що групувалися навколо політичної організації «Союз відродження Росії» (СВР). Союз готував у Києві збройний антигетьманський переворот, для цього в його лавах навіть було створено таємну офіцерську дружину. Крім того, СВР налагодив співпрацю з есерівськими терористичними групами. До змови залучили й офіцерів, які перебували на високих постах у гетьманській армії, та колишніх імперських чиновників, що знайшли своє місце в урядових структурах Української Держави. Змовники були пов'язані з агентами Антанти й працювали на антантівські субсидії. В. Станкевич, колишній комісар при головній команді Російської армії за часів А. Керенського, згадував, як він разом з членами «лівих організацій» готував змову проти гетьмана.

В. Станкевич

1 Южное слово. – 1918. – №15. – 5 ноября; Відродження. – 1918. – Ч. 177. – 5 листопада.

2 ЦДАВО України. – Ф. 2469. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1, 2–6.

Метою було позбавити влади і вбити Скоропадського, а потім *«передати владу кругам, що купчилися коло «Союза возрождения России», який мусів координувати свою діяльність з Уфимською Директорією»*¹. Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть сформовано новий «тіньовий» уряд «Малоросії – Південно-Західного краю» на чолі з есером і масоном Дмитром Одинцем, головою «Русского национального совета» у Києві та Південного комітету «Союза возрождения России», що у часи Центральної Ради був міністром з великоросійських справ в її уряді. Члени СВР навіть заручилися підтримкою представників вищого військового командування у Києві.

*«Низка офіцерських дружин, – згадував В. Станкевич, – заявила свою готовність сприяти нам; темні чутки про наші наміри дуже хвилювали і турбували Скоропадського, про що нам повідомляли з найближчих до нього кіл; суб'єктивно ми були настільки впевнені в успіху, що був намічений новий кабінет з Одинцем на чолі, призначений день виступу і навіть приготувані прокламації для поширення у день перевороту»*². За словами В. Станкевича, в призначений для перевороту день Скоропадський *«сам опублікував, можливо саме для попередження перевороту, свою нову чергову орієнтацію вже на Єдину Росію і тим вніс розбрат в офіцерські дружини, позаяк частина офіцерів визнала, що більш нічого і не треба. Ми змушені були скасувати свій виступ. А там насувалися нові події, які висвітлюють питання про Київ та Україну з нового боку»*³.

Олександр Греків
(Греков)

М. Стахів з цього приводу згадував: *«Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П. Скоропадського та генерала П. Краснова, завдяки зусиллям полковників П. Болбочана, В. Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними –*

1 Станкевич В. Б. Воспоминания, 1914–1919 г. – Берлин, 1920. – С. 324.

2 Там само. – С. 325.

3 Там само.

А. Галін, а також П. Дідушок, як секретар “керівного гурту”»¹. Саме ці два угруповання розгорнули спільні заходи щодо підготовки збройного виступу проти П. Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого перевороту Є. Коновальця, Винниченко ще 7 листопада «заявив, що все готове для повстання»².

Переворот підтримало й інше угруповання українських старшин, що раніше служили в українському війську за УНР, – «Український офіцерський союз – Батьківщина» (організатор і голова – товариш військового міністра УНР за Центральної Ради генерал О. Греков; помічник голови – І. Андрущенко). Практична діяльність Союзу, за свідченнями самого О. Грекова, головним чином зводилася до обліку офіцерського складу, ведення протигетьманської пропаганди та ухилом старшин від служби в армії П. Скоропадського. За мету ставилося збереження й згуртування старшинських кадрів до часу, коли гетьман опиниться без підтримки німців і тому не зможе втримати владу. Наприкінці жовтня О. Греков, за наполяганням та за сприяння членів цієї офіцерської організації, очолив Головний штаб гетьманської армії, але пробув на посаді лише п’ять днів. На початку листопада О. Греков дізнався від першого генерал-квартирмейстера Генштабу армії Української Держави генерала В. Сінклера про свій майбутній арешт і виїхав зі столиці до Полтави, а за тиждень – через Козятин до Вінниці, де запропонував свої послуги вже створеній Директорії³.

Своєю чергою департамент Державної Варти МВС заходився до реалізації своїх спостережних справ. Як наслідок, відбулась низка арештів у багатьох містах: найґрунтовніші затримання й обшуки були в Одесі, Кам’янці-Подільському та Катеринославі. Знайшли списки бойових дружин, плани їх мобілізації, виявили склади рушниць, гранат і кулеметів. Усе це спонукало міністра внутрішніх справ В. Рейнбота, «озброєного» десятками телеграм з місць, стосами донесень, протоколів, постанов, виступити 1 листопада на засіданні Ради міністрів з позачерговою доповіддю «про небезпечні явища, які доглядаються в різних

1 Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. – С. 20.

2 Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – Прага, 1927. – С. 13.

3 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62149-ФП. – Арк. 88–98.

*місцевостях держави»*¹. На подив міністра, його колег ще перед засіданням уряду щонайменше цікавило те, що буде зроблено для забезпечення державного ладу і чи за достатньо міцними стінами замкнені головні винуватці підготовки заколотів і повстань. Натомість посадовці переймалися дотриманням усіх форм під час обшуків і чи у досить гарних умовах перебували ув'язнені, а також як скоро можна було б очікувати звільнення всіх цих державних злочинців.

Свою промову міністр внутрішніх справ розпочав з різкої критики тих членів Ради міністрів, які знову принесли з собою на засідання уряду скарги на дії адміністративної влади, що, мовляв, порушила недоторканність помешкань громадян та їх свободи, не бажаючи при цьому рахуватися з тим, що саме викликало ті обшуки та арешти, а також з їх результатами. В. Рейнбот обурювався, що міністри не бажають ясно усвідомити, яким загрозливим насправді було становище, зачитував присутнім документ за документом, доводячи очевидність підготовки збройного повстання. Він різко та іронічно ставив питання, чи для культурної роботи потрібні просвітньому товариству у Кам'янці-Подільському рушниці; чи для салютів міністрам-українцям при їх в'їзді до Катеринослава були приготовлені кулемети; чи не для дитячих ігор у школах Одеси зберігалися сталеві м'ячі, начинені мелінітом². Закінчуючи свою промову, В. Рейнбот емоційно заявив, що час відкласти на бік статут Академії наук, натомість варто негайно обговорювати відповідальність влади не перед окремими приватними особистостями, а перед цілісністю державного гетьманського будівництва. Слід терміново тут же прийняти рішення про запровадження в більшій частині України воєнного стану або стану надзвичайної охорони. У першому випадку вся влада мала зосередитися в руках корпусних командирів, у другому – залишилася б у руках цивільної влади, якій було б надано право викликати в разі потреби військові частини.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 23–26.

2 Мелініт – вибухова речовина жовтого кольору, яку використовували для артилерійських снарядів і т. ін. (*З поверхневого огляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована [начинена] мелінітом і чи не розірве тебе в найближчій хвилі*) [Словник української мови. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 669].

Міністр також зауважував, що для нього великим полегшенням був би воєнний стан, позаяк тоді відповідальність лягла б на військову владу. Разом із тим він не вважав за можливе ухилитися від важкого обов'язку провадити сувору, рішучу боротьбу з руйнівниками держави, яка ледь почала своє існування. За словами міністра, військові начальники на місцях зовсім не знали, як працювали партійні осередки, позаяк у більшості губерній не було військових частин. Тож нова військова влада на місцях буде приречена на помилки, які губернатори вже пережили, віджили і не повторять¹.

Засідання Ради міністрів Української Держави

У підсумку більшістю голосів (сім проти п'яти) Рада міністрів визнала за необхідне наступного ж дня запровадити стан надзвичайної охорони. Того ж пізнього вечора Рейнбот запросив у Скоропадського дозволу на негайну доповідь, позаяк за тогочасним законодавством введення стану надзвичайної

1 Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 107–108.

охорони цілком належало особистій владі гетьмана, і постанова уряду без його ухвали носила би дорадчий характер. Скоропадський погодився з думкою В. Рейнбота й безпосередньо у гетьманському палаці було визначено губернії, в яких мав бути запроваджений стан надзвичайної охорони, а також було обрано низку талановитих осіб з повітових начальників, що мали би бути відряджені на місця на допомогу до «слабших» губернаторів.

Від гетьмана міністр поїхав до Міністерства внутрішніх справ, де на нього вже очікували викликані телефоном директори департаментів Загальних справ та Державної Варти. До шостої ранку в МВС були готові проекти наказів, інструкцій та іншої документації, а об одинадцятій дня міністр з відповідними проектами указів, як було домовлено, прибув до гетьмана. Проте у приймальній залі до гетьманського кабінету він несподівано дізнався, що за ніч Скоропадський передумав і вирішив оголосити воєнний стан і вже дав відповідні розпорядження на місця та особисто військовому міністрові О. Рогозі й начальникові Генерального штабу О. Сливинському, який і сам був пов'язаний з заколотниками.

Невдовзі з Харкова і Кам'янця-Подільського надішли телеграми про зіткнення губернаторів з корпусними командирами. У Харкові була порожня образа генеральського самолюбства, а от у Кам'янці-Подільському ситуація набула політичного забарвлення. На Поділлі 2-м корпусом (6 тисяч багнетів і шабель) командував «георгіївський» бойовий генерал П. Єрошевич. Утім він перебував під впливом свого офіцера-ад'ютанта, який був прихильником «лівих» українських ідей і, до того ж, часто обертався у жіночих єврейських колах. Ба більше, генерал Єрошевич навіть без відома губернатора звільнив офіцера політичної розвідки МВС та двох повітових начальників. Тож як тільки-но генерала було призначено головним начальником, його ад'ютант вміло домігся розпорядження генерала про звільнення за тиждень до цього заарештованих заколотників – єврейських лівих революціонерів-бундівців і більшовиків, у яких було знайдено зброю та прокламації.

Дізнавшись про цей факт, гетьманський Власний Штаб, обходячи Військове міністерство, вже наступного дня привіз генерала Єрошевича до Києва прямо у палац Скоропадського. Аудієнція була коротка: гетьман наказав П. Єрошевичу,

не заїжджаючи у Військове міністерство, з'явитися до міністра внутрішніх справ, який і мав вирішити безповоротно питання про його подальшу службу. Міністр же виявив слабкість і поступливість через бойові заслуги генерала й запропонував останньому під диктовку написати лист з вибаченнями подільському губернаторові, дати у ньому обіцянку не вживати ніяких серйозних заходів без угоди з останнім, а в разі розбіжності запитувати міністра внутрішніх справ, а також відновити негайно на посадах усунених їм офіцера політичної розвідки і двох повітових начальників. Генерал усі умови прийняв без щонайменшого коливання. Гетьман зрештою апробував усе, й П. Єрошевич повернувся до Кам'янця-Подільського з колишніми правами та на колишню посаду¹. Дуже скоро і П. Скоропадський, і В. Рейнбот пошкодують про свою м'якість, позаяк командувач Подільського корпусу одним із перших стане на бік антидержавного заклоту і приєднається до протигетьманського повстання.

Петро Єрошевич

Тим часом у Києві в ніч на 6 листопада було заарештовано близько ста осіб, у Харкові розгромлено профспілку металістів, а 6 листопада гетьман видав наказ про запровадження воєнного стану на Волині. До цього 22 жовтня на Харківщині було введено надзвичайний стан. 7 листопада 1918 р. наказом по Міністерству внутрішніх справ Одеське міське отаманство було оголошено у стані надзвичайної охорони². Окрім того, у ніч з 8 на 9 листопада воєнний стан було запроваджено на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині (без Одеси) та у Таврійській губернії³.

Відтак усю повноту влади було надано відповідним командирам корпусів: у Катеринославській губернії, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії – командирові 8-го корпусу, в Херсонській губернії, Дніпровському повіті Таврійської губернії, в міському отаманстві Миколаєва –

1 Там само. – С. 110.

2 Державний вістник. – 1918. – №68. – 9 листопада.

3 Там само.

командирові 3-го корпусу і в Подільській губернії – командирові 2-го корпусу¹. У ніч з 11 на 12 листопада 1918 р. воєнний стан було оголошено на Чернігівщині, Київщині (з приєднаними до них повітами й зі столичним отаманством) та Полтавщині². Уся повнота влади в них відтоді належала відповідним командирам корпусів у їх корпусних районах: на Чернігівщині – командирові 5-го корпусу, на Київщині зі столичним отаманством – командирові 4-го корпусу, на Полтавщині, за винятком приєднаних повітів Харківської губернії, – командирові 6-го корпусу³.

Отже, вся повнота влади у вищевказаних губерніях переходила від старост до рук комендантів корпусів, яким надавали права командувачів окремих армій⁴. Проте армії ті та корпуси існували переважно на папері й були лише частково сформовані, реальні ж частини залучили до протигетьманської змови⁵. Ситуацію дещо стримували німці, але запеклі локальні бої вже почалися. Попри утиски партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати Сойм, вирішити

- 1 Відродження. – 1918. – №181. – 9 листопада.
- 2 ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 29–30; Державний вістник. – 1918. – №69. – 12 листопада.
- 3 Державний вістник. – 1918. – №69. – 12 листопада.
- 4 Українська Держава поділялася на вісім військових округів, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).
- 5 У той же час більшовики готували свій власний завойовницький похід на Україну, яку роздирали громадянське протистояння й політичний ступор. 11 листопада 1918 р. РНК РСФРР надала Реввійськраді директиву у 10-денний термін розпочати наступ на Україну. Вже 17 листопада було утворено Реввійськграду Особливої групи військ Курського напрямку, в складі якої були виділені Московська робоча дивізія та інші частини. Командування групою очолив В. Антонов-Овсієнко. Усі збройні сили, що були у нейтральній зоні, переходили у відання Реввійськгради групи. Цим було покладено початок створенню Українського фронту (фронт був створений на початку січня 1919 р. згідно з постановою Реввійськгради РСФРР). Радянські війська перейшли в наступ 20 листопада 1918 р., а більшовицькі повстансько-партизанські загони вже діяли в українському запіллі. Під час цих боїв частини Українського фронту систематично поповнювали бійці з Петроградського, Московського, Орловського та інших військових округів Російської Федерації.

земельне питання, тож село залишалося без землі й далі нарощувало протестні сили.

За нових умов Скоропадський, прагнучи уникнути розпалення внутрішньоукраїнської громадянської війни, а також, очевидно, і через тиск соціалістів-міністрів реформованого на короткий час уряду Ф. Лизогуба, що за кілька днів впаде, звільняє з тюрем відомих діячів опозиції М. Порша, Ю. Капкана та інших соціалістів.

Більш складною видавалася ситуація зі становищем С. Петлюри, якого без висунення обвинувачень утримували у Лук'янівській в'язниці Києва ще від 27 липня. Із проханнями про його звільнення до Скоропадського неодноразово зверталися не лише численні громадські діячі, а й члени гетьманського уряду і відомі громадсько-політичні та військові діячі, які постійно нагадували гетьманові, що нечесно утримувати в тюрмі людину місяцями, не висуваючи їй жодних обвинувачень. Проте П. Скоропадський щоразу вимагав від свого начальника Штабу віднайти ці звинувачення. На це Б. Стеллецький кожного разу доповідав, що таких в його розпорядженні немає, позаяк С. Петлюра не злочинець, а лише ворог. Однак, попри тиск з боку німців, соціалістів та гетьманських урядовців, твердим противником звільнення С. Петлюри був саме начальник гетьманського Власного Штабу Б. Стеллецький, якому все ж таки *«довелося залишити свою посаду через небажання підкоритися вимозі звільнення Петлюри»*¹.

Невдовзі, чи не одразу після формування 24 жовтня коаліційного уряду², міністри-соціалісти розпочали торпедувати голову Ради міністрів та міністра внутрішніх справ щодо звільнення з ув'язнення соціалістів, зокрема С. Петлюри, М. Ковенка, М. Порша. Незабаром, 3 листопада, під час рауту у палаці гетьмана з нагоди приїзду принца Леопольда Баварського з сином Георгом³, відбулася розмова, що яскраво характеризує роль німецького чинника у тій політичній круговерті, що зав'язалася навколо особи С. Петлюри.

Тоді до новопризначеного очільника Міністерства внутрішніх справ В. Рейнбота підійшов один із німецьких генералів

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 120.

2 Там само. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 86–88.

3 Лучь (Суми). – 1918. – №116. – 3 листопада.

Лук'янівська в'язниця

Мури Лук'янівської в'язниці у Києві

і після короткої розмови про заходи щодо припинення напливу нових біженців з Совдепії до Києва несподівано запитав, чи то логічно, що Петлюра сидить за ґратами, а його ідеологічні товариші займають місця за столом уряду? Навіть більше, їхній оповісник В. Винниченко у процесі перемовин ледь не посів крісло прем'єр-міністра замість Ф. Лизогуба? При цьому німець, не очікуючи відповіді, багатозначно зауважив, що С. Петлюру з товаришами утримують у в'язничному корпусі під виключним контролем німецької військової влади, а також, що арешт цих соціалістів здійснило саме німецьке Oberkommando. Ще за кілька хвилин німецький генерал заявив гетьманському міністру внутрішніх справ, що найближчим часом С. Петлюру привезуть до Генштабу і після виконання формальностей звільнять. Усе це було не лише самоуправством окупаційних військ, а обіцяло стати публічним приниженням гетьманської влади¹.

Занепокоєний таким нятяком Рейнбот одразу ж узявся до вивчення «справи Петлюри» і за шість годин виявив недбале

1 Чутки про швидке звільнення на вимогу вищого німецького командування лівих соціалістів-радикалів, що були заарештовані за протигетьманську й антиурядову агітацію, вперто ходили Києвом й ширилися країною. Через великий розголос наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. німецькій військовій владі в Україні доводилося спростовувати це через свої офіційні джерела та українську пресу [Лучь (Суми). – 1918. – №116. – 3 ноября].

ставлення слідчих до своєї роботи, позаяк у величезній справі не зміг знайти жодного протоколу допиту свідків, жодного протоколу про розгляд документальних матеріалів, листування. Заведена в порядку охорони, вона залишалася у тому ж стані, що й три місяці тому. Тож у нього виникла небезпідставна думка, що міністр юстиції А. В'язлов як «щирий» українець, що давно прагнув закриття справи, звісно ж, через прокурора Судової палати запропонує слідчим звільнити опозиціонерів. Передача ж слідства до департаменту Державної Варти на чолі з П. Аккерманом для того, аби за місяць-два спробувати зміцнити формальним дізнанням дещо з негласного матеріалу, була неправомочною, хоча й він щиро вважав, що *«Петлюра небезпечніший ворог гетьмана»*¹.

Сам П. Скоропадський згадував, що після таких затримань вітчизняні ліві політичні кола, серед них і міністри-соціалісти, *«підняли страшний крик, доводячи всім, що це гоніння на українців»*². Попри те, що наступник І. Кістяковського на посаді керманіча МВС В. Рейнбот, за словами П. Скоропадського, був *«м'якою людиною»*, проте у цьому випадкові він не піддався тиску. Натомість міністр юстиції А. В'язлов, що був близький до соціал-демократів і соціалістів-федералістів, наполягав, що без суду нікого не можна тримати під арештом. *«Він мав рацію, – зазначав згодом гетьман, – але що робити міністру внутрішніх справ, який мав масу лише непрямих даних щодо протизаконної діяльності тієї чи іншої особи, але не мав ще можливості довести на суді його винуватість»*³.

Урешті-решт друзі та соратники С. Петлюри зав'язали відносини з німецькими соціалістичними колами у Рейхстазі й спромоглися їх переконати, що той був ув'язнений лише через те, що є соціалістом, а гетьман натомість представник правих елементів. Тож з Берліна після революції чинили такий сильний тиск на німецьке військове командування в Україні,

1 Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 102.

2 Скоропадський П. Спогади. – С. 297.

3 Там само.

що питання про С. Петлюру висунули ультимативно¹. Не дивно, що на одній із зустрічей В. Рейнбота зі П. Скоропадським гетьман висловився за припинення справи щодо С. Петлюри та за його звільнення, що міністр розцінив як наполегливий вплив радника посольства Німеччини у Києві графа Г. фон Берхема², який після від'їзду посланця А. фон Мумма став замість нього тимчасовим повіреним у справах Німеччини в Українській Державі. *«Петлюру доведеться звільнити, – продовжував далі гетьман, – марно Ви і департамент Державної Варти перебільшуєте небезпеку; Петлюру я особисто добре знаю, він проти мене особисто не піде. Зачекайте, утім, ще день, інший»*³.

За два дні до голови МВС В. Рейнбота приїхав із запискою від Скоропадського особистий гетьманський секретар С. Моркотун і попросив видати йому щонайтаємнішим чином дозвіл на побачення з С. Петлюрою за відсутності варти. Як виявилось, С. Моркотун від імені гетьмана запропонував С. Петлюрі виїхати з України на кілька місяців із зобов'язанням відмовитися від очільництва будь-яких українських угруповань. Проте його місія провалилася, позаяк С. Петлюра від німецького штабу вже достеменно знав, що як не сьогодні, то завтра його звільнять, відтак не було про що домовлятися з гетьманом. Отже, всі обставини, зумовлені як з тактичної, так і з юридичної точок зору, всі гравці на українському військово-політичному полі та ще й з усіх боків вимагали одного – звільнити в'язня. І міністр внутрішніх справ виявив слабкість перед тиском гетьмана, прем'єр-міністра, опозиції та німців й підписав розпорядження про звільнення С. Петлюри⁴.

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 119–120.

2 Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 103.

3 Там само.

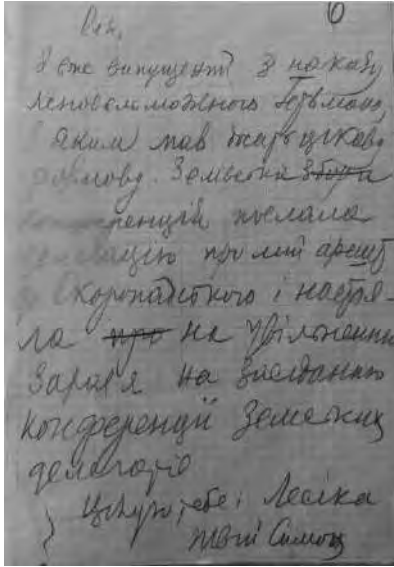
4 Виявивши твердість, міністр внутрішніх справ В. Рейнбот мав усі повноваження, після умовного звільнення С. Петлюри, одразу ж підписати доручення директорів департаменту Державної Варти МВС П. Аккерману негайно зібрати нові обвинувачення й знову заарештувати соціалістів і запроторити їх ще на три місяці до в'язниці. Справа у тім, що за вимогами тогочасного, зокрема революційного законодавства, судово-слідчі органи могли утримувати обвинуваченого під вартою, не висуваючи

Колишній державний секретар Української Держави М. Могилянський свідчив, що в його розпорядженні був лист від П. Скоропадського кінця 1919 р., в якому той писав, що *«змушений був звільнити Петлюру за наполяганням німців, що загрожували у протилежному випадкові звільнити його силою»*¹. Цей факт погрози німців звільнити в'язня власними силами підтверджували й давній близький товариш П. Скоропадського герцог С. Лейхтенберзький², а також і колишній гетьманський міністр закордонних справ Д. Дорошенко³. Крім того, Д. Дорошенко, вже в еміграції у Німеччині, в розмові зі своїм секретарем І. Калиновичем свідчив і про те, що гетьманському урядові було відомо про невідворотність повстання проти гетьмана. *«Ми знали, що Винниченко веде працю по лінії соціалістичній і як удасться повстання, то буде "капітуляція" перед большевиками. Знали ми, – додав він, – що незалежно від того чи випустять чи не випустять С. Петлюру – повстання буде»*⁴. Колишній особистий секретар гетьмана С. Моркотун у «масонському» листі до С. Петлюри також оприлюднив, що його було звільнено з тюрми на вимогу німців, які заявили, що у протилежному випадкові випустять його самі.

Урешті-решт 12 листопада 1918 р. за наказом П. Скоропадського міністр юстиції А. В'язлов звільняє С. Петлюру на «слово честі», що той не братиме участі в заколоті й повстанні проти гетьмана. Тоді ж департамент Державної Варти МВС лаконічно повідомляє у Штаб німецького верховного командування

йому звинувачення, не більше 14 днів. Проте прийняте російським Тимчасовим урядом «Тимчасове положення» про контррозвідальну службу надавало таким органам, на відміну від органів судової влади, особливе право продовжувати утримання під вартою без висунення звинувачення з двох тижнів до одного місяця, а в особливих випадках – до трьох місяців з дозволу прокурора судової палати і начальника Штабу військової округи [Журнали засіданий Временного правительства. – Т. 2. Май–июнь 1917 года. – М., 2002. – С. 327].

- 1 *Могилянський Н. М.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С. 131.
- 2 *Лейхтенберзький Г. Н.* Воспоминания об «Украине». 1917–1918. – Берлин, 1921. – С. 39.
- 3 Невідомий спогад про Дмитра Дорошенка // Сіверянський літопис. – 2007. – №4. – С. 132.
- 4 Там само.

Власноручна записка С.Петлюри до дружини Ольги про своє звільнення з Лук'янівської в'язниці з наказу гетьмана П.Скоропадського

в Україні: «Петлюра та його спільники звільнені»¹.

Сам С. Петлюра так писав у записці до дружини у день звільнення: «Оля, я вже випущений з наказу Ясновельможного Гетьмана, з яким мав досить цікаву розмову. Земська конференція послала делегацію про мій арешт до Скоропадського і настояла на увільненню. Зараз я на засіданні конференції земських делегатів. Цілую тебе і Лесика. Твій Симон»².

Насправді, того ж дня, пообіді, С. Петлюра зустрівся з В. Винниченком, А. Макаренком та іншими тими, як пише М. Шаповал, що «*тільки що відпущені з тюрми*». На зустрічі також були присутніми провід-

ники УДХП С. Шемет та М. Міхновський, які виступили за «якесь порозуміння з гетьманом». Засідання пройшло у галасі та суперечках, а після його закінчення, як стверджує М. Шаповал, «Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: «*Иншої дороги нема, як повстання*». Винниченко відповів: «*Все готове! Хотите з нами?*» Петлюра погодився»³. Винниченко також повідомив Петлюрі, що Січовики вимагають визнати його командувачем повстанського війська, й той одразу подався у Білу Церкву до заколотників.

Україну швидко запалювала смертельна пожежа. У Луганську місцеві більшовики готували путч, щоб захопити патронний завод і місто. Його було ліквідовано завдяки введенню з території Дону загону уланів Добровольчої армії, яких невдовзі змінили німецькі підрозділи, терміново вислані з Катеринослава. На Правобережжі проти гетьманської влади повсюдно активізовували свою збройну діяльність не лише більшовики,

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 26.

2 Там само. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6.

3 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 50.

ліві бундівці, ліві українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а й помірковані українці-самостійники.

Тоді ж почалися нові заворушення серед київського робітництва, а гетьманські урядовці нарешті усвідомили ненадійність німецької столичної залоги. Паралельно заколотники планували антирежимний збройний вибух у місті. Проте у Києві у них була недостатня військова потуга. Відтак виникла ідея перевести з Білої Церкви до столичного розташування Окремий загін Січових стрільців, що мав стати ударною силою заколотників. Ідею цю гетьманові порадив начальник Генерального штабу полковник О. Сливинський. Скоропадський же порадився з цього приводу з міністром внутрішніх справ В. Рейнботом, який здавна підозрював О. Сливинського та Січовиків у змові. Щоб виграти час для збору довідок у надійних осіб, міністр відповів гетьману, що вважає за необхідне, перш за все, добре обладнати приміщення для бійців, аби не повторилася історія з солдатськими заворушеннями через те, що касарні були з дахами, що протікають, виламаними вікнами чи зруйнованими печами¹. Тож передислокацію Січовиків відклали.

З іншого боку губернатор Київської округи генерал П. Андріанов² доповів В. Рейнботу, що Січових стрільців заагітували петлюрівські емісари, і за першої ж нагоди вони зрадять гетьмана. Вважаючи Січовиків небезпечними, Андріанов хотів без погодження з військовим міністром роззбоїти їх і здійснити у касарнях повальний трус. Передбачалося, що через добу сам губерніяльний староста на чолі власних загонів кіннотної варти несподівано оточить касарні Січових стрільців,

Павло Андріанов

- 1 Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г. – С. 114.
- 2 Від 9 травня 1918 р. губерніяльним старостою Київщини був Іван Львович Чарторизький (колишній губернатор Тернопільщини). Генерала Генерального штабу Павла Маркевича Андріанова призначили губерніяльним старостою Київщини 30 серпня 1918 р. (загинув у Києві 17 грудня 1918 р.).

раптово проведе повне роззброєння полку і влаштує викривальний обшук. Проте задум не вдався, позаяк хтось з агентів О. Сливинського дізнався про план Андріанова і попередив Січовиків. Коли ж андріанівські розвідники вночі підібралися до касарень, то побачили їх у дворі казарм у повній бойовій готовності. І хоча підрозділові губернатора Київщини довелося швидко ретироватися, а потім й постаратися затушувати навіть саме існування цієї затії, внаслідок цього оперативного розслідування міністрові внутрішніх справ вдалося переконати гетьмана не погоджуватися на введення до Києва «троянського коня» – Окремого загону Січових стрільців¹.

Тим часом чутки про заколот проти Скоропадського вже ширилися всією країною. Винниченко та Шаповал навіть вимушені були спростовувати їх на скликаному есефами офіційному засіданні УНС, називаючи авантюристичними та провокаційними. Такого ж роду відповіді Винниченко дав і начальникові Штабу німецьких військ в Україні В. фон Гренеру та німецькому консулові Е. фон Тіллю, які ввечері 12 листопада викликали його до себе і попередили про неприпустимість виступів проти гетьмана².

1 Курінь Січових стрільців після гетьманського перевороту був роззброєний, частина бійців влилася до лав Запорозької дивізії. Наприкінці серпня 1918 р. з дозволу гетьмана Є. Коновалець у Білій Церкві знову почав формувати підрозділ – Окремий загін Січових стрільців (ОЗСС) як одну з початкових збройних формацій майбутньої армії Української Держави. П. Скоропадський згадував про той факт так: «Січовиків було вирішено відновити. До мене з'явився Коновалець, їх очільник. І дав формальну обіцянку вірно служити Україні та мені. Він привів із собою депутацію зі своїх офіцерів, яка підтвердила його слова. Я вірив, що проти більшовиків вони будуть добре битися. Що ж стосується внутрішньої політики, то я дещо побоювався через їхні схильності, але, з іншого боку, їхня обіцянка і, головне, наказ формуватися не у Києві, де було до 15 тисяч офіцерів, а у Білій Церкві давали мені впевненість, що нічого небезпечного цей елемент для існуючого уряду зробити не може, тим більше що їх було не більше 1800 осіб» [*Скоропадський П. Спогади.* – С. 270].

2 На цей момент було перервано безрезультатні мирові перемовини з делегацією РСФРР. Коли ж розпочався від'їзд радянської делегації, міністр внутрішніх справ В. Рейнбот ужив усіх заходів, аби більшовиків виїхало якомога більше з України, саме тому він погоджувався на всілякі збільшення їхніх дипломатичних списків. Натомість директор департаменту Державної Варти МВС П. Аккерман вважав, що з припиненням переговорів з цими «зłodіями» руки у нього розв'язані, а тому й прагнув

Що ж до скликання на 17 листопада Національного конгресу, який мав би визначити питання легітимності влади гетьмана, то фактично на ньому планувалося з правової позиції висловитися щодо легітимності гетьманського режиму, а отже, було три комбінації розвитку подій: 1) ухвалити резолюцію про законність чинної влади (чого, власне, ніхто навіть на думці не мав); 2) вимагати її часткового видозмінення (трансформації); 3) проголошення гетьманської влади незаконною (відмовити в легітимізації). У такому разі, коли б збройний виступ відбувся після оголошення Національним конгресом нелегітимності чинної влади, його можна було б не вважати путчем чи спробою державного перевороту. Існувала, однак, вірогідність протилежного рішення Конгресу (навіть теоретично), і тоді повстання виглядало би в очах громадськості та міжнародної спільноти заколотом. Змовники ж вирішили здійснити виступ за будь-якого рішення Національного конгресу щодо легітимності гетьмана та його режиму, що, своєю чергою, сприяло рішенню Скоропадського заборонити проведення Конгресу і схилитися до необхідності заручитися підтримкою офіцераства та «білої» Росії – видати Грамоту про федерацію, яка, однак, згодом послужила ідеологічною «підпіркою» повстання і була однією з головних помилок гетьмана.

Міркування ж П. Скоропадського з цього приводу, як він сам згадував, були такими: *«Ще ранком (13 листопада 1918 р., коли на Раді Міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення Національного Конгресу) я отримав повідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення вияснилося, що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу*

заарештувати побільше більшовиків у Києві з тим, щоби після від'їзду Д. Мануїльського всіх їх запроторити до в'язниці. А позаяк В. Рейнбот не схвалив плану свого підлеглого П. Аккермана, то останній, з властивим йому запалом, вирішив відігратися. Відтак на прикордонній станції він інсценував «бандитський» наліт на делегатський потяг, під час якого більшовицьких дипломатів, серед них Х. Раковського та Д. Мануїльського, було побито по писках, порозкривано дипломатичні скрині й забрано частину листування (для правдоподібності відібрали й трохи грошей і речей). У тому «експропрійованому» листуванні українські агенти знайшли й вказівки, хто в військових німецьких та австрійських частинах підтримував зв'язок з більшовиками.

не змінили б стану, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені доведеться зробити їх цілу низку, причому я буду у руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі. Інше рішення було – рішуче закрити Конгрес і обпертися у Києві на всі ті офіцерські формування, про які я говорив вище, а якщо доведеться, то оголосити загальну мобілізацію... Я вирішив обпертися на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію, на котру я за всіх умов розраховував. Для офіцerstва російського складу я повинен негайно оголосити федерацію, позаяк мені вуха прожужжали, що, якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою, заради Росії, за гетьманську Україну»¹.

Тож 13 листопада Рада міністрів заборонила Конгрес, оголошений до скликання Українським національним союзом². Шляхів до примирення чи можливих кроків до поступок уже не було. Того ж дня організатори збройного виступу призначили «засідання повної Президії Національного Союзу». На засіданні «було доложено про підготовку повстання». План збройного виступу підтримали центральна течія есерів, Селянська спілка, есдеки та самостійники-соціалісти. Есефи ж заявили, що їхня партія виступає «принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити»³. У підсумку присутні усвідомили невідворотність збройного виступу проти гетьманського режиму, а тому постановили «попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії»⁴.

Увечері того ж дня, 13 листопада, у будинку Міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокози зібралися: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, генерал О. Осецький, Ю. Чайковський, полковник В. Тютюнник, полковник М. Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський, полковник Є. Коновалець та І. Кульчицький.

1 Скоропадський П. Спогади. – С. 308, 305.

2 Того ж дня у газеті «Голось Києва» було надруковано наказ головнокомандувача Добровольчої армії генерала А. Денікіна про нібито очолювання ним усіх військових сил колишньої Росії й оголошення мобілізованими всіх офіцерів. Але це виявилось тільки вдалою провокацією (у столиці подійкували, що провокацією І. Кістяковського).

3 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 59.

4 Там само.

Приміщення Міністерства шляхів по Бібіковському бульвару (нині бульв. Т. Шевченка, 34), де у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємних зборах було створено Директорію

Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти Скоропадського, а представники УПСР та Селянської спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії Української Народної Республіки¹.

За попередньою домовленістю лідер Селянської спілки О. Янко запропонував обрати до Директорії В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. Відповідно до такого ж сценарію А. Макаренко підтримав ці кандидатури й закликав проголосувати за них без обговорення. Аж раптом М. Шаповал відмовився від членства, посилаючись на змореність і слабке здоров'я. Натомість О. Янкові він прошепотів на вухо, що його присутність у Директорії дасть їй марку більшовицької й запропонував замість себе самого Янка. Проте той також відмовився з причин нібито поганого здоров'я. Тоді М. Шаповал запропонував здивованим колегам включити до складу Директорії Ф. Швеця від Селянської спілки, надавши право цим трьом членам кооптувати до її складу по одному представникові від залізничників та УПСР, а саме – А. Макаренка та П. Андрієвського². Головою Директорії було обрано фактичного організатора змовницького угруповання й локомотива підготовчих заходів до повстання, соціал-демократа В. Винниченка. Попри те, що учасниками

1 Україна. – 1919. – 15–16 листопада.

2 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). – С. 60–61.

заколоту було вирішено обирати членів Директорії лише з осіб, присутніх на нараді, до її складу ввійшов і С. Петлюра, який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був безпосередньо причетний до підготовки виступу. Як уже згадувалося раніше, С. Петлюру обрали заочно на майже ультимативну вимогу Січових стрільців.

Часопис «Україна» у статті «Як була вибрана Директорія», надрукованій до річниці антигетьманського повстання у 1919 р., писав, що Винниченко та Шаповал скликали нараду від імені УНС. Отже, то не було засідання УНС, як пізніше стверджували в еміграції деякі автори-соціалісти, аби надати заколотові хоча б якісь ознаки легітимітету. Жодного стосунку до путчу УНС, звичайно ж, не мав. Хотілося б наголосити на фразі, яку було вжито автором тієї статті щодо учасників зібрання: він не називає їх уповноваженими УНС, як згодом це прагли показати емігранти-соціалісти, а натомість визначає їхній цілком приватний статус висловом: «гурток українських діячів»¹. Отже, весь перебіг підготовки повстання та, власне, й обставини формування його керівного ядра і вибори членів Директорії яскраво засвідчують, що УНС був лише історичною ширмою для силового акту, який готувався певним угрупованням цивільних та військових осіб, а пізніші твердження про причетність до заколоту Українського національного союзу не мають під собою підґрунтя.

Заколотникам було відомо, що того дня, 13 листопада, створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи

1 Україна. – 1919. – 15–16 листопада.

українського народу, а тому на згаданому засіданні в ніч на 14 листопада його учасники остаточно відмовилися навіть розглядати будь-які можливості мирного переобрання влади й затвердили план повстання. Відомо також, що перед цим лідер заколотників В. Винниченко у помешканні заступника міністра фінансів України соціал-демократа В. Мазуренка зустрічався з більшовиками Х. Раковським та Д. Мануїльським, де й було остаточно домовлено про початок повстання¹. Крім того, всі учасники тих подій знали, що через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію, і коли в цих країнах вибухнули революції та вони зазнали поразки у Світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту.

Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем². Уже наступного дня нова Рада міністрів оприлюднила напрями і завдання своєї діяльності³. Питання щодо того, як заручитися підтримкою української

- 1 *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч. III. – С. 158.
- 2 У наказі гетьмана (Ч. 317), зокрема, зазначалося: «На підставі статті 3 закону про тимчасовий устрій Української Держави, призначаю Раду Міністрів у нижчезазначеному складі: Голова Ради Міністрів і тимчасово Міністр Земельних Справ – С. М. Гербель. Міністр Фінансів – А. К. Ржепецький. Внутрішніх Справ – І. О. Кістяківський. Закордонних Справ – Г. О. Афанасьєв. Тимчасово виконуючий Військового Міністра – Б. О. Щуцький. Міністр Морський – адмірал А. Г. Покровський. Праці – В. А. Косинський. Торгу і Промисловости – С. Ф. Меринг. Народньої Освіти та Мистецтва – В. П. Науменко. Продовольчих Справ – Г. В. Глинка. Юстиції – В. Є. Рейнбот. Державний Контрольор – С. М. Петров. Міністр Народнього Здоров'я та Опікування – В. Ю. Любинський. Ісповідань – М. М. Воронович. Тимчасово управляючий Міністерством Шляхів – К. В. Ландсберг» [ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 164].
- 3 Одним із перших результатів діяльності новоутвореної Ради міністрів стало проголошення в листопаді 1918 р. проекту нового земельного закону, який був одним з найдемократичніших порівняно з відповідними законами інших європейських держав. Усі великі маєтки мали бути викуплені державою і передані у власність дрібних хліборобів (не більше 25 десятин в одні руки). Не відчуженими залишалися би лише ті господарства, що мали важливе агрокультурне значення, проте розміром не більше 200 десятин. Така політика спричинила незадоволення серед поміщицьких кіл, які так і не усвідомили переломність історичного моменту. Уряд С. Гербеля одразу ж оголосив програму майбутнього

державності з боку проросійської Антанти, вже кілька місяців не давало спокою гетьманові та його найближчому оточенню¹. Сам П. Скоропадський ще з середини літа не мав сумнівів у безумовній поразці Центральних держав.

Саме тому перші спроби встановити контакти з нейтральними державами, а через них з представниками Антанти розпочалися з українського боку ще влітку 1918 р. Зокрема, українське посольство в Берліні займалося не лише, власне, німецькою та центральноєвропейською політикою², а й підтримувало гарні зв'язки з дипломатами нейтральних держав Іспанії та Нідерландів³ та сприяло налагодженню дипломатичних відносин Фінляндії та Грузії з Українською Державою⁴. Чи не відразу по прибуттю посла Ф. Штейнгеля⁵ до Берліна його відвідали високопосадовці дипломатичних місій Іспанії князь Ф. Радзивілл, представник Фінляндії доктор Г. Гуммерус

політичного курсу Української Держави, серед основних завдань якого були: робота над возз'єднанням з Росією на федеративній основі зі збереженням за Україною всіх прав на розвиток державної і національної самобутності; збереження та зміцнення громадського порядку в Україні й припинення більшовицької анархії; оприлюднення в найближчий час закону про Державний Союз і вибори до нього; проведення аграрної реформи; охорона і покращення умов праці; скасування хлібної монополії і державних цін на хліб; відновлення залізничного транспорту і покращення умов для працівників залізниць [Задання правительства // Голось Києва. – 1918. – 15 ноября. – С. 3].

- 1 Ще 15 жовтня, після доповіді міністра закордонних справ щодо необхідності повідомити держави Антанти про ставлення Української Держави до Центральних держав та більшовицької Росії, уряд ухвалив рішення про спрямування українських особливих дипломатичних місій до Великобританії, Франції та США і про надання грошових асигнувань цим посольствам [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16].
- 2 *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні // *Гілея*. – 2018. – Вип. 128 (№1). – С. 22–38.
- 3 *Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С. 219.
- 4 *Матвієнко В. М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С. 203.
- 5 *Гай-Нижник П.* Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині // *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. – К., 2016. – С. 95–124.

і Е. Шифф, італійський посол як приватна особа, колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні, барон Розен¹.

Києву вдалося заслати свого представника до Швейцарії, який повернувся в Україну з листом від швейцарського міністра закордонних справ Лярді з пропозицією вступити в ділові зносини. Швейцарія пропонувала також відрядити до неї українського офіційного представника й обіцяла направити свого до Києва. Зацікавленість у співпраці з Україною виявили й швейцарські торговельно-промислові кола. Д. Дорошенко писав, що головним на той час завданням української політики було «визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців». Водночас, використовуючи «поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ»². Крім того, гетьманський міністр закордонних справ прагнув домогтися від Німеччини сприяння в питанні «допуску представників самостійної України на мировий конгрес»³.

Увагу приділяли також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них – з державами Антанти⁴. Так, у конфіденційному листі від 6 липня 1918 р. до Д. Дорошенка Ф. Штейнгель доповідав про свою розмову тет-а-тет з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією [...] Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримуєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою

Федір Штейнгель

- 1 ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 10.
- 2 Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. – Т. II. – С. 129; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 17.
- 3 Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 151.
- 4 Гай-Нижник П. Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. – 2004. – №2 (356). – С. 120.

Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молоді держави елемент признання має величезну міжнародну роллю. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погожі, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення порушених питань»¹. Ішлося й про те, що Фінляндія мала намір повернути на Батьківщину 2 тисячі українців-військовополонених, що служили в колишній російській імператорській армії. Як наслідок, уже 20 серпня доктор Г. Гуммерус виїхав до Києва на чолі делегації фінського уряду, про що Ф. Штейнгель заздалегідь повідомляв телеграмою міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка². Слід також зауважити, що, попри заяви представників урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції про те, що вони погоджуються визнати незалежну Українську Державу й готові налагодити з нею дипломатичні відносини, насправді становище було не таке вже й просте. Адже внаслідок Світової війни Європа поділилася на два воюючі табори, а нейтральні держави не надто квапилися порушити власну рівновагу хиткої недоторканності у цьому протистоянні. Показовою була позиція Іспанії, посол якої П. де Барнабе у розмові зі Ф. Штейнгелем заявив, що визнання України з боку його держави могло б відбутися у випадку, *«якби одна з держав Згоди особливо Франція, визнала б сучасний стан речей на Україні»*³. Коментуючи цю заувагу в листі до Д. Дорошенка, Ф. Штейнгель небезпідставно висловив сумнів щодо швидкого визнання Францією Української Держави.

На тлі успішного візиту гетьмана до кайзера військові справи Німеччини стрімко погіршувалися й виразно вказували на майбутню поразку у війні з країнами Антанти. Тож доволі несприятливими вимальовувалися й зовнішньополітичні перспективи Української Держави. За таких обставин, ускладнених соціально-політичною напругою в Україні, несформованою армією та загрозою зовнішньої агресії з боку як «червоної», так і «білої» Росії, надзвичайної ваги набувала плідна діяльність вітчизняної дипломатії. Усвідомлювали це і у владних

1 ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 23.

2 Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. – К., 2010. – С. 279.

3 ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 11.

коридорах на київських пагорбах, і в українських дипломатичних представництвах. Тим часом розпочався відступ німецьких військ у Фландрії. 29 вересня 1918 р. капітулювала Болгарія, а за нею – Туреччина.

Розуміючи складність, динаміку та спектр подальшого розвитку подій, вже 2 жовтня 1918 р. український посол у Берліні Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яка *«велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустрине перешкод для окупації України, якщо про це прохати»*¹. Телеграма посла мала наслідки: 7 жовтня Рада міністрів постановила вжити всіх заходів і зусиль на всіх рівнях, *«аби домогтися у випадковій відкриття Мирової конференції участі в ній Української Держави як самостійної і незалежної держави»*². Урядовці також просили міністра закордонних справ відкласти заплановану поїздку до Берліна, натомість представити урядові докладну програму й мету візиту, а також істотно підсилити склад своєї місії досвідченими дипломатами.

Переймався майбуттям Української Держави після завершення Світової війни й український посланець в Австро-Угорщині В. Липинський. В унісон зі Ф. Штейнгелем він був переконаний, що *«для нашої держави можуть скоро наступити дуже скрутні часи»*³. У своєму листі до Є. Чикаленка В. Липинський ще 3 жовтня запевняв, що Австрія безумовно укладе мир з Антантою, а за нею, розуміється, мусить піти Німеччина. *«Се означає для нас – або вивід німецьких військ з України – і повну ліквідацію німецьких впливів, або-ж, у всякому разі, як-би війська навіть і осталися на деякий час, сильне зменшення цих впливів. До цього моменту ми мусим дійти приготованими, – наголошував й водночас застерігав В. Липинський. – Коли Україну буде в той*

В'ячеслав
Липинський

1 Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 151.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6–7.

3 ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473.

час репрезентувати теперішній уряд з одного боку і Національний Союз з другого – то наша справа програна. Антанта тоді спиратиметься на всі протиурядові протиукраїнські елементи, і наступить “возсоединеніє”»¹.

Український посол у Відні виклав у тому листі й свій алгоритм розв’язання цієї задачі з кількома невідомими, і з підтримкою якого В. Липинський просив Є. Чикаленка піти до пана гетьмана і представити йому *«вагу хвилі і небезпечність ситуації»*². Тож, на його думку, слід було зробити так, щоби на час завершення війни Антанта вже застала в Україні офіційне національне представництво і реорганізований цим представництвом уряд. Тому, конкретизуючи свої міркування, В. Липинський наполягав на щонайшвидшому скликанні Сойму³ або принаймні його сурогату у формі представництва партій та організацій, та на створенні ділового коаліційного уряду з українською більшістю в ньому, але й з членством представників росіян і поляків. *«Се спасе Гетьмана як персоніфікацію Української Держави, се перетворить Національний Союз з репрезентації партійної (з котрою ніхто не буде числитись) на репрезентацію національну, і, заприсягаючи до державної роботи росіян та поляків, се відбере від Антанти частину сил, на котрих могла б будуватись протиукраїнська політика»*, – запевняв він. Однією ж з кінцевих умов коаліційного уряду мусило б бути відступлення від гасла соціалізації (не соціалізму, а тим більше – демократизму). В. Липинський мав надію, що українські опозиційні партії, *«поучені гірким досвідом»*, згодяться на такий компроміс заради збереження державності⁴.

Проте, перебуваючи у Відні, посол не знав про амбіційно-агресивні наміри непримиренної ліворадикальної опозиції. Зрештою, невдовзі у цьому переконується і сам Скоропадський, коли 24 жовтня погодиться на створення коаліційного

1 ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473..

2 Там само.

3 15 жовтня 1918 р. на засіданні Ради міністрів її голова Ф. Лизогуб повідомив урядовців про лист гетьмана П. Скоропадського, у якому йшлося про своєчасність рішення розпочати розробку закону про вибори до Державного Сойму. Уряд ухвалив уже найближчим часом розглянути засади, на яких би бути розроблено Акт про вибори [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16].

4 ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 473.

з поміркованими соціалістами уряду¹. Однак досить швидко з'ясується, що реформування уряду Ф. Лизогуба було даремним, і курс на повалення існуючого державного ладу соціалісти таки мають намір втілити у життя, попри певні політичні конфігурації та реверанси з боку гетьмана. Хиткий коаліційний кабінет не проіснував і місяця.

Що ж до політики зовнішньої, то Липинський, на шляху до «приборкання» Антанти, пропонував прямувати через пошук порозуміння з Польщею. Логіка такої тактики полягала в усвідомленні, що серед політичних кіл держав Антанти як Росія, так і Польща мали багато більше прихильників, ніж Україна. Росія ж, априорі, всі свої впливи вживатиме проти державної України, проте коли під крилом Антанти до процесу долучиться і Польща, може настати російсько-польське порозуміння коштом України. Відтак, діючи наввипередки, Україна мусила б розбити той російсько-польський союз в Антанті, відтягнувши Польщу на свій бік, позаяк на прихильність Росії сподіватися було годі. Тож, резюмував В. Липинський, українці матимуть: *«1) Гетьмана, 2) діловий коаліційний кабінет, 3) національне офіційне представництво і серед Антанти згоду Польщі за нашу самостійність і її піддержку, то пожертвувати цим всім для "єдиної і неделімої" Антанта не зважиться»*². Зближення ж з поляками можна було розпочати, на його думку, у перебігу запланованого скорого початку роботи міжнародної комісії у справі Холмщини з ратифікації миру Австрією. Утім перспективи реалізувати таку комбінацію також виявилися примарними: комісію з холмського питання так і не було скликано, а внаслідок швидкого розвалу Австро-Угорщини в Західній Україні розгорілась кривава українсько-польська війна.

Тим часом, шукаючи шляхів порозуміння з Антантою, гетьманський уряд відрядив дипломатичних представників не лише до нейтральних країн Скандинавії, до Швейцарії та Румунії, а також у Вашингтон, Париж та Ясси. У цей час Рада міністрів здійснює обнадійливий превентивний дипломатичний хід й оголошує про міжнародний нейтралітет України, а її голова

1 Під час торгів щодо створення коаліційного уряду, В. Винниченко вимагав для соціалістів насамперед три ключові посади: голови Ради міністрів, міністра внутрішніх справ та військового міністра.

2 ІР НБУВ. – Ф. 44. – №473.

Лизогуб 16 жовтня у бесіді з представниками преси повідомив: *«Український уряд заявляє, що він буде усіляко боротися із усіма виявами ззовні, котрі були б спрямовані до порушення нейтралітету України»*¹. Наступного дня, 17 жовтня, Австро-Угорська імперія розпалася й перетворилася на Союз Держав². У Німеччині швидко насувалася демократизація. Дипломатичне представництво в Швейцарії набуло за таких обставин надзвичайної ваги і значення для України, оскільки могло стати трампліном для встановлення нових зв'язків з країнами Антанти. Завдяки зусиллям Є. Лукасевича та Ф. Штейнгеля й за посередництва дипломатичних представників нейтральних держав, Іспанії та Голландії, вдалося встановити контакти з державними колами країн Антанти й з'ясувати можливість їх згоди на переговори з українським урядом. З цього приводу міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав: *«Українське посольство зробилося одним з осередків тогочасного дипломатичного світу у Берліні, що було важно з огляду на наші бажання увійти в ближчі зносини з нейтральними державами»*³. Ось чому 22 жовтня Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліна⁴, а звідти – до Швейцарії, куди його запросив через українського представника в Берні італійський прем'єр-міністр В. Орландо⁵.

У Берлін Д. Дорошенко прибув 24 жовтня, де його зустрічав увесь склад українського посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Спільно з послом міністр закордонних справ мав зустріч з німецьким колегою В. Зольфом, під час якої українські представники висловили клопотання, аби перебування німецької армії на території Української Держави було продовжене до того часу, поки Україна сама буде спроможна створити власну

1 Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 151.

2 Тоді ж, 17 жовтня 1918 р., дев'ять міністрів уряду Ф. Лизогуба подали до Ради міністрів записку про допомогу Росії в боротьбі з більшовиками та про необхідність зміни зовнішньополітичного курсу країни в зв'язку зі зміною міжнародної ситуації. Цей проросійський вектор підтримав впливовий «Протофіс», російські партії та організації, заможна частина Союзу хліборобів-власників, інші русофільські угруповання.

3 Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине. – С. 152.

4 Дорошенко Д. Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна (Відень). – 1920–1921. – 36. II, III і IV. – С. 54.

5 Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави у 1918 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978. – С. 58.

армію¹. Утім варто зауважити, що зрештою Берлін все ж таки вирішив вивести свої війська з України, хоча чимало впливових діячів, особливо серед військових, не підтримували цього заходу. Д. Дорошенко та Ф. Штейнгель відвідали також Ґ. фон Буше-Гадденгаузена, Новака², голову Рейхстагу й деяких послів³. Згодом Д. Дорошенко згадував, що під час цих зустрічей *«виявилось, що Ф. Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчувати саме в той час,*

Дмитро Дорошенко

- 1 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 364–366.
- 2 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Георг фон Буше-Гадденгаузен у присутності австро-угорського посла принца Готтфріда Гогенлоє-Шіллінгсфюрста спалив український оригінальний примірник Таємного протоколу щодо статусу Галичини між УНР та Австро-Угорщиною, укладений додатково до Берестейського мирового договору [Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA). – Bd. 523. – Liasse XLVII/12 g: Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar. – August, 1918. – Z. 7611. – S. 24]. Свого часу член делегації Центральної Ради М. Любинський 24 лютого 1918 року у Бересті передав цей Таємний протокол Ф. Візнєру та німецькому послу в Австро-Угорщині Ф. Розенбергу, який відвіз документ до Берліна. Сьогодні оригінал австро-угорського примірника Протоколу зберігається в Австрійському державному архіві (у підрозділі: Державний архів Дому та Двору – архів Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини).
- 3 Тим часом Антанта переможно завершувала війну. 26 жовтня 1918 року французький посланець у Яссах граф Сент-Олер виказав І. Коростовцю побажання, щоб гетьман «чим-небудь виявив перемену германофільської політики і згоду (свою) підтримати роботу союзників по відновленню ладу в Росії». 29 жовтня Німеччина прийняла вкрай важкі умови перемир'я, які їй продиктували переможці, і визнала себе переможеною. 9 листопада у Німеччині вибухнула революція, невдовзі владу кайзера було повалено, а вже 11 листопада було підписано Комп'єнське перемир'я, яке покклало край Світовій війні.

коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу»¹.

У цей час, наприкінці жовтня, у гетьманському палаці усвідомлювали, що внутрішньодержавне становище є загрозливим, проте воно ще не вважалося катастрофічним. У київських владних колах були погано поінформовані про становище Західного фронту Світової війни й не мали чіткого уявлення про подальші геополітичні плани Антанти. Щойно призначений посланцем до Вашингтону І. Коростовець згадував про того-часні міркування з цього приводу в урядових колах: «Міністер Закордонних Справ Дорошенко був у від'їзді, його ж заступник Палтов, як мені сказали, пропонував Урядові звернутися до Держав Антанти, з заявою, що Україна, як нейтральна країна, не може бути об'єктом і місцем військової акції. Такий виступ мені здався не до речі, про що я сказав Товаришу Міністрові Закордонних Справ Палтову, порадивши звернутися до Держав Антанти з пропозицією встановити ділові взаємовідносини, що були порушені німецькою окупацією. В той час я був уже призначений Посланником України в Вашингтоні, що було опубліковано в офіційному "Державному Віснику". Разом зі мною були призначені – Г. Антонович як радник і пп. Гасенка, й Шумицький як секретарі. Ці люди не мали дипломатичного досвіду, але Гетьман бажав оточити націоналістами мене – дипломата московської школи. Здавалося, що після всього того, що я бачив у Петербурзі й Фінляндії і спробувавши вже зміни революційних подій, мені треба було б швидше виїздити, особливо ж маючи на увазі пораду мого секретаря Т-енка, що був у зносинах з націоналістичною опозицією і знав про ті виступи, що готували проти Гетьмана, Петлюра та Винниченко. На жаль, я не надавав значення його словам і трохи забарився, аби прийняти ще участь у нараді Міністерства Закордонних Справ і спробувати своїм досвідом і особистими зв'язками допомогти Урядові Гетьмана. При слідуючому побаченні з Гетьманом Скоропадським, він мені сказав, що чув про мою пропозицію прискорити зв'язок з Державами Антанти, що вважає цей крок бажаним. Палтов, що був при цьому присутній, зауважив, що маючи на увазі зв'язок наш із німецько-австрійським бльоком всяка спроба зближення з Антантою буде відхилена. До того ж, додав він, нема кому доручити подібні

1 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – С. 364–366.

перемови, хіба що за цю справу візьметься пан Коростовець. Його, як бувшого російського посланника, мабуть приймуть та вислухають»¹. Тож було вирішено, що І. Коростовець перед від'їздом до США відвідає румунські Ясси, де проведе відповідні перемовини з тамтешніми представниками держав Антанти та румунським урядом, Бухарест тоді ще перебував під контролем австро-угорського війська.

Сам же П. Скоропадський 24 жовтня урочисто відзначив півріччя свого гетьманування й перебував у стані, сповненому надій та сподівань (німецькі війська ще були в Україні, контакти з Антантою та нейтральними державами поволі налагоджувалися, коаліційний уряд з лівою опозицією якраз того дня було сформовано).

Павло Скоропадський

«В якому райдужному настрої я був, і здавалось, справи складалися добре», – згадував гетьман про ті миті². Принагідно варто зауважити, що ще наприкінці вересня П. Скоропадський говорив тому ж таки І. Коростовцю про своє намагання «утворити державну організацію України й припинити розвиток анархії». «Для цього треба безумовно створити з України цілком окрему державу – не з ненависти до Москви, але з історичної konieczности. Ані союз, ані федерація з Москвою – неможливі», – наголошував гетьман³. При цьому він зауважив: «Організуючи Україну для самостійного життя, я сповняю свій патріотичний обов'язок супроти моєї Батьківщини, а зовсім не змагаю до особистих цілей і не виконую тих чи інших чужих директив. Але, звичайно, я мушу рахуватися з фактом німецької окупації та зі зобов'язаннями, що були прийняті попереднім урядом Центральної Ради»⁴.

1 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. – С. 294–296.

2 Скоропадський П. Спогади. – С. 291.

3 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 294.

4 Там само.

Невдовзі, 4 листопада, І. Коростовець разом із князем С. Путятіним прибув до Ясс, де в українському консульстві зустрівся з надзвичайним представником гетьмана В. Дашкевичем-Горбацьким та генеральним консулом К. Чоботаренком, який водночас був тісно пов'язаний з антигетьманським підпіллям в Україні.

У Яссах І. Коростовець відвідав румунських міністрів і через старі дипломатичні зв'язки, зокрема, через колишнього російського посланця С. Поклевського-Козела, французького військового агента Маркіза де Белльоа та сербського посла І. Анастасієвича, домігся влаштування побачення з послами Великобританії, Франції та США. Виявилося, що незадовго до цього до Ясс прибула російська делегація з колишніх членів Державних Ради і Думи (В. Гурко, В. Демченко, П. Мілюков, О. Кривошеїн, В. Рябушинський, Н. Шебеко, К. Кровопусков, кн. А. Куракін, О. Меллер-Закомельський, В. Шульгін та ін.). Делегація прохала Антанту не визнавати гетьманський режим як сепаратистський і зрадницький та українську державність, а натомість надати допомогу у відновленні єдиної та неподільної Росії. Йшлося й про нагальну потребу військової окупації півдня України. У поданій делегацією спеціальній записці з цього приводу наголошувалося, що *«з українцями недопустимі ніякі розмови, бо само поняття “український народ” вигадано німцями. Офіційне визнання слів “Україна” і “українці” неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі од Чорного моря»*¹.

Іван Коростовець

7 листопада у французькому консуляті І. Коростовець зустрівся з сером Г. Барклаєм і Сент-Олером та з американським представником Вопіка, щоб з'ясувати ставлення держав Антанти до питання визнання України й установа-лення з нею ділових взаємовідносин, але ті заявили, що він є для них не більше ніж приватною особою. Однак опісля розмови посли пообіцяли передати її зміст в офіційні Париж і Лондон. Проте вони апріорі зауважили, що це все ж не означає

1 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II. – С. 284.

ведення переговорів з Україною або визнання, позаяк вважають її за частину Росії, яка для них залишилася союзницею Антанти. Наприкінці довгих і нелегких перемовин І. Коростовець, зрештою, змушений був заявити, що П. Скоропадський доручив йому повідомити, *«що Гетьман готовий відмовитися від влади, коли це допоможе справі й облегчить становище його Батьківщини»*, тоді Сент-Олер озвучив вимогу скласти інший український уряд, де б германофілів змінили особи проантантівського спрямування¹.

Відбулася розмова І. Коростовця і з французьким консулом Е. Енно, який мав неабиякий вплив на посла своєї держави. Як засвідчував гетьманський представник, цей французький нібито фахівець з російсько-українських справ *«не бажав вжити навіть назви Україна й край цей називав "Южною Руссю"»*. Суть його міркувань полягала у тому, що Україна взагалі не має власної історії, ані мови, ані чогось такого, що відрізняло б її від решти Росії. Е. Енно стверджував, що так зване українське питання було штучно створене Австро-Угорщиною та Німеччиною, які прагли, поділивши Росію, полегшити в такий спосіб захоплення її Центральними державами й створити новий фронт проти Антанти. При цьому французький консул, повноваження якого були доволі невизначеними й сумнівними, категорично й зверхньо заявив І. Коростовцю, що уряд гетьмана *«мусить бути усунений й замінений об'єднаним російським урядом»*². Фактично ж то був неприхований ультиматум П. Скоропадському, й гетьманський посланець негайно передав його своєму патрону до Києва.

До того ж французькі представники в Яссах запевняли І. Коростовця *«з приводу оборони України від большевиків, що в речинець між уходом німців і приходом союзників будуть вжиті спільні заходи як на півночі, так і на сході з боку Добровольчої Армії. Мені підкреслили, що союзники чекають на те, що українські війська об'єднуються з льокальним елементом решти Росії, цебто з Добровольчою Армією, військами Дону, Кубані, Сибіру для відпору большевиків. При умові виконання цього побажання, було обіцяно послами, що Антанта прийде на поміч Україні. Розмір і характер допомоги буде з'ясований військовим*

1 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 295.

2 Там само. – С. 297–298.

командуванням»¹. Усе це також було доведено до відома гетьмана та уряду Української Держави.

9 листопада, у день, коли у Рейхстазі розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, німецький імператор давав Ф. Штейнгелю аудієнцію, під час якої вручив українському послу вірчі грамоти. Протягом 20–25-хвилинної розмови кайзер розпитував Ф. Штейнгеля «чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» У відповідь посол запевняв Вільгельма II у тому, що Україна тепер стоїть на ґрунті самостійності². Як виявилось, це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини³. По третьому дні німецької револю-

ції Д. Дорошенко виїхав з Берліна до Швейцарії, щоб розпочати переговори з представниками Антанти. Однак коли він прибув до Берна, то дізнався про кардинальні зміни, які відбулися в Україні.

Того ж дня, 9 листопада, Скоропадський отримав від посла України в Німеччині Ф. Штейнгеля термінове і докладне повідомлення про революцію у Німеччині, позбавлення престолу кайзера Вільгельма II. Тоді ж гетьманові передали й прокламацію опозиційного УНС про скликання ним 17 листопада Українського національного конгресу, що непрямо означало

Гетьман всієї України Павло Скоропадський

- 1 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 297–298.
- 2 Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. – Торонто, 1971. – С. 282.
- 3 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – С. 370.

намір лівих сил легітимізувати таким чином повалення гетьманського режиму.

Сам П. Скоропадський з цього приводу відверто написав у спогадах: *«Нарешті, настало 9 листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства»*. Однак наступної днини, 10 листопада, гетьман у своїй Грамоті «До всіх громадян України» закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини і спокою, наголошуючи, *«що порушати в ці дні звиклий хід державного життя навіть з найкращими замірами було б те саме, що наражати нашу країну на велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і на загибель»*¹. Після цих слів, які за іронією подій виявилися пророчими, гетьман висловив сподівання на розуміння ситуації громадянами, одночасно попереджаючи, що в його *«розпорядженню мається достаточна сила, щоб не допустити до жадного порушення державного порядку»*².

У цьому контексті заслуговує на увагу свідчення гетьманського міністра земельних справ В. Леонтовича, яке він дав Верховній слідчій комісії Директорії. Йдеться, зокрема, про зустріч гетьмана П. Скоропадського з донським отаманом П. Красновим 3 листопада 1918 року на станції Скороходово³ та подальші політичні інсинуації з цього приводу, що були зумовлені інтерв'ю отамана пресі щодо нібито прихильного ставлення гетьмана до єдиної Росії й, до того ж, доволі просторовим тостом П. Краснова на честь гетьмана України, який подала пресі офіційна Українська телеграфна агенція. Сам П. Скоропадський вже 5 листопада, розповідаючи про цю зустріч, під час обіду з членами Ради міністрів офіційно заявив, що союз з Доном має винятково економічну складову та спільну потребу у протистоянні більшовикам і що у відносинах з найближчими сусідами України та іншими світовими державами він непохитно стоятиме на

Пьотр Краснов

1 Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня).

2 Там само.

3 Южное слово. – 1918. – №15. – 5 ноября; Відродження. – 1918. – Ч. 177. – 5 листопада.

ґрунті самостійної Української Держави. Тож згаданий вище В. Леонтович у свідченнях від 17 січня 1919 р. про цю подію та викривлення її суті й змісту гетьманськими опонентами згадував: *«Після виїзду Гетьмана на зустріч з Красновим Гетьман прийшов на Раду Міністрів, щоб освідомити їх як про сю свою подорож, так і про розмови з послами Галицької України. Щодо розмови своєї з Красновим, Гетьман завіряв, що в газетах слова Краснова переказані з великим прибільшенням, пояснюючи се тим, що Краснов невірно переказав їх репортерам. Хоч, проте, в словах Краснова, може, і була висловлена думка про єдність цілої Росії, та Гетьман казав, що залишив сі слова Краснова без відповіді, нічим не появляючи свого спочуття до них, і що, навпаки, він, Гетьман, як стояв, так і стоїть на ґрунті самостійності і буде її обстоювати. Одначе Гетьман вважав потрібним разом з Доном оборонятися од большевиків, і тому обстоював за призначення Дону грошової допомоги. Одночасно він пропонував дати грошову і військовими знаряддями допомогу Галичині для боротьби з Польщею, тільки зробивши се так, щоб не зламати нейтралітету. Се було, здається, за 4 дні до Грамоти Гетьмана про федерацію»*¹. Тобто, 10 листопада, у день, коли у своїй Грамоті «До всіх громадян України» П. Скоропадський закликав націю до об'єднання в ім'я Батьківщини та спокою і у якій ані натяком не йшлося про жодну подобу федерації чи про єдину Росію². Соціаліст і міністр сповідань О. Лотоцький, даючи 18 січня 1919 р. свідчення тій же Верховній слідчій комісії Директорії, згадав, що під час прийняття меморандуму від «Київської Просвіти» в справі аспірацій деяких діячів щодо російської мови, Скоропадський *«в найрішучіших виразах запевняв нас в своїй вірності українським національним інтересам, і на моє остаточне запитання, чи можемо ми заспокоїти тривожні переживання членів українських "Просвіт", які звертаються до нас з запитаннями, Гетьман одповів: "Я скоріш умру, чим зраджу Україні"»*³.

Тож що мало відбутися за ці кілька днів? 11 листопада 1918 р. Німеччина, підписавши у Комп'єнському лісі перемир'я з державами Антанти, фактично оголосила про свою

1 ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 89 зв., 90.

2 Нова Рада. – 1918. – 12 листопада (29 жовтня).

3 ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 108.

капітуляцію у Першій світовій війні¹. У новій ситуації збільшується й тиск на П. Скоропадського не тільки з внутрішнього боку, а й із зовнішнього.

На середину листопада 1918 р. внутрішня ситуація в Україні вкрай загострилася. Насувалася урядова криза, записка дев'яти міністрів про необхідність зміни юридичного статусу країни та її зовнішньополітичної орієнтації поставила державу та її політичну еліту на межу розколу. У ніч з 13 на 14 листопада активні дії розпочала й радикальна соціалістична опозиція, яка створила Директорію. З огляду на події, що склалися, Скоропадський опинився фактично у патовій ситуації, де кожен крок вів до розпалення внутрішньополітичної пожежі. Один із них гетьман здійснив, коли 14 листопада оголосив Грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Того ж дня він доручив С. Гербелю створити новий Кабінет міністрів – без германофілів і самостійників, налаштований проросійськи та проантантівськи. Цей уряд мав бути тимчасовим, до з'ясування відносин з Антантою.

- 1 9 листопада 1918 р. газета СДПН «Форвертс» опублікувала заяву, в якій йшлося: «більшість (берлінського) гарнізону, з їх гарматами та артилерією, ставлять себе в розпорядження Робітничо-Солдатської Ради. Цей рух скеровується Німецькою соціал-демократичною партією і незалежними соціал-демократами». Тоді ж Макс Баденський усвідомив, що утримати владу буде вже неможливо і для збереження порядку її слід якомога швидше передати помірним соціал-демократам. Опівдні 9 листопада він, за власною ініціативою, оголосив про зречення кайзера від обох престолів (пруського та імперського) і передав свої повноваження вождю соціал-демократів Ф. Еберту. Після цього товариш Ф. Еберта по СДПН, держсекретар в уряді Макса Баденського Ф. Шейдемана оголосив про падіння монархії і проголосив Німеччину республікою. 10 листопада Загальні збори берлінських робітників і солдатських рад (Vollversammlung der Berliner Arbeiter- und Soldatenräte) обрали тимчасові органи державної влади – Виконавчу раду робітничих і солдатських рад Великого Берліна (Vollzugsrat des Arbeiter- und Soldatenrates Groß-Berlin) і Раду народних уповноважених. Останню склали представники СДПН і більш лівої Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. Головами Ради народних уповноважених (Vorsitzende des Rates der Volksbeauftragten) стали соціал-демократ Ф. Еберт і незалежний соціал-демократ Г. Гаазе. Кайзер, що все ще перебував у своїй ставці в Спа, після отриманого від В. Гренера запевнення в неможливості відновлення монархії ввечері 10 листопада виїхав до Нідерландів, де й відрікся від обох престолів 28 листопада 1918 р.

Зрештою, 14 листопада 1918 р. світ побачила Грамота гетьмана всієї України, яка ввійшла до історії як «Грамота про федерацію України з Росією». У ній, зокрема, зазначалося:

«Перемир'я між Німеччиною й Державами Згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин багатострадалної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. При дружній допомозі Центральних Держав вона зберегла спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись із великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принищені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які – я вірю – поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії.

В досягненні цієї мети лежить запорука добробуту як усієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що цій святій патріотичній справі ви, громадяни й козаки

України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання»¹.

Згідно зі спогадами гетьмана, він написав цю Грамоту спільно з заступником міністра закордонних справ О. Палтовим уночі 13 листопада, після розпуску коаліційного уряду Ф. Лизогуба². Варто також додати, що особистий секретар гетьмана С. Моркотун, перебуваючи вже в еміграції у Франції, стверджував, що це саме він зрєдагував гетьманську Грамоту про федерацію і що саме в нього зберігалася чернетка цієї Грамоти³.

Згодом сам П. Скоропадський у жовтні 1920 р. так пояснював кореспондентові швейцарської «La Gazette de Lousanne» лейтмотив такого свого суперечливого та неоднозначного акта: «Союзні місії прибули до Яс з великою кількістю пан-росіян, які робили великий вплив на політику цих місій що до українського питання. Саме в цей момент почав грати свою роль без будучини Деникин. Я послав до Яс делегатів від свого Уряду з завданням пояснити, що боротьба між екстремістами і лад на Україні не можуть існувати, як тільки підтриманням влади, базованої на національному почуттю наріду. Мої делегати нічого не досягли в цих переговорах. Союзні місії мені поставили умови, які рєзюмувалися на постуляті

Павло Скоропадський

- 1 Державний вістник. – 1918. – №71. – 16 листопада; Голось Кієва. – 1918. – №155. – 15 (2) ноября; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1994. – С. 163–164.
- 2 Скоропадський П. Спогади. – С. 305.
- 3 Борщак І. Карієра одного авантюриста // Діло. – 1925. – Ч. 72. – 1 квітня. – С. 3.

федерації з Росією. Я розумів дуже добре ту небезпеку, яку несло таке політичне вимагання, але переслідуючи перед усім вищу мету – підтримувати лад в державі, яку я збудував, я схилився проти свого серця перед домаганнями союзників і оголосив федерацію з Росією. Я мушу вам сказати, що в цей момент Україна була державою в стані організації, але вже майже організованою. Однак моя декларація йшла проти почуття багатьох українців. Я покинув країну»¹.

У день виходу федеративної Грамоти гетьмана Директорія у Білій Церкві, підтримана розквартированими в місті Січовими стрільцями, заявила про перебирання верховної влади в країні на себе, необхідність нищення «доценту» гетьманської влади, а самого Скоропадського було оголошено «поза законом».

Наступного дня, 15 листопада, уряд заслухав і прийняв пропозицію голови Ради міністрів С. Гербеля *«довести до відома представників держав Згоди в Яссах, випущене від Ради Міністрів урядове повідомлення і просити їх надіслати на Україну свого дипломатичного представника і військові частини»*². Виробити зазначений текст було доручено новому міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву. У запиті, зокрема, мало би йтися про прохання спрямувати в Україну дипломатичного представника Антанти хоча би в ранзі генерального консула, а також два батальйони військ для Києва і два батальйони для Одеси.

За кілька днів про гетьманську федеративну Грамоту та про утворення нового проантантського уряду С. Гербеля телеграмою з Києва дізналися у Яссах. У повідомленні також додавалося про співпрацю заколотників-соціалістів з більшовиками й зазначалося, *«що сили повстанців невеликі, що німці ставляться до руху байдуже й що прихід невеликого відділу може змінити напрямки подій і спинити розвиток повстання»*³. І. Коростовець негайно передав ці відомості Маркізу де Белльоа, проте західні держави вже переймалися власними проблемами.

Наступною телеграмою гетьман відкликав свого посланця до Києва. *«У моїм купе перед від'їздом несподівано з'явився*

1 La Gazette de Lousanne. – 1918. – №287. – 15 octobre; Józef Piłsudski Institute of America. – F. 701/7. Ukrainian Military Mission in Poland. – Fold. 1. – Doc. 701-007-001-283. – P. 3 (Ark. 285).

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 45–45 зв.

3 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 300.

Антонович, котрий був призначений Гетьманом, як мій радник при Українському Посольстві в Америці, – згадував І. Коростовець. – Я дуже здивувався, побачивши його в Яссах. Антонович признався, що прибув до Ясс, щоб переконувати союзників не визнавати Гетьмана й підтримувати бунтівничу Директорію. З його слів виходило, що дипломати Антанти його дуже ласкаво прийняли й одобрили почини тих, що його послали. Таким чином і тут була якась подвійна бухгалтерія й шпигунство. Я міг тільки усміхнутися своїй наївності й поздоровити Антоновича з його “дипломатичним мистецтвом”, але додав – “коли повалите Гетьмана Скоропадського, то надовго загальмуєте утворення Української Держави”. Цей Антонович був, як здається, ідейна людина й український патріот, але крайній утопіст і знаходив, що віроломство, навіть зі своїми – одна з форм дипломатії»¹.

Через крутоверть тогочасного міжнародного становища в Європі та трансформацію її повоєнної державографії, у зв'язку з внутрішньою загрозою соціальної революції, вкупі з вибухом військово-політичного заколоту, гетьманові Скоропадському, під шаленим тиском численних потужних і докonalних історичних факторів, довелося кардинально й поспішно змінювати проголошений раніше вектор зовнішньої політики Української Держави й вдатися до відчайдушної спроби через оголошення зміни її міжнародного статусу здобути прихильність до України переможців у Світовій війні й зберегти її державний суверенітет.

Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій щодо створення антибільшовицького фронту. Швидкоплинність і непередбачуваність подій вже не давали ані часу, ані змоги створити армію чи організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та козаками, який гетьман виношував раніше. Українські ж збройні формування були нечисленні, і гетьманські спецслужби небезпідставно підозрювали їх у змові з радикальними соціалістами.

Однак власних сил, щоб приборкати заколот, у гетьмана було замало, тим паче, що соціалісти вже роздмухували вогнище народного повстання, а на півночі готувалося ще

1 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 300–301.

й більшовицьке вторгнення. Скоропадський шукав союзників. Ними могли стати лише Дон, Добровольча армія та країни Антанти як гарантії суверенітету Української Держави. Але саме цього потенційні союзники й не бажали. Вихід гетьман знайшов у проголошенні 14 листопада федерації з «білою» Росією, якої як держави на той час навіть не існувало. *«У цій федерації, – як було зазначено у Грамоті гетьмана, – Україні належить одне з чільних місць»*¹.

Карколомність військово-політичної ситуації потребувала швидких і рішучих дій. Виявилось, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і радикальних перемін у вкрай стислий час. Тож колишній бойовий генерал Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже, і Добровольча армія Збройних сил півдня Росії та нашвидкуруч сколочені загони російських офіцерів-добровольців у Києві стануть на мент запорукою порятунку Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада гетьман підписав Грамоту про федерацію з Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. При цьому слід взяти до уваги, що у попередній Грамоті, виданій Скоропадським лише чотири дні перед тим, у словах гетьмана не було навіть і натяку на будь-яку зміну статусу суверенітету Української Держави чи про перспективу федералістських тенденцій. Тож, вочевидь, хтось і щось сильно й кардинально вплинуло на позицію гетьмана у доволі стислий відрізок часу.

Тут слід зробити невеличкий відступ і зазначити, що П. Скоропадський таки мав до певного часу сподівання, що Антанта змусить німців надати йому допомогу у боротьбі з заколотниками, а в подальшому забезпечить самоврядний статус гетьманської України щодо Росії. На яких умовах – зараз годі розмірковувати, оскільки історики поки не мають на руках конкретних документів чи таємних угод з цього приводу. Відомо, що П. Скоропадський все ж не вірив у перемогу німецької зброї у Світовій війні і, як колишній бойовий російський генерал, не бажав цього, про що й не раз писав у своїх спогадах. Відомо

1 *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – С. 163.

і те, що він, налагоджуючи економічні відносини, водночас намагався через нейтральні країни встановити контакти з державами Антанти, а також і про відрядження ним у Ясси спеціальної місії з цього приводу.

Утім існують свідчення, що заслуговують на довіру, про те, що П. Скоропадський вже під час перших місяців свого гетьманування мав не лише налагоджені глибоко утаємничені контакти, а й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме – з французами та англійцями і надзвичайно переймався їх конфіденційністю.

Зокрема, начальник Власного Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, у контексті операції щодо арешту групи соціалістичних діячів наприкінці липня 1918 р., про яку йшлося вище, що у список осіб, належних до затримання, який особисто надиктував П. Скоропадський, офіцер політичного відділу німецького Генерального штабу в Україні додав ще кілька прізвищ. Ці особи були цілковито невідомими начальникові Власного Штабу гетьмана, але коли він приніс доповнений папір П. Скоропадському, той власноруч викреслив з доданих німецьким офіцером прізвищ двох осіб, категорично заборонивши їх чіпати. Начальник Власного Штабу голови держави, своєю чергою, передав виправлений гетьманом список до штабного Осібного відділу і, як уже зазначалося, арешти здійснили у ту ж ніч і без зайвого галасу. Але при цьому Б. Стеллецький, не надавши важливого значення несуттєвому виправленню у списку, забув про існування другого його примірника, який залишався у німців і до якого не було внесено правок гетьмана.

На ранок дня, в ніч на який відбулися арешти відзначених осіб, начальник Власного Штабу гетьмана доповів Скоропадському, що затримання всіх осіб відбулося без інцидентів й що арешти було здійснено навіть раніше за попередньо визначений термін. За годину-другу гетьман телефоном викликав до себе Б. Стеллецького. Той застав П. Скоропадського у стані, близькому до істерики. Гетьман запевняв, що тепер він «погиб». Коли ж дещо прийшов до тями, то з'ясувалося, що з учорашнього списку він викреслив такого собі лікаря «Х», який був його особистим агентом у зносинах із французами. Гетьман з хвилюванням сказав Б. Стеллецькому: *«Адже Ви маєте зрозуміти, що я не можу обмежуватися одними німцями; що буде зі мною якщо*

французи їх переможуть? Я повинен підготувати себе в цьому напрямкові шляху»¹.

Тож негайно було викликано начальника Осібного відділу Д. Бусла, якому наказали терміново виправити становище. Виявилось, що того утаємниченого лікаря-агента не заарештували лише через щасливу випадковість, бо тієї ночі він перебував у свого приятеля у Межигір'ї. Проте німці вилучили з його помешкання все листування. Тож начальник Осібного відділу Власного Штабу гетьмана змушений був навідатися до німців і під приводом ознайомлення з документами просто викрав листи, що компрометували П. Скоропадського.

У зв'язку з антантівськими заходами гетьмана стався ще один випадок. Одного ранку до коменданта гетьманського палацу К. Прісовського залізнична варта привезла молодика, у якого не було жодних документів і який на київському залізничному вокзалі зчинив галас, ніби у нього поцупили скриню, в якій він віз з Петрограда варення особисто для гетьмана України. Чоловік наполягав, аби його допустили до П. Скоропадського, якому той має повідомити дещо важливе.

Гетьман доручив начальникові свого Штабу з'ясувати, у чому справа. У розмові зі Стеллецьким молодик повідомив, що він є англійцем, якого до П. Скоропадського відіслав британський консул з таємним документом. Документ цей він заховав в одну з банок із варенням, яку й було вкрадено на київському залізничному вокзалі. Чоловік сказав, що за ним постійно стежили, тож він боїться, аби ця поцуплена скриня з варенням не потрапила до рук німців. Змісту документа він не знав, але сказав, що бажання Скоропадського виконають. Що то було за бажання – йому, знову ж таки, було невідомо. Після цього англієць попрохав знайти спосіб якимось чином таємно повернути його до радянської Росії, звідки він добереться до Великої Британії.

З огляду на ці два випадки, видно, як логічно припускав начальник Власного Штабу гетьмана, що П. Скоропадський був далеко не сліпим прихильником німців, але таємно підтримував зносини з французами та англійцями². Варто також зауважити, що начальник Штабу німецьких військ В. фон Гренер, який

1 ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 112–114.

2 Там само. – Арк. 114–116.

залишив Україну 26 жовтня, згодом, будучи вже екс-міністром Райхсвера Ваймарської Республіки, 20 грудня 1932 р. в одному з інтерв'ю зізнався, що підозрював міністра МВС І. Кістяковського та гетьмана П. Скоропадського у проантантських симпатіях, зокрема, боявся, що гетьман перейде на бік Антанти, як тільки справи Німеччини погіршаться¹.

Отже, цілком імовірно, що випуск гетьманом Грамоти про федерацію з неіснуючою «білою» Росією зумовила не банальна поспішність, слабкість чи недалекоглядність Скоропадського, а це було наслідком певних домовленостей, розрахунків чи навіть гарантій для Української Держави. Грамоту повинні ретельно додатково вивчити дослідники, зокрема фразу про те, що у тій федерації Україні мало належати одне з чільних місць. Що малося на увазі й на яких паритетах з Росією? І чи не надто спрощено сучасні дослідники розглядають й оцінюють усі явні та приховані обставини та підтексти як видання, так і змістовно-сенсового навантаження тієї «федеративної» Грамоти, навіть попри її негативний вплив на репутацію Скоропадського та подальші наслідки? Так само варто звернути увагу й на те, що у той час, коли супротивники гетьмана, майстерно маніпулюючи її текстом, вдало використали факт появи Грамоти на свою користь, соратники П. Скоропадського не вбачали у ній ліквідації чи загрози державності. Вони розглядали її видання як вимушений акт політичної тактики в нових умовах світового розкладу сил.

Адже не дарма посол України в Німеччині Ф. Штейнгель у своїй телеграмі з Берліна у Берн до екс-міністра закордонних справ Д. Дорошенка від 18 листопада, повідомляючи, зі слів О. Палтова, про заборону Національного конгресу, призначення нового уряду і заколот Директорії, зазначив таке: *«Гетьман видав послання під заступництвом Росії на федеративних принципах, причому Україна зберігає свій суверенітет»*². Що розуміли під цим і на що розраховували у тогочасі саме ті, хто тією Грамотою намагався у несприятливій партії повернути такий тактичний гамбіт з огляду на стратегічну перспективу збереження державного суверенітету України за тотальних

1 АВП РФ. – Ф. 82. – Оп. 16. – Т. 76. – Спр. 27. – Арк. 78–70.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 20–21.

умов її всебічного заперечення вкупі з намаганням підірвати її сталість ще й зсередини?

Пізніше, коли директоріальна Верховна слідча комісія УНР по розслідуванню діяльності уряду П. Скоропадського допитувала у січні 1919 р. ув'язнених гетьманських міністрів, то всі без винятку заарештовані персони рішуче відхилили звинувачення у своєму прагненні зашкодити українській державності та українському народові. Що ж до питання приєднання України до Росії, що нібито мало відбутися внаслідок видання гетьманом «федеративної» Грамоти 14 листопада та встановлення нового уряду на чолі з С. Гербелем, то сам він категорично запевняв, що *«приєднувати Україну до Московської Народної Республіки не збирався, а працював винятково на користь України»*¹. Не визнавав себе винним і заступник міністра внутрішніх справ С. Варун-Секрет, який доводив слідчим логічний і причинно-наслідковий погляд, що *«за наявного розколу і розвалу Великоросії було би навіть злочинно домагатися об'єднання з нею України, було би злочинно, позаяк вона би розчинилася в морі великоросійської руїни»*². Абсурдом називали звинувачення в антидержавній діяльності й в намірі приєднати Україну до Росії також й інші урядовці (В. Науменко, М. Гаврилов, В. Рейнбот).

Дещо більше сказав міністр фінансів А. Ржепецький, який зауважив, що він *«жодним чином не міг прагнути до підкорення України російській владі, вважаючи, що Українська Держава має свій уряд, свій Сойм і свої державні установи, що стосується федерації, то я вважав, що рішення цього питання мало бути оголошене Соймом, до швидкого скликання котрого ми і прагли»*³.

Невдовзі, коли в березні 1919 р. урядовців (С. Гербеля, В. Рейнбота, С. Варун-Секрета, М. Гаврилова, Ю. Ненарокова, окрім А. Ржепецького) перевезли з Проскурова до Кам'янець-Подільської губерніальної в'язниці, вони звернулися з колективним листом до Директорії. У цьому листі, написаному 13 березня 1919 р. власноручно С. Гербелем з підписами всіх п'яти в'язнів, гетьманські урядовці, між іншим, торкнулися й питання так званої федералізації з Росією. *«Не маючи можливості розраховувати постати найближчим часом перед судом, ми змушені торкнутися*

1 ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 62.

2 Там само. – Арк. 21.

3 Там само. – Арк. 57.

і сутності висунутого нам звинувачення. Нас звинувачують у тому, що ми прагнули применшити самостійність Української Держави, схилившись до федерації з Росією... Перш за все необхідно твердо встановити, що ця самостійність і незалежність не була до сих пір встановлена у тій законній формі, тими установчими актами, котрі були б беззаперечними і визнаними іншими державами... Гетьманський уряд ні на одну хвилину не вважав себе виразником Верховної влади народу, готуючи скликання установчого Сойму у лютому 1919 р. Ці акти є лише виразом думок і не закладають у собі законодавчого імперативу... Слід міркувати, що незгода і розбіжність у політичних поглядах не може бути ні караємо, ані переслідувано... Гетьманському урядові не може бути поставлено в провину жодного акту, який відмовляв би очікуваному народному представництву у шляху і можливості вільно встановити ті чи інші нові форми політичного та соціального ладу України... Для правильної оцінки політики Гетьманського уряду необхідно взяти до уваги і міжнародне становище, що сформувалося, він ясно віддавав собі звіт, що у політиці, і надто в міжнародній, зайняття непримиренної позиції за відсутності військової сили, тягне за собою неминучий крах. Залишається відповісти ще на докір, що пролунав у пресі та на Трудовому Конгресі, у тому, що Гетьманський уряд не бажав аграрної реформи... Уряд не брав на себе сміливості остаточного вирішення аграрного питання, вважаючи, що на його обов'язку лежить лише ретельна підготовка законопроекту, що підлягає потім обговоренню Соймом, для цього і створено було особливу нараду за участі представників громадських організацій... Ми не хочемо припустити думки, що в справі нашого арешту діють не об'єктивні причини, а особисті; ми хочемо вірити, що негідне відчуття помсти виключено з числа мотивів, що перешкоджають нашій свободі. Ми, зрештою, маємо надію, що будуть взяті до уваги як наш вік, так і ті наслідки, які виявилися результатом фізичних і моральних переживань людей, що не мають на своїй совісті злочинних дій»¹.

Сергій Гербель

1 Там само. – Арк. 236–241.

Отже – Сойм. «Федеративна» Грамота була нічим іншим, як політичною декларацією, тактичним реверансом на угоду Антанті та приманкою для російського офіцерства, ласого до лейбл «Росія», яка ні до чого не зобов'язувала, однак була дуже потрібна саме у той критичний час Скоропадському. Проте у невизначеному майбутньому все мав вирішити Сойм. І не факт, що в тому майбутньому питання федерації взагалі б постало на порядку денному. Тож виходить, що оголошена «федерація» була нічим іншим, як лише гіпотетично-політичним припущенням з огляду на хвилеву активізацію російської теми. При цьому варто пригадати й те, що у III Універсалі Центральної Ради, попри проголошення УНР, також йшлося про федерацію з неіснуючою Російською Республікою¹. До того ж подібне було занотовано і в самостійницькому IV Універсалі Центральної Ради УНР від 22 січня 1918 р., у якому, зокрема, зазначалося, що майбутнім Установчим зборам *«сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з на-родніми республіками бувшої Російської держави»*².

Вочевидь була задумана багатоходова комбінація з порятунку великої гри і держави, що з певних причин не спрацювала. Можливо, вона взагалі не мала алгоритму розв'язання, проте «федеративний» хід видавався тоді єдино можливим, і відтак був політичним блефом, доречним, проте запізнілим. Не виключено, що й взагалі зайвим у тій геополітичній партії.

Доволі цікавим і пізнавальним з цього приводу є лист П. Скоропадського, написаний вже у вигнанні в жовтні 1919 року до М. Могилянського, у якому автор пояснює свої погляди щодо зовнішньополітичних уподобань тих часів. *«Мене усі неухильно виставляють якимось ярим германофілом. Я такий же германофіл, як і франкофіл, русофіл, що бажає відновлення Росії. Уся різниця між моїми супротивниками і мною полягає в тому, що вони незрівнянно більше, ніж я, “філи” або Entente’u або Німеччини, а по тому я достеменно не вірю у можливість відновлення Росії колишньої, а вважаю, що вона повинна бути за національностями автономною, позаяк створити цю Росію, єдність котрої спиралася би тільки на багнети і на жандармерію, немислимо й небажано, – писав П. Скоропадський у листі від*

1 ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9.

2 Там само. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 2.

17 жовтня 1919 р. – ...Що я бажав Росії – Ви знаєте зі спостережень над моєю діяльністю (союз з Доном, фінансування Донської, Астраханської, Південної, Північної армії, постачання усіх цих армій спорядженням та амуніцією, включаючи і денікінську, через допомогу котрій в мене завжди з німцями були сильніші суперечки тощо. Алексеев мене розумів, я був з ним у листуванні і гарних взаєминах). Проте, будучи росіянином, я й українець, звісно, не петлюрівської марки, і стверджую, що ніколи великоросійському урядові не вдасться впоратися з українським рухом. Стверджувати, що усе це винятково підкуп і німецька інтрига, – невірно...»¹.

Коментуючи цей лист, сам М. Могилянський, опираючись на недавні зустрічі й особисті розмови з гетьманом у Швейцарії, записав у щоденнику: «Скоропадський не централіст – він яскраво і певно стоїть за федеративний початок для утворення майбутньої Росії і не за автономію, а за федерацію, тобто за союз рівноправних частин. У цьому відношенні погляди його дуже радикальні»². На заперечення ж М. Могилянського проти такого трактування федералізму і відсилання до такого ж його застереження ще М. Драгомановим, П. Скоропадський вказував своєму колишньому підлеглому, що той «надто правий», а його «лівизна» є старшою, адже «вона встигла перевірити себе і дозріти». Фактично ж висловлена П. Скоропадським «федеративна» конфігурація є нічим іншим, як теорією конфедерації чи, навіть, концепцією військово-політичного союзу двох чи більше національних країн, що усамостійнилися на уламках колишньої Російської імперії!³ І саме таке її розуміння спонукало того ж

Микола Могилянський

1 ГА РФ. – Ф. 5787. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 99 зв., 118; Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянского за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]. – С. 573.

2 Там само.

3 Той же М. Могилянський, не без подиву, занотовує у щоденнику: «П[ано-ве] українські націоналісти, були б вони хоч трошки патріотичнішими, мали би обома руками триматися за ген. Скоропадського і підтримувати

таки М. Могилянського записати у щоденнику, що *«генерал Скоропадський – переконаний націоналіст-українець, бачить в національному почутті здоровий початок, вірить у майбутнє національної ідеї, не будучи зовсім сепаратистом»*¹.

Думаю, не варто спрощувати цей аспект у політиці та свідомості гетьмана. Тому, цілком можливо, що історія ще дасть нам нагоду і змогу глибше й ширше поглянути на спонуки та обставини видання того «федеративного» документа, а також на наслідки, які сподівався отримати від нього сам гетьман і які мали би неминуче вплинути на подальшу долю України та її державний статус. З відстані століття достеменно відомо лише те, що та комбінація П. Скоропадського виявилася помилковою, не першою і не останньою, в кінцевому підсумку.

Євген Коновалець

Між тим гетьманська «федеративна» Грамота допомогла заколотникам підняти над своїм виступом прапор порятунку державності, а також залучити до виступу проти П. Скоропадського помірковані соціалістичні партії, широкі народні маси й відрізати від підтримки свідомих українських громадян та нечисленних консервативних кіл і партій, як-от хліборобів-демократів та хліборобів-власників. Як писав В. Винниченко у своєму щоденнику, він певний час і сам не сподівався на успіх перевороту, однак саме

Грамота про федерацію надала перевороту потужну підтримку серед широких народних кіл, що вилилася у повноширне

його як гетьмана. Вони вважали за краще занурити країну у жах анархії і віддати її свідомо в руки більшовиків, позаяк досвіду супротиву Петлюри більшовицькій армії Ремньова на початку 1918 р. було сповна достатньо, аби зрозуміти, що українські соціалісти безсильні проти більшовиків» [Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянського за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]. – С. 576].

1 ГА РФ. – Ф. 5787. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 99 зв.118; Запись из дневника бывшего товарища генерального секретаря Украинской державы Н. М. Могилянського за 16 ноября 1919 г. – 10 февраля 1920 г. [9–10 февраля 1920 г.]. – С. 574.

повстання проти влади, яка, до того ж, не вирішивши соціальних проблем, ще й зрадила державницьку українську справу.

Тим часом 15 листопада 1918 р. командир Січовиків Є. Ковалець відвідав П. Скоропадського й вимагав відкликати Грамоту про федерацію, скликати Національний конгрес, який планував провести УНС, розформувати офіцерські дружини і перевести ОЗСС з Білої Церкви до Києва. У відповідь він гарантував докласти всіх зусиль для того, щоби Конгрес не виступив проти гетьмана. Фактично – це був ультиматум. П. Скоропадський відмовився.

Та чи був тоді у гетьмана інший вихід? Вочевидь – ні. І однією з причин такої безвиході стало підписання В. Винниченком за день до цього, 14 листопада, відозви до населення, в якій Директорія вже оголосила початок всенародного повстання проти *«антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського»* і закликала всіх чесних громадян – як українців, так і неукраїнців, *«стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу»*¹.

Українська демократично-хліборобська партія, що не підтримала заколот Директорії, все ж оголосила про свій перехід в опозицію до гетьманського режиму. Проте коли антигетьманський переворот таки розпочався, і повстанці стали розбурхувати ще й соціальну революцію в країні, що загрожувала не лише громадянською війною, а й втратою державності, УДХП вкотре спробувала виступити примирювачем сторін². 14 листопада хлібороби-демократи запропонували зберегти Гетьманат на основі сформування компромісного національно-демократичного уряду. Вплинути на протиборні сторони мало, за задумом партійного керівництва, командування антантських військ в Одесі. З цією метою М. Міхновський випустив відповідний меморандум, у якому, зокрема, зазначалося: *«Ми, українські хлібороби-демократи, що у свій час допомогли гетьману зайняти його пост, сподівалися, що він вестиме українську державницьку політику. У цих надіях ми завелися. Тепер нам відомо, що проти*

1 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Збірник документів і матеріалів. – Т. 2. – К., 2006. – С. 374–375.

2 Гай-Нижник П. П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129. – №2. – С. 305–322.

нього готують повстання українські соціалісти. Наша партія не є соціалістичною, навпаки: соціалізму ворожа. Але ми заявляємо, що прилучимося до повстання, якщо Антанта не вплине на гетьмана в напрямі зміни його політики на українську і державницьку»¹. Ось цей, досить наївний меморандум, повезли від УДХП до Одеси С. Шемет та Є. Любарський-Письменний і, цілком очікувано, безрезультатно. Водночас у Харків до полковника П. Болбочана та його Запорожців виїхав М. Міхновський, який мав намір переконати командування Запорозького корпусу не підтримувати заколотників. С. Шемет навіть стверджував, що П. Болбочан намагався примирити ворогуючі сторони².

Симон Петлюра

15 листопада, саме коли Коновалець висував Скоропадському умови почесної капітуляції під виглядом удаваного компромісу, вже Петлюра, оголосивши себе головним отаманом Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана щодо війська, а армійським частинам було запропоновано перейти на бік заколотників. Самого П. Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено «поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народньої Республіки»³. Того ж дня повстанці мобілізували та озброїли 30 тисяч селян⁴. 16 листопада С. Петлюра закликав народ до всезагальної боротьби проти гетьмана⁵, а наступного дня П. Болбочан у своєму наказі про становище на Лівобережжі підтримав накази С. Петлюри, визнаючи його головним отаманом й проголошуючи підконтрольні йому губернії у підпорядкуванні влади Директорії УНР. Чи міг Є. Коновалець, у випадку гіпотетичної згоди

1 Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях (Лондон). – 1974. – Ч. 4. – С. 610–611.

2 Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1924–1925. – С. 26.

3 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 375.

4 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 12.

5 Там само. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 7.

П. Скоропадського на його умови, дотримати свої зобов'язання перед гетьманом за таких умов та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що – ні.

Тож в Україні склалася патова ситуація – для всіх фігурантів і сил тогочасного історичного менту, позаяк ніхто вже не був у змозі зупинити маховик свавілля.

Країну охоплював хаос, а органи державної влади на місцях – ступор і розгубленість. Ось як, наприклад, змальовував становище на Катеринославщині у листопаді 1918 р. сучасник: *«З усіх боків горять негасимі багаття влади, і обиватель, хоча і перетворений на громадянина, борсається між ними, втративши голову... Губерніальний староста, він же головнокомандувач – перша влада. Влада ця закликає до вірності київському уряду, а непокірним погрожує карами. Кошовий отаман Воробійов – друга влада, представник Директорії, яка гетьмана оголосила поза законом, а усіх, що підтримують київський уряд – зрадниками. Командир добровольчого корпусу Васильченко – третя влада... Четверта – міська дума, яка гетьмана не визнає, петлюрівців не схвалює, більшовиків побоюється і нічого не робить. П'ята – губерніальний комісар, який нікого ще не завоював і нікому не загрожує, але, треба думати, проявити себе не забариться. Шоста – Цікука, що насувається з Квірінгом та Аверіним на чолі. Ця влада взагалі нікого не визнає і норовить розігнати старосту, комісара, корпусного командира, думу і петлюрівців... Отже, "влада влад", кожна з яких вважає себе єдино авторитетною»¹.*

Тим часом 15 листопада Скоропадський наказом до армії Української Держави звернувся до військовослужбовців:

«Старшини, козаки й жовніри.

Настав грізний час, коли усі чесні й люблячі свою Вітчизну люди повинні грудьми стати на її оборону.

Тепер немає місця національним суперечкам і політичному розбрату.

Україна й Росія кличуть усіх нас на оборону їх політичного існування й ми повинні врятувати їх, або вмерти зі славою.

Я – Голова Держави Української, прийняв на себе тяжкі обов'язки кермування лише за-для того, щоб усі свої сили віддати на працю гаряче улюбленій Батьківщині.

1 Придніпровський край. – 1918. – №6611.

Павло Скоропадський

Олександр Сливинський

Тепер, коли Росія гине розшматована страхіттями большевизму, коли большевизм цей загрожує Україні, Ви мусите віддати всі ваші сили на працю Батьківщині; Я закликаю вас усіх рятувати Україну й тим самим рятувати Росію.

На Україні знайшли собі місце кращі сили Росії, на Україні зберігся Державний лад – Я закликаю всіх до схоронення й зміцнення Державного ладу, бо в ньому запорука перемоги, а перемога України буде й перемогою Росії.

До вас, козаки, звертаюсь я з великим проханням – одверто боріться з большевизмом, пом'ятайте що під гнітом большевизму гинуть у Росії всі справжні працівники, що всяка, навіть мала, власність нищиться, що влада захоплюється тими, котрим нічого тратити й що через це, повстання селян проти большевицької влади йдуть одно за другим.

Вимагаю від вас однодушно стати на оборону України й тим дати мені можливість скоріше перевести закони про землю й закони про притягання широких народніх кол до упорядження Держави.

У твердій надії на поміч Божу й на вашу вірність Батьківщині – Я не сумніваюся в успіхові нашого святого й справедливо-го діла»¹.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 245–245 зв.; Київская мысль. – 1918. – №217. – 17 (04) ноября.

Того ж дня у кабінеті начальника Генерального штабу гетьманської армії О. Сливинського відбулася нарада старшин Генштабу, на якій обговорювалося питання об'єднання командування військами Дону, України, Добровольчої армії. Начальник Штабу звернувся до офіцерів з короткою промовою приблизно такого змісту: *«Тепер настав мент, коли необхідно говорити відверто і прямо. Вже шість місяців на Україні йде праця з утворення армії під керівництвом 300 офіцерів Генерального Штабу. За їхню і вашу працю моральна відповідальність падає на мене, чому я й вважаю за необхідне висловитися. Настав час відродження Росії, в яких формах це здійсниться, вирішувати не нам, але що вона буде, не підлягає жодному сумніву. І в цьому сенсі робота Генерального Штабу не може не бути ні односторонньою, ані не невизначеною. Кожному з тут присутніх достеменно зрозуміло, що тільки єдність волі та дій забезпечить успіх у боротьбі, тому я вважаю за необхідне ясно визначити наше ставлення до різноманітних формувань на терені колишньої Росії. Я знаю, що воно може бути ніяким, окрім братерського. Проти більшовиків мусить бути створений єдиний фронт. На цьому фронті Україна має посісти належне місце. Прошу вас вважати, що усі ви працюєте в цьому сенсі й в цьому напрямкові, і що ваша праця має за мету участь нашу в перебігу відродження Росії у тісній дотичності з усіма силами, що йдуть до тієї ж мети»¹.*

Так, під приводом боротьби із загрозою більшовизму виявилася позиція більшості армійських штабних офіцерів щодо підтримки наміру формування єдиного фронту проти більшовизму. Цей факт також засвідчує й багатогранність і рівень тиску, який зазнавав П. Скоропадський під час свого гетьманування, що, водночас, ще раз вказує не лише на недалекоглядну кадрову політику гетьмана, а й, знову ж таки, на його вимушену невизначеність у політичному шляху, яким він мав би повести за собою Гетьманат – цілковита державність чи військово-політичний конфедеративний союз держав і квазідержав під номінальним гаслом антибільшовизму. Осінь 1918 р. засвідчила, що П. Скоропадський в політичному сенсі плив за течією подій, а не прагнув чи не був спроможний її формувати чи то корегувати, й саме проросійська течія щільно оточила гетьмана.

1 Голось Кієва. – 1918. – №155. – 15 (02) ноября.

Слід наголосити й на тому, що український військовий чинник не доклав належних зусиль, аби поборотися як за загальний вплив на тогочасний український же політикум, так і за вплив на самого П. Скоропадського та його найближче оточення. Частина проукраїнськи налаштованого вищого штабного армійського офіцерства була у розпачі від змін політичного клімату в державі. Є. Маланюк, тогочасний ад'ютант начальника оперативного відділу Генерального штабу полковника Мешковського, згадував про листопадові події, зокрема про демісію реформованого Кабінету Ф. Лизогуба, гетьманську Грамоту про федерацію й вищезгадувану промову начальника Генштабу О. Сливинського так:

«Далі події пішли з хуткістю руху по похилій площі. Промайнула остання надія – кабінет есефів – і згасла в два тижні! Нарешті – роковий акт про “федерацію”, попереджений нахабно-федеративним освідченням начальника Генерального Штабу, полковника Слівінського (колишнього есера, правда, військового часу) на зібранні старшин Генерального Штабу. Це освідчення зробило гнітюче вражіння. Полковник Мешковський прийшов із зібрання в такому настрою, в якому ще його не приходилося бачити. Обурення, гнів, біль душили його, і він не находив слів для виразів. Якою Голгоотою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух в Україні, всяка спроба повстання негайно приведе на Україну большевиків (а це було ясно для кожного військового), і в той же час вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне облльовування й гвалтування всього святого для українця – на Україні, на своїй рідній землі! Все, що почувало себе на Україні “общерусским” або просто “руським”, – все це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отрую. Руки самі стискалися в кулаки, бажання крикнути цій гидоті “геть!” було велике, інстинктивне, палке, але... але ж кожному було ясно, що перший чин в цьому напрямку розруйнує хиткі підвалини з такими офірами започаткованої Державності, і в першу чергу зруйнує кадри Армії. Було ясно, що повстання стане останнім зусиллям Самсона»¹.

1 Маланюк Є. Євген Мешковський // Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. – К.: Темпора, 2004. – С. 303–304.

Того ж таки 15 листопада гетьман затвердив таємну Постанову Ради міністрів про надання 10 мільйонів карбованців Донському Війську отамана Краснова для формування та утримання Південної (Астраханської) армії¹. Водночас, прагнучи повернути прихильність до захисту державного ладу солдатських комітетів німецьких військ, було виявлено турботу і в цьому напрямі: 15 листопада Скоропадський затвердив таємну урядову постанову про асигнування в розпорядження міністра продовольчих справ 14 116 470 карбованців «на постачання німецьким військовим на Україні продовольчих продуктів»². Тоді ж «на заходи громадського спокою» в розпорядження голови Ради міністрів С. Гербеля було надано 15 мільйонів карбованців³. Не виключено, що за ці гроші той спокій мали забезпечити також і російські офіцерські дружини.

Університет святого Володимира у Києві (поч. XX ст.)

Проте спокій вже було порушено не лише по всій країні, а й у Києві. У столиці студенти Університету святого Володимира вийшли на демонстрацію, до якої під червоними прапорами приєдналися робітники. Цього дня близько 12-ї години

1 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 8.

2 Там само. – Арк. 9.

3 Там само. – Арк. 7.

в університетському подвір'ї зібралася тисячна сходка студентів і великої кількості осіб, абсолютно не причетних до університету. Студенти здійснили невдалу спробу ввірватися до зачиненого університету, а потім – з боку вул. Караєвської через хвіртку і Ботанічний сад, проте і ця спроба виявилася даремною. Тож юрба знову повернулася до центрального входу університету з боку Володимирської вулиці, де її вже зустрів наряд Державної Варти Либідського району столиці. Коли ж до молодиків вийшов старший помічник-вартовик району з пропозицією розійтися, юрба оточила його, здійняла на руки й з вигуками «Ура!» почала гойдати і підкидати¹.

У центрі міста демонстрантів зустріли новостворені офіцерські дружини. У той же час до місця нелегальної масовки міське керівництво Києва вислало піший збройний, невеликий за чисельністю загін Державної Варти на чолі з молодим, запальним і самовпевненим приставом. Прибувши на місце, він неадекватно оцінив співвідношення сил і висунув тисячній юрбі, серед якої були революційні провокатори, вимогу розійтися. Молодий пристав був впевнений, що сил у нього достатньо, аби змусити масу підкоритися його вимогам, проте у відповідь залунали крики: «Бий поліцію!», «Геть гетьманських опричників!» Попереджувальний сигнал на ріжку про відкриття стрільби ще більше розпалив пристрасті: натовп із загрозливими криками посунув на загін, з юрби пролунали поодинокі револьверні постріли, полетіло каміння. Начальнику загону нічого не залишалося, як наказати дати залп. Як наслідок: 12 осіб було поранено² й 8 убито³. Натовп відійшов і панічно розбігся. Так сталася кривава розв'язка у центрі Києва.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 177–177 зв.

2 Серед поранених були: студенти-євреї – Л. Вайзбург, Я. Вернек, У. Заріцький, С. Рейтклін, В. Бажанов, Сугін, Фельдман, Н. Бабицький; студенти – Г. Лелюза, М. Орловський (помер від ран 27 листопада), Є. Гук та курсистка-єврейка Е. Биховер. Перших дев'ятьох поранених було відвезено до Олександрівської лікарні, а решту трьох – до університетської клініки.

3 Убитих було перенесено до каплиці при клініці Університету святого Володимира (серед загиблих були, зокрема: студент-єврей Голубов, студент Ф. К. Бакланов, єврей М. З. Набутовський, курсистка на ім'я Ольга Іванівна, невідомий студент-єврей, невідома жінка-єврейка, ще один студент-єврей, що помер від ран, а також дівчина-курсистка Єгорова – донька професора київського Університету святого Володимира).

Оголошення про смерть від поранення студента М.Орловського, що брав участь у заворушеннях у Києві 15 листопада 1918 р.

Подія очікувано набула широкого розголосу, й голова Ради міністрів Гербель від імені уряду змушений був зробити офіційну заяву з цього приводу, у якій, зокрема, говорилося: *«Сьогодні на вулицях Києва трапилась прикра подія: юрба народу, викинувши червоні прапори й прикриваючи революційні цілі соціалістичними гаслами, пішла вперед з співками інтернаціоналу і не розійшлись, не дивлячись на попередження властей. Військовому командуванню довелося взятись за зброю. Рада міністрів, дуже засмучена цією подією, нагадує людности, що місто Київ на військовому стані, що всякі маніфестації і зборища заборонені і що державного будівництва можна досягнути планомірною організаційною роботою, а не виступами революційного характеру, котрі й надалі будуть припинятись і приборкуватись військовою силою»*¹.

Хто несе відповідальність за цю безглузду провокацію? Офіцерські командири чи гетьманський пристав? Український військово-революційний комітет на чолі з Винниченком, який був створений у Києві при ЦК УСДРП, для координації повстанських дій в місті², чи більшовики, які, як зізнавався В. Антонов-Овсієнко, *«під прапори Петлюри послали усі свої революційні комітети»*³ Питання риторичне.

Заколот, власне, як організована й цілеспрямована спроба повалення влади силами військових частин, розпочався з вечора 15 листопада на ранок 16 листопада, коли особовому складу ОЗСС⁴ було оголошено про початок повстання й перехід на бік Директорії.

1 Клію. – 1918. – №320. – 16 листопада. – С. 1.

2 До складу УВРК увійшли: М. Авдієнко, В. Чехівський, А. Пісоцький, М. Галаган, З. Висоцький, Н. Завгородній, М. Марченко.

3 Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 118.

4 Кучабський В. Корпус Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – С. 135.

Січові стрільці (1918 р.)

Січові стрільці без зайвих проблем роззброїли Державну Варту та кадри кавалерійського полку, які здалися без бою, й о десятій годині вечора зайняли у Білій Церкві місцеву залізничну станцію. При цьому службовці залізниці надавали їм усіяке сприяння й заготовляли рухомий склад потягів. Багато ж Стрільців роз'їхалися по селах агітувати¹. Водночас із Січовими стрільцями з Бердичева до Білої Церкви потягом вирушила оперативна частина та гарматна батарея Окремого Чорноморського коша².

Як бачимо, простежуються всі юридичні ознаки збройного, заздалегідь організованого виступу військовослужбовців проти чинної влади, уряду, яким вони присягали на вірність. Отже, це не був виступ на підтримку народного повстання, це був добре й давно спланований військовий заколот, який спричинив вибух народного повстання, анархізацію, безлад і поширення отаманщини. Під час здійснення перевороту його речники досить вдало використали гетьманську Грамоту про федерацію

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 19.

2 26 серпня 1918 р. гетьман затвердив Положення «Про Чорноморський козачий кош». Соціальною базою нової військової частини стали представники заможних верств населення України. Кош комплектувався за круговою порукою й рекомендацією старшин. Основою коша стали 12 пластунських сотень.

з Росією від 14 листопада, невирішеність земельного питання, міжнародну військово-політичну обстановку. Заколотники не відчували нестачі озброєння, його у великій кількості було перевезено з Росії і надано німцями, зокрема виділено 2 мільйони марок на підготовку соціалістичного військового перевороту¹.

Що ж стосується окупаційних військ, то створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ще 13 листопада ухвалила рішення про невтручання в українські внутрішні справи. 15 листопада делегація ОЗСС повідомила командування німецького гарнізону у Білій Церкві, що *«цими днями почнеться український національний рух»*. Наступного дня на переговори до Білої Церкви прибули представники Великої солдатської ради з Києва, які зустрілися з Винниченком, Петлюрою та Швецем і 17 листопада підписали угоду з «Українським республіканським правительством», за умовами якої Директорія гарантувала недоторканність і перевезення німецьких військ за межі України, а німецька сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні українські справи.

Увечері 16 листопада перший панцерний ешелон Січових стрільців вирушив з Білої Церкви і прибув до Фастова, а 17 листопада вранці – другий ешелон Січовиків, також перетворений на панцерник². Туди ж перебралися й члени Директорії³. Місцеві

- 1 Вислюцький І. Гетьман Павло Скоропадський. – Торонто, 1940. – С. 26; Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С. 131, 150.
- 2 Тим часом у листопаді значна група лідерів КП(б)У у вагоні Й. Сталіна та під його під пильним контролем і за особистої присутності з Москви перемістилася поближче до українського кордону – у район Курська. Там же, у своєму вагоні, нарком у справах національностей РНК РСФРР, член РВС РСФРР та член ЦК КП(б)У Й. Сталін і утворив вольовим розпорядженням ЦК РКП(б) так званий український радянський уряд, який очолив Г. П'ятаков. Тут же, у Курську, 17 листопада 1918 р. почав формуватися й ударний кулак для цілком «прозорої» перспективи військових дій – група військ Курського напрямку. До її складу, окрім українських частин, що створювали з повстанців у нейтральній зоні, було вирішено включити і регулярні частини Червоної армії РСФРР. Командувачем угруповання було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головному І. Вацетісу, який, відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР, заборонив будь-які військові операції в Україні, окрім тих, що потрапляли у зону Донського фронту. При цьому враховувалось і тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема в Латвії та Естонії.
- 3 У цей же час віце-директор департаменту Державної Варти МВС М. Тальберг телеграфував на місця (у Миколаїв, Катеринослав, Мелітополь, Хар-

Панцерний потяг «Стрілець»; Залізнична станція Мотовилівка

підрозділи Державної Варти та загін Сердюків були обеззброєні. Німецький гарнізон міста оголосив про свій нейтралітет.

ків, Полтаву, Чернігів, Мозир, Житомир, Херсон, Кам'янець-Подільський, Гусятин), що Рада міністрів прийняла постанову доручити військовому міністрові і міністрові шляхів всіляко сприяти військам Центральних держав у «правильній евакуації», а міністрові продовольства діяти щодо «правильного постачання» продовольством німецьких військ [ЦДАВО України. – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 36].

На 18 листопада республіканські війська силами Січових стрільців та Бердичівського і Чорноморського кошів оволоділи Фастовом, Бердичевом і Козятином. Заколотники мали на рукаві одностроїв білу пов'язку й носили шоломи, як в осібного загону Аккермана. Волинський губерніяльний староста Д. Андро, повідомляючи того дня у Київ у департамент Державної Варти МВС про становище у губернії й про заходи, застосовані ним щодо налагодження оборони Житомира, вказував, що, за непевними відомостями, з Бердичева на Фастів повстанці відрядили дві батареї артилерії. Д. Андро закликав також, якщо це можливо, влаштувати *«сильний і негайний наступ по смузі на Фастів і далі, через Бердичів, на Рівне, позаяк за деякими чутками заколотники передбачають зайняти усю цю смугу»*¹.

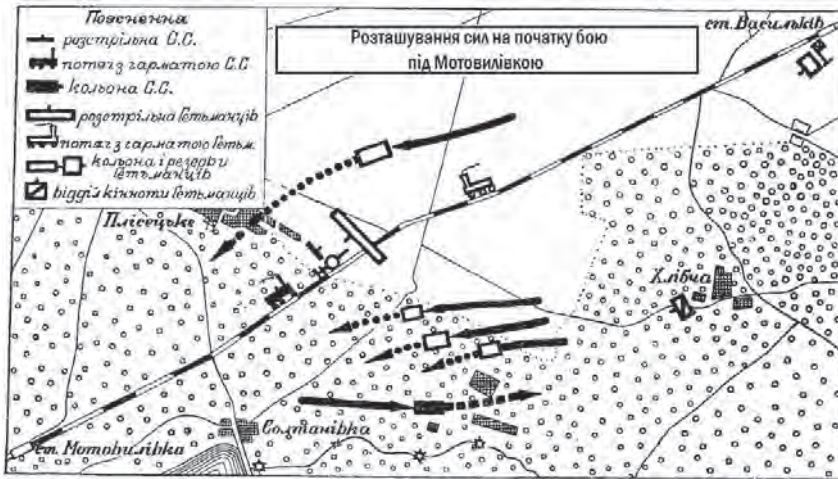
Під ранок республіканське військо несподівано захопило станцію Мотовилівка. Уночі 17 листопада на станції Васильків з'явилися перші загони гетьманців. Зранку 18 листопада з Києва через Васильків до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина, 570 багнетів і шабель, під командуванням князя М. Святополка-Мирського, 1-й Сердюцький полк з кінною сотнею, 700 багнетів, та панцерним потягом. Очікуючи бою із ватагами селян, а не з вимуштрованим військовим підрозділом, гетьманці надто легковажно поставилися до бою.

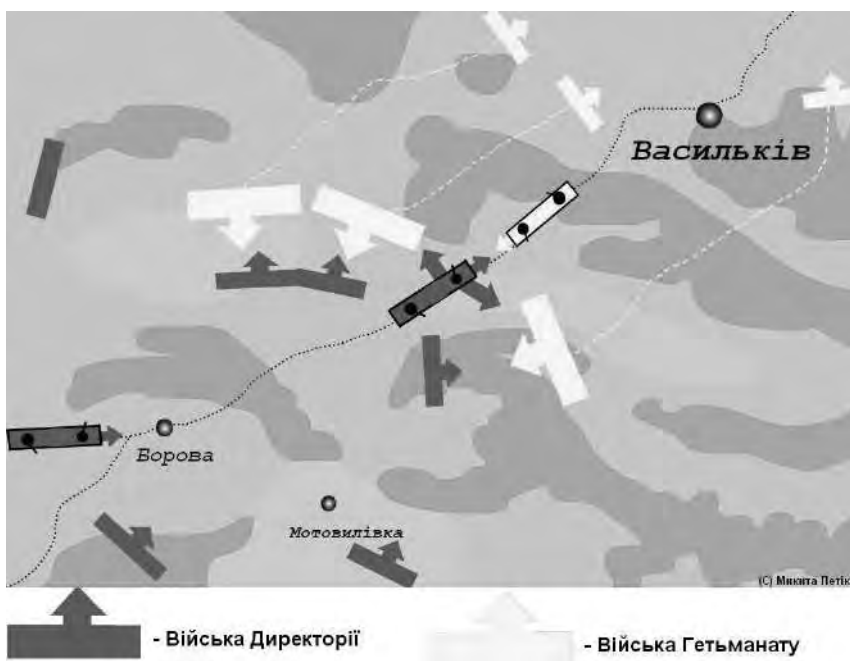
На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції Січовиків, які мали 640 багнетів, 10 кулеметів і 2 гармати й засіли у лісі, що оточував Мотовилівку. Авангардом Січових стрільців командував Ф. Черник. Відбувся нетривалий бій, в якому дружинники зазнали нищівної поразки. Половину їхнього особового складу було буквально «викошено» кулеметним вогнем². Сердюки ж відмовились йти в атаку за офіцерами й почали масово переходити на бік повсталих і навіть відбили нічну атаку на залізничну станцію мешканців сіл Мотовилівка та Плісецьке, які мародерствували на полі бою.

Залишки розбитих під Мотовилівкою гетьманців відступили на Васильків і Пост-Волинський. Січовики ж вирушили через Глеваху на Васильків, а Чорноморці зайняли села Плісецьке та Забір'я. Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 254.

2 Савченко В. Н. Симон Петлюра. – Х.: Фолио, 2004. – С. 205–206.

Схеми бою під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р.

гетьманського війська, після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців.

Однак уже 19 листопада гетьманські підрозділи зупинили й завдали потужної відповіді республіканцям на відрізок Жуляни – Юрівка. Проте несподівано на бік Директорії перейшов дивізіон Лубенського кіннотного козачого полку. Дуже важливою виявилася і роль у військових діях Чорноморського коша В. Пелешука, що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель (уздовж залізниці Київ – Ковель): уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пущі-Водиці і навіть на Куренівці¹.

Гетьман П.Скоропадський оглядає Лубенський полк ім. Максима Залізняка (Київ, 1918 р.)

А 17 листопада полковник П. Болбочан заявив, що з наказу головного отамана всіх військ УНР С. Петлюри його було «*призначено головнокомандуючим усіма військами Республіки на території Харківщини, Полтавщини і Чернігівщини*» й оповістив «*що з 15 Листопаду всю владу в Українській Народній Республіці перейняла Діректорія республіки до Діректорії увійшли представники від демократичних і соціалістичних робітничих і селянських кол, а узурпатор – бувшій гетьман Скоропадський, – оголошений по за законом. На далі всі закони і распорядження*

1 Савченко В. Н. Симон Петлюра. – Х.: Фолио, 2004. – С. 137–138.

П. Болбочан

Н. Григор'єв

В. Оскілко

Скоропадського та його уряду не є дійсні, а тільки накази та розпорядження Директорії Української Народної Республіки»¹.

18 листопада о 00.00 2-й Запорозький полк Болбочана збройно виступив на боці Директорії й спільно з залізничною сотнею та 1-м Гайдамацьким куренем імені отамана Кириленка захопив місто й проголосив у ньому владу УНР. Війська, що перейшли на бік Директорії, майже без супротиву німецьких частин взяли під свій контроль усі урядові установи Харкова. Вранці чи не в всіх частинах міста відбулися дефіляди українських республіканських військових частин з національними прапорами та оркестром².

Наступного дня, 19 листопада, організована напередодні Українська Рада Рівного опанувала місто та повіт. Замість повітового старости всі його права й обов'язки було передано тимчасовому комісарові А. Лушпинському³.

На Єлизаветградщині владу почав перебирати отаман Н. Григор'єв й поширювати її на південь України, змусивши невдовзі Штаб 3-го Херсонського корпусу заявити про перехід на бік Директорії⁴. На Київщині в районі Трипілля – Обухова

1 Лучь. – 1918. – 22 ноября. – С. 2.

2 Земське діло. – 1918. – 20 листопада. – С. 1.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 308.

4 ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 28–29.

розпочав антигетьманське повстання отаман Зелений, Данило Терпило. Катеринославщина підпала під владу кількох отаманів, найпотужнішим з яких був Н. Махно. Сам Катеринослав до початку грудня контролювався кількома владами одночасно — отаманом А. Гулим, загонами Н. Махна, більшовиками, республіканцями та Штабом 8-го Катеринославського корпусу гетьманців. На початку грудня повстанські війська атакували штаб корпусу, проте бій був припинений завдяки посередництву австрійської військової влади.

На Волині розпочав активні дії отаман В. Оскілко, встановивши владу Директорії в більшій частині губернії. Проте завзятий опір повстанцям очолив губерніальний староста Д. Андро, який сформував у Житомирі великий загін з добровольців, старшин Волинського корпусу та охоронних сотень і успішно відбив перші атаки повстанців, а згодом, не в змозі утримати місто, з боями пробився до Києва і брав участь в обороні столиці.

Вояки 1-шої Стрілецько-козацької (Сірої) дивізії

Водночас на Чернігівщині представники місцевого козацтва та 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія в ніч на 18 листопада вчинили переворот, у результаті якого офіцерів-гетьманців усунули з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. У своїй відозві до народу, підписаній начальником Штабу командувача республіканських військ Полтавщини і Чернігівщини О. Калюжним, Сірожупанники, називаючи П. Скоропадського «Каїном», якого можна спинити лише зброєю, заявили, що *«1-а Стрілецька, Козацька піша дивізія поставила*

*собі метою і за щастя, постояти за Вільну Незалежну Україну, за її добробут, за її кращу долю і за її демократичний трудящий народ»*¹. Протягом двох тижнів Сірожупанники на чолі з полковниками А. Пузицьким, М. Кратом, В. Палієм, сотником С. Морозевичем та іншими старшинами, а також за допомогою Куреня смерті отамана Є. Ангела взяли під контроль Директорії

1 ДАСО. – Ф. Р-2674. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 47.

Конотопський, Кролевецький, Сосницький повіти, а також міста Ніжин, Бахмач, Глухів та Шостку.

Вже згаданий полковник М. Палій від імені Головного командування революційних військ на Чернігівщині і Полтавщині видав звернення до народу, в якому заявив, що війська Петлюри *«перші підняли повстання проти московсько-поміщицько-фабрикантського контрреволюціонера і провокатора, колись так-званого “гетьмана”, царського охранника, генерала Скоропадського»*¹. При цьому гетьмана було названо другим Азефом та Іудою, якого підкупили поміщицькими та фабрикантськими мільйонами, а натомість Винниченка та Петлюру – славними борцями за землю, правду і волю народу. Тож полковник М. Палій *«в сей скрутний час для нас в борбі за соціалізм»* закликав *«вірних синів України і борців за долю свого народу»* вступати до лав війська УНР і ставати *«під команду Начальника революційних військ на Чернигівщині та Полтавщині Української Народної Республіки Полковника Палія»*². За той час 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія поповнилася численними повстанцями-добровольцями, і чисельність кожного її полку сягнула близько 1400 вояків³.

21 листопада, *«на підставі розпорядження Уряду Української Народної Республіки»*, полковник П. Соболев вступив до виконання обов'язків коменданта Сум і повіту й оголосив їх на воєнному стані⁴. Того ж дня начальник Освідомчого відділу Полтави Зуєв телеграфував до столиці, що на місто суне загін республікаців чисельністю у 400 бійців. У місті

Петро Єрошевич

1 ДАСО. – Ф. Р-2674. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16.

2 Там само.

3 Прохода В. Записки до історії Сірих // За державність. – Ч. 1. – Каліш, 1929. – С. 82–86.

4 Лучь. – 1918. – 22 ноября. – С. 2.

запанувала крайня розгубленість влади, а корпусне командування і губерніяльний староста навіть розпочали підготовку до евакуації¹. Невдовзі болбочанівці відступлять з Харкова й захоплять Полтаву, де на той час тривали бої між гетьманцями і республіканцями, частина гетьманців перейде на їхній бік, і вони разом придушуть у місті більшовицьке повстання.

22 листопада командир 2-го Подільського корпусу генерал П. Єрошевич офіційно заявив телеграмою про перехід на бік Директорії. Подільський губерніяльний староста здав свою посаду і виїхав з Кам'янця-Подільського у Проскурів, а місце проскурівського повітового старости посів директоріальний комісар. Варту на залізничній станції Проскурів Південно-Західний було обеззброєно й заарештовано. Залізнична розв'язка Гречани була взята під контроль загону, висланого проскурівським республіканським комендантом, було навіть заарештовано й відправлено до Жмеринки двох членів колишнього уряду, що прямували екстреним потягом у румунські Ясси на перемовини з представниками Антанти². Скоропадський відзначав у своїх спогадах: *«А відомості з губернії надходили доволі бентежного порядку. Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича»*³. Тож коли Подільська губернія повністю була підпорядкована повстанцям, Директорія 3 грудня перебралася до Вінниці.

У Києві також було неспокійно, містом ширилися всілякі чутки, сенсаційніші одна за одну, всі нервово очікували новин. 17 листопада в німецькій Раді солдатських депутатів відбулися збори, на які до театру «Бі-ба-бо» прибуло близько 2 тисяч німецьких вояків. Голова засідання Кірхнер зачитав 15 пунктів, вироблених напередодні центральним комітетом вояцької Ради. Член Ради Розенфельт у виступі щодо сучасного моменту в Україні пояснив присутнім, що солдатська Рада ухвалила до останньої хвилини зберігати нейтралітет, котрий міг бути скасованим лише в разі, якщо безлади набудуть серйозного характеру й заважатимуть їхній евакуації додому. Деякі оратори вказували, що хоча німцям і важливо захищати власну свободу, але німецька соціал-демократія в жодному випадкові не може

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – С. 75. – Арк. 300.

2 Там само. – Спр. 76. – Арк. 309.

3 Скоропадський П. Спогади. – С. 310.

Зміна німецького караулу на Думській площі у Києві (сучасний Майдан Незалежності), 1918 р.

підтримувати реакційні уряди на чужині, а відтак німці мають підтримувати народні уряди. Дехто пропонував висловити симпатії повстанцям, проте голова зборів Кірхнер зауважив, що задля уникнення непорозумінь слід утриматися від такої резолюції. *«Ми повинні, – наголосив він, – триматися нашої мети – якомога швидше додому!»*¹. Після обговорення плану евакуації було також ухвалено звільнити всіх політичних і громадських осіб, яких заарештували за допомогою німців.

Добровольчі дружини і військові підрозділи готувалися до зустрічі ворога на вулицях столиці. Всі офіційні установи охороняли суворіше звичайного, з'явилися патрулі, на деяких вулицях було розставлено кулемети. Життя в місті стихало незвично рано, до дев'ятої години вечора ще донедавна залюднені вулиці порожніли. Багато мешканців намагалися виїхати на південь, проте з 17 листопада залізничне сполучення в напрямку Одеси було заблоковано².

Прагнучи залучити до зголошення стати на захист Гетьманату більшу частину російських офіцерів-добровольців, Скоропадський 18 листопада, у день поразки гетьманців у бою

1 Heute Zeit. – 1918. – 18. November.

2 Лучъ (Суми). – 1918. – №131. – 21 ноября. – С. 2.

під Мотовилівкою, видав наказ про призначення, «з огляду на надзвичайні обставини», головнокомандувачем усіх збройних сил, що діяли в Україні, популярного серед «білого» офіцера генерала Ф. Келлера¹.

Фьодор Келлер

Граф Ф. Келлер отримав права головнокомандувача армій фронту, з наданням поверх того надзвичайних прав, відповідно до Положення «О полевом управлении войск в военное время»². Усю територію Української Держави було оголошено театром воєнних дій. Відтак графові Ф. Келлеру було підпорядковано й усю цивільну владу в країні³.

Ф. Келлер одразу повідомив про своє призначення А. Денікіну, утворив при собі «Раду оборони», до складу якої ввійшли праві російські діячі-монархісти на чолі з Ф. Безаком, і власноруч написав заклик до відновлення російської монархії. У столиці почалися гоніння на все українське.

Окрім того, під грифом «таємно» начальникові Власного Штабу Скоропадського було асигновано 10 мільйонів карбованців⁴, а 19 листопада Радою міністрів таємно виділено 1 мільйон для витрат на особистий погляд гетьмана України⁵ та ще 250 тисяч «на утримання додаткових штатів Штабу Гетьмана»⁶. Водночас, не маючи можливості протистояти просуванню Червоної армії⁷, бо дивізія полковника Болбочана, що мала прикривати північні кордони Української Держави,

1 ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 176.

2 Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 8.

3 22 листопада Ф. Келлер, як головнокомандувач Української та Північної армій, а також «з огляду віддалення від Києва та частоті втрати зв'язку» наказав передати свої права на установлення військово-польових судів та винесення щодо них вироків начальникам гарнізонів [ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 359].

4 Там само. – Спр. 92. – Арк. 17.

5 Там само. – Спр. 18. – Арк. 10.

6 Там само. – Спр. 165. – Арк. 1; Арк. 2.

7 17 листопада 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів РСФРР було утворено революційну військову групу військ, завданням якої було «визволення» України. 28 листопада у Курську утворили ма-

приєдналася до повстання і пішла на Полтаву, гетьманський уряд 19 листопада таємно надає додаткову грошову допомогу для мобільнішого формування у Пскові Північної армії «*на захист Південно-Західної Росії*»¹, аби силами «білого» офіцерства з України дати відсіч більшовикам. Усього ж з бюджету на формування та утримання різних армій гетьманський уряд витратив 46 мільйонів². Сума доволі велика, якщо врахувати, що, згідно з графою «таємні видатки», у бюджеті за 1918 рік було вказано суму лише у 10 348 752 карбованці. Надзвичайні видатки на допомогу ЗУНР³ становили, відповідно до бюджетного зведення, 6 мільйонів, але вони є окремою графою поряд з іншими державними витратами і не були зазначені таємними, лише – надзвичайними⁴.

Того ж дня, 19 листопада, П. Скоропадський видав Грамоту «До хліборобів України», в якій він закликав «*під проводом обраних союзами хліборобів досвідчених і вірних батьківщині*» офіцерів стати до боротьби «*з ворогами ладу і заспокоєння села*»⁵. 20 листопада на потреби Державної Варти знову ж таки таємно було надано 40 мільйонів карбованців⁶.

Цілком можливо, що насправді ці кошти були виділені для офіцерських дружин, які того дня з Києва потягами прибули на Пост-Волинський. Гетьманцям вдалося відбити спробу захопити станцію панцерним потягом Січових стрільців, а вже наступного дня, 21 листопада, ще 10 мільйонів «*на заходи громадського спокою*» отримав міністр внутрішніх справ⁷.

Директорія ж розгорнула потужну пропагандистську роботу в селі за прихильність простого люду. Так, 21 листопада Винниченко у своєму «Наказі селянам», визначаючи членів

ріонетковий «український» радянський уряд, на допомогу якому й мала прийти ця російська група військ.

1 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 11.

2 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 278–282.

3 Див.: Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

4 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 278–282.

5 Державний вістник. – 1918. – 22 листопада; Нова Рада. – 1918. – 20 листопада.

6 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 19.

7 Там само. – Арк. 13.

Володимир
Винниченко

Директорії як новий уряд України, дає розпорядження провести у волостях перепис реквізованого живого інвентаря й здійснити опис збитків, завданих гетьманською владою кожному селянинові¹. В іншій своїй прокламації, що побачила світ того ж дня, Директорія спростовує те, що *«гетьмансько-поміщицьке правительство скрізь оповіщає, що ніби не весь народ бореться з гетьманом, а тільки окремі люде, які немов назбирали круг себе банди і ведуть їх на гетьмана»*². Тож

Директорія, як «нове тимчасове правительство», повідомляла, що проти гетьмана та його поміщиків повстав весь народ, не тільки Винниченко чи Петлюра, а *«всі ті свідомі та організовані люде, які входять в соціалістичні та демократичні партії і за ними йде весь народ»*³. Після ознайомлення людей з прізвищами всіх п'яти своїх членів Директорія повідомляла народові, що саме ті партії й доручили їй виконати, передусім, програму з 10 пунктів, а саме: скинути гетьмана та його уряд і повернути назад Українську Народну Республіку; поскидати скрізь гетьманських старостів та Варту; *«розігнати та знищити поміщиків»*, а також їхні *«каральні отряди»*; передати владу народові, його виборним людям, повернувши назад демократичні думи та земства; відібрати землю у поміщиків і передати її трудящим безземельним і малоземельним; повернути людям усі ті контрибуції, що поздирали з них поміщики та глитаї; відновити всі ті права міського робітничого класу, які було здобуто за час революції; встановити робітничий контроль над фабриками та заводами, *«щоб капіталісти-фабриканти не мали змоги висисувати робітництво і все населення»*; повернути людності право вільно збиратись, говорити і видавати газети; якомога швидше *«скласти Кабінет Народніх Міністрів та організувати Передпарламент із народніх делегатів для обміркування*

1 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1; ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 26–27.

2 ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 171. – Арк. 106.

3 Там само.

і видання законів про землю, про Установчі збори та про інші державні та громадянські справи»¹.

До відома широких мас трудящих також доносили думку, що, на противагу цим благим намірам, «гетьман хоче “єдиної й неділимої” Росії, хоче оддати Україну знов під владу російсько-го царсько-поміщицького ладу, хоче панування поміщиків і катує селян та весь народ. Директорія хоче Самостійної Української Народньої Республіки без царів та гетьманів, хоче одняти землю у панів і передати владу народові». Відтак усі, хто бажав би добра народові, «той повинен зі зброєю в руках і всякими иншими способами помагати Директорії в боротьбі з гетьманом і поміщиками-капіталістами»².

При цьому «демократична» Директорія випускає 26 листопада у Фастові свою Постанову «Про заборону всякої агітації і підбурювання проти влади Української Народньої Республіки та її державної незалежності». У документі гетьманський уряд категорично названо не лише «поміщицьким», але вже й «був-шим», каральні загони і Державну Варту якого «розбили та розігнали республіканські війська». Тобто у читача документа мало скластися враження, що насправді гетьманської влади у Києві вже немає і лише її недобитки «тепер поодинокі ведуть протинародну і протиреспубліканську провокаційну роботу»³. І що цікаво, цими залишками гетьманського поміщицького уряду ставали відтоді, завдяки директоріальному агітпроду, ті, хто «називають себе більшовиками або лівими есерами і під цією назвою намагаються внести дезорганізацію і безладдя в те велике діло визволення українського народу з-під влади панів, яке веде тепер українська демократія»⁴.

«Ці потайні друзі поміщиків та гетьмана, підшившись під більшовиків, піддурюють народ на грабіжі, щоб тим запламувати нове народне правительство Республіки і утруднити йому перемінити гетьманські порядки і закріпити народню владу, – застерігалось у Постанові Директорії, – вони кличуть не слухати Директорії, що б'ється тепер з гетьманом, кличуть закладати совіт депутатів, вносити безладдя і забирати владу

1 ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 171. – Арк. 106–107.

2 Там само.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18.

4 Там само. – Арк. 18–19.

в свої руки»¹. Ось і перша ознака відкриття другого, не лише збройного, а й ідеологічного фронту війни з російськими більшовиками та лівими есерами. Відтак було заявлено, що єдиним обранцем українського народу, представником соціалістичних і демократичних партій, є тимчасовий республіканський уряд – Директорія.

Тож Директорія також постановила, що *«під страх кари військового часу, забороняється всяка агітація і підбурювання проти власті Української Народної Республіки та її державної незалежності»*, а влада на місцях, по селах, по містечках та містах могла належати лише органам народного самоврядування та комісарам Директорії². Комісарам тим *«твердо і під страхом»* наказувалося протидіяти захопленню влади будь-якими групами, а всіх, хто закликав би до грабунків, слід було заарештовувати і віддавати до суду.

Вояки Окремого загону Січових стрільців

У цей же час республіканське військо почало зосереджуватися на станції Боярка та намагалося охопити гетьманців з флангів. 22 листопада Оперативний штаб республіканців розпочав загальний наступ на Київ силами Січових стрільців та Чорноморського коша, яких у столиці проти ночі

1 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18–19.

2 Там само.

23 листопада мало підтримати загальне повстання, організоване Українським військово-революційним комітетом, що був сформований Директорією для координації повстанської боротьби в Києві¹.

Січовики рухалися напрямком Крюківщина – Монастирський хутір – станція Пост-Волинський, а Чорноморці – від Борщагівки до Житомирського шосе. На цьому шляху в районі Борщагівки й Святошина Чорноморський кіш 22 листопада несподівано наразився на потужний контрудар з лівого флангу одного з підрозділів гетьманців і змушений був відступати, що спонукало припинити наступ й Січових стрільців, які вирішили закріпитися на вже зайнятих позиціях і зачекати прибуття підкріплення. Протистояння набувало позиційного характеру, під час якого республіканські підрозділи здійснювали часті атаки-вилазки на приміські київські поселення, зокрема у Красний трактир, Голосієво та Мишоловку.

З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий Оперативний штаб, який взявся за організацію бойових груп, серед яких були й більшовицькі. Коли ж

Німецькі старшини на Софіївському майдані у Києві (1918 р.)

1 УВРК (М. Авдієнко, В. Чехівський, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній, М. Марченко) існував при ЦК УСДРП і готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо у столиці.

19 листопада війська Директорії наблизилися до Києва, УВРК вирішив здійснити в місті повстання. Київ був нашпигований лівими терористичними групами, а відтак і збройними схронами. Наприклад, 22 листопада Осібний відділ Київської добровольчої дружини через власну агентуру виявив на підвір'ї столичного Політехнічного інституту склад зброї. Біля інституту тоді був завод Гретера, частина робітників якого були більшовиками, які й влаштували схрон зі зброєю¹.

У столиці масово друкували антигетьманські прокламації та листівки з закликом до повалення чинного ладу. Більшовицькі агенти були розкидані по місту. Так, у відділі Придніпровських загонів водієм служив колишній більшовицький комісар М. Зімовцев; з'явилися колишні робітники-заколотники й члени більшовицького комітету заводу «Арсенал»; більшовицькою зв'язковою точкою був гараж державного Акцизного відомства на вулиці Кудрявській; до столиці прибув колишній начальник Червоної гвардії Струцинський; в «Арсеналі» на службу влаштувався колишній більшовицький комендант Костюк; експедитор департаменту Експедиції заготовки державних паперів Міністерства фінансів Гурський щоденно збирав республіканський повстанчий актив у першому корпусі готелю Михайлівського монастиря; а в Кагарлику мешкав скарбник військово-революційного комітету, що постачав столичному більшовицькому підпіллю великі суми грошей². Невдовзі, за кілька годин, стало зрозумілим призначення цих та інших збройних схованок, агентурних і друкарських точок та роздріблених груп.

У ніч з 22 на 23 листопада революційні загони з боєм намагалися оволодіти будівлею колишньої Центральної Ради, повстанці захопили столичний Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либідський та Плоский райони, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. До заколотників приєдналася частина 21-го Сквирського полку. Проте через відсутність належної координації дій захопити увесь Київ не вдалося, й за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти³. Повстання у Києві було врешті придушено. Проте про ступінь

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 147.

2 Там само. – Арк. 184–184 зв.

3 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. III. – С. 140.

Гетьман П. Скоропадський оглядає Лубенський Сердюцький кінний полк

його ваги для республіканців і рівень підпільно-конспіративної мережі заколотників свідчать агентурні донесення Осібного відділу Штабу гетьмана про те, що нібито 24 листопада ввечері у Києві з ночівлею нелегально перебував Винниченко, а в середині того ж тижня Петлюра бачився зі своєю дружиною. Відтак, як і повідомляла гетьманська розвідка, *«між Директорією і національними колами в Києві існує безперервний зв'язок і повна координація дій»*¹.

Командування ж республіканців, зрозумівши, що сил на прямий штурм міста у нього не вистачає, змінило тактику й розпочало облогу Києва, очікуючи тим часом на збільшення своїх сил за рахунок загонів повстанських отаманів та формування нових підрозділів.

Важливим підсиленням республіканців стали перехід на сторону Директорії Кінного Лубенського полку під командуванням полковника Ю. Отмарштайна та Вінницького корпусу, який прибув під Київ.

Зрештою, 24 листопада головний отаман С. Петлюра видав наказ про створення регулярної армії УНР *«для захисту республіки і всього трудового народу»*. До її складу ввійшли: Окремий загін СС, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони),

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195 зв.

2-й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік Директорії¹.

Свої сили Директорія нарощувала не лише за рахунок переходу під її владу гетьманських частин та набору добровольців. Вона активно застосовувала також і практику примусової мобілізації населення. Так, 20 листопада було видано наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та у Вінницькому повіті на Поділлі². 26 листопада робітники Конотопа, залізнична охорона та Сірожупанники на чолі з полковником Палієм захопили на складі 5 тисяч гвинтівок і п'ять кулеметів й зайняли вокзал, а потім і все місто. Штаб 95-ї німецької дивізії оголосив свій нейтралітет щодо придушення виступу.

В. Винниченко

Паралельно Винниченко видав 26 листопада від імені Директорії постанову про те, що *«влада на місцях як по селах так і містечкам та по містах належить органам народного самоврядування та комісарам народного правительства»*³. Було також заявлено, що лише Директорія буде в кожному разі й в кожному окремому випадкові призначати і затверджувати всіх губерніальних та повітових комісарів. Відтак він постановляв, *«аби народні повітові та губерніальні управи в порозумінні з філіями національного союзу де такі існують національними організаціями або при відбудності і останніх з партійними організаціями соціалістів демократів та соціалістів революціонерів негайно надати на затвердження Директорії двох або більше кандидатів на посаду комісара зазначивши їх політичне кредо, освіту і службовий стаж»*⁴.

У цей час відчуття поразки гетьманського режиму торкнулося й столичних промисловців, які розпочали шукати

1 Вістник Української Народньої Республіки. – 1918. – 17 грудня.

2 Там само.

3 ДАСО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 23.

4 Там само.

контактів із Директорією. З цього приводу 26 листопада аген-тура Особливого відділу Власного Штабу гетьмана повідомля-ла, що нібито *«заводчики Києва вели перемовини з Петлюрою, прохаючи про збереження будівель і непорушення мирної течії життя в місті, на що Петлюра погодився тільки за умови не-гайного пропуску його у Київ»*¹.

Виходячи з оперативної військово-політичної обстановки й зазнавши перших відчутних контрударів під Києвом, Петлюра скористався оголошеним перемир'ям і звернувся телеграмою у Львів до нещодавно проголошеної ЗУНР *«негайно требую под-кріплення»*. Осібний відділ Штабу гетьмана 26 листопада звіту-вав, що внаслідок цієї телеграми в допомогу Петлюрі *«прибув з Галичини 19-й артилерійський полк і важка артилерія»* (полк імені М. Грушевського)². Водночас 27 листопада Директорія ого-лосила загальну мобілізацію до лав армії УНР усіх громадян, які пройшли військову муштру в усіх родах військ від 20 до 30 років включно, а старшин – до 43 років по всій території України³. Тоді ж члени Директорії надіслати до Харкова отаманові П. Болбоча-ну екстрену листівку, в якій вкотре сповіщалося про запродан-ство росіянам гетьманського уряду і самого Скоропадського, а також про те, що революційні війська підходять до столиці. Петлюра цього дня перебував у Феофанії під Києвом, де його штаб розробляв план прориву на столицю через Пущу-Водицю з цього напрямку⁴. З боку ж Трипілля на Бориспіль висунувся підрозділ повстанців чисельністю 1500 вояків, щоб перерізати сполучення Київ – Полтава⁵.

Проте після обстрілу з гармат німецького полку, що 25 ли-стопада прямував до Боярки й зазнав внаслідок цього значних втрат, 27 листопада німецьке командування силами трьох полків піхоти, підтримуваних кіннотою та гарматами, завдало руйнівного удару по лівому флангу директоріальних військ. Внаслідок жорстокого бою й важких втрат командування

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195.

2 Так само. – Арк. 195 зв., 197.

3 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 385–386.

4 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 197–197 зв.

5 Там само. – Арк. 197 зв.

Січових стрільців змушене було запросити перемовин у німецької групи військ і уклало тимчасове перемир'я.

Директоріальна преса, однак, тріумфально повідомляла, що «28 листопада народне військо на чолі з своїм славним хоробрим отаманом Петлюрою з боєм підступило до самого Києва і обложило його зо всіх сторін»¹. Столиця й справді була ніби свого роду острівцем у розбурханому збройно-повстанському морі. Згідно з повідомленням Інформаційного бюро республіканської армії, на 29 листопада владу Директорії було встановлено у п'яти губерніальних та багатьох повітових центрах².

Активно діяли також і вербувальні комісії, що не цуралися будь-чого у своїй агітаційній роботі. Так, у відозві Комісії з вербування козаків для Куреня смерті імені кошового Івана Сірка заявлялося: «Весь світ повстав, аби знищити наш край, наш нарід. На границях ворожі нам війська: румуни, поляки, французи, англичане, а большевики пруться в саме серце України і хочуть знищити наш нарід. Вони хочуть не тільки разграбувати добро нашого народу, але хочуть украсти його душу»³. Ба більше, йшлося про те, що «гетьманці цілими гуртами записуються в большевицькі війська», і запитувалося у селян та робітників,

Листівка «Симон Васильович Петлюра» (листопад/грудень 1918 р.)

у кого вони шукатимуть захисту «від гетьманських шомполів і розстрілів», якщо республіканську армію буде розбито⁴. Тож

1 Село. – 1918. – 8 грудня.

2 28 листопада більшовики утворили у Курську на чолі з Г. П'ятаковим Тимчасовий робітничо-селянський уряд України – орган для об'єднання і координації всіх радянських сил у перебігу розгортання протигетьманського повстання. 29 листопада цей «уряд» поширив Маніфест, в якому проголошувалося повалення влади гетьмана П. Скоропадського і встановлення радянської влади в Україні.

3 ДАСО. – Листівки. – №2674. – С. 28.

4 Там само.

усі мали записуватися до Куреня смерті під гаслом «*Чи здобудемо волю України, чи з славою загинемо*».

Паралельно поширювали й листівки зі світлиною та з революційним геройським життєписом «лицаря без страху й догани», «безсрібника» Петлюри, який «так само, як колись Антей, доторнувшись до рідної землі, набував через те непереможної сили, – так і наш лицар-оборонець на рідній землі набуває великої духової міці»¹. Апофеозом же листівки «Симон Васильович Петлюра» був епіграф з Євангелії до його славної біографії: «І Я кажу тобі – Симоне, ти єси Петро – і на камені цьому збудую церкву мою, і сила адова не подолає її»². Скоропадському та гетьманським пропагандистам, а власне на той час такі функції мали б виконувати Д. Донцов, як директор Української телеграфічної агенції при уряді гетьмана й Бюро преси при МВС, та І. Полтавець-Остряниця, як очільник Власної канцелярії Скоропадського, які безнадійно провалили створення образу його світлості та програли пропагандистську війну опозиції, однозначно було чому повчитися у петлюрівців.

Тим часом у Києві генерал Келлер, що був крайнім російським монархістом і так ненавидів усе українське, що це навіть лякало самого Скоропадського, скасував усі накази по армії, вироблені за час Гетьманату, й запровадив статuti старої Російської імператорської армії³. У столиці розпочалися гоніння на все українське, було закрито Національний клуб, почалися безпідставні арешти й наруга над національними символами, навіть над погруддям Т. Шевченка. 25 листопада Ф. Келлер наказав розформувати ті військові частини, що взяли участь у повстанні, Січовиків та Чорноморців, а також 2-гу сотню Власного конвою пана гетьмана, 21-й піший Сквирський

Ф. Келлер

1 ЦДАВО України. – Ф. 3809. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.

2 Там само.

3 *Скоропадський П.* Спогади. – С. 312.

полк, 1-шу Стрілецьку пішу дивізію та 2-й Запорозький піший полк.

Після цього він висунув гетьманові ультиматум щодо надання йому диктаторських повноважень. Така політика Ф. Келлера викликала обурення й опір серед урядовців, зокрема й з боку міністра внутрішніх справ, який ще нещодавно сам доклався до його призначення. Скоропадський, попри безвихідність свого становища, наказав зняти Ф. Келлера з посади. Сам гетьман згадував, що «попросив» головнокомандувача здати свої повноваження насправді ще через чотири дні після його призначення, але голова Ради міністрів С. Гербель та більшість міністрів довго не зважувалися повідомити про це самого Келлера. Врешті-решт гетьман викликав до себе А. Ржепецького, міністра фінансів, що на той час виконував обов'язки голови уряду замість С. Гербеля, який нібито захворів, і поставив питання про звільнення Ф. Келлера рубо. Крім того, як згадував обізнаний у тогочасних політичних справах граф Д. Гейден, гетьман побоювався, що російське офіцерство віддасть перевагу «русофілу» Келлеру, а не «українофілу» Скоропадському й «виведе Келлера на його місце»¹. При цьому він знав про чутки, що при головнокомандувачеві утворилася якась офіцерська дружина, яка мала здійснити в Києві переворот, але не вірив у це².

26 листопада Ф. Келлера відвідали міністри Г. Афанасьєв та В. Рейнбот й цілком однозначно довели до його відома, що той неправильно розуміє сутність і зміст наданих йому як головнокомандувачу владних повноважень, а відтак не може брати на себе законодавчих функцій, що належать лише гетьманові та Раді міністрів. До того ж урядовці заявили генералові, що ні уряд, ані гетьман не прагнуть відновлення єдиної Росії, до якої у своїх відозвах закликає Ф. Келлер, а розглядають лише курс на федеративну спілку з нею. У відповідь генерал відповів ультиматумом, вимагаючи надання йому всієї повноти влади.

Того ж дня у своєму наказі Ф. Келлер оприлюднив у всіх збройних силах, що діяли на терені України, та Північній армії відомості про свій конфлікт з гетьманським урядом, який полягав у тому, що Рада міністрів, попри наказ гетьмана,

1 Гейден Д. Ф. «Скоропадского я знал с малых лет» // Исторический архив. – 2012. – №3. – С. 150.

2 Скоропадський П. Спогади. – С. 314.

не вважає за можливе підпорядкувати генералові цивільну владу. Уповноважені уряду заявили йому, *«що міністерство прагне до створення федеративної української держави і від цієї своєї програми, для відтворення цілої, неподільної Росії, відмовитися не може»*¹. Тож Ф. Келлер категорично заявив, що складає з себе повноваження, позаяк прагнув покласти свою голову тільки для створення неподільної Росії, а не на від'єднання від Росії України. Тож виходить, що гетьманська Грамота про федерацію була тактично-політичним кроком Скоропадського і насправді не означала об'єднання з «білою» Росією, й саме це зрозумів щирий «неделімець» Ф. Келлер.

26 листопада Скоропадський відправив Ф. Келлера у відставку². Замість Ф. Келлера того ж дня гетьман призначив головнокомандувачем свого товариша, генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова³, який також мав праві переконання, але був людиною, яку Скоропадський знав особисто і з якою, за його ж словами, можна було домовитися. Це було ненайкраще призначення, проте гетьман уже не міг повернути в інший бік через крайню залежність від російського офіцерства.

Бойовий генерал О. Долгоруков приймав командування обороною столиці практично вже у патовому становищі, коли, як влучно зауважив Д. Гейден, йому *«самому більше не було чого втрачати і залишалося тільки захищати Київ до останнього солдата і себе включно...»*⁴. Зрештою, й сам О. Долгоруков заявив тоді пресі про те, що його завдання *«носить певний, чисто військовий характер»* і зводиться до захисту Києва від Петлюри, а також додав, що підтримує постійний контакт з представниками

Олександр
Долгоруков

1 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.

2 Одеськіє новости. – 1918. – 16 (29) ноября.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 234.

4 Гейден Д. Ф. «Скоропадского я знал с малых лет» // Исторический архив. – 2012. – № 3. – С. 150.

Антанти в Одесі: *«У нас є тверда впевненість у тому, що їхня реальна допомога надійде у найближчі дні, що рух Петлюри буде скоро ліквідовано, і що слідом за цим почнеться загальна дружня робота з відтворення Великої Росії»*¹. При цьому О. Долгоруков з перших же хвилин свого призначення головнокомандувачем прагнув незалежно від впливів денікінців формувати збройні сили Української Держави і виявив вкрай вороже ставлення до Добровольчої армії в особі представника Денікіна у Києві генерала П. Ломновського, навіть на певний час посадив його під домашній арешт. Однак і призначення Ф. Келлера, і призначення О. Долгорукова були черговими великими помилками гетьмана.

У цей час П. Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизає з-під його ніг. Гетьманське оточення покидало його, й він надалі залишався без підтримки: *«Усе російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого počету, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцераства розповсюджувалися перемови, що я входжу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцераство»*².

Чому П. Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: *«По-перше, у міжособистій війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по-друге, тому, що, на жаль, я вже з перших днів гетьманства помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцераства, і офіцераство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцераське єднання, настільки необхідне у той момент. Зрештою, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів»*³. Гетьман

1 Заявление главнокомандующего кн. А. Н. Долгорукова // Киевская мысль. – 1918. – 3 декабря (20 ноября).

2 Скоропадський П. Спогади. – С. 317–318.

3 Там само. – С. 312.

так і не зрозумів, що збройний виступ заколотників був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював, решта було лише маневрами.

Тим часом на залізничній станції Фастів 1 грудня Директорія УНР і делегація Державного секретаріату ЗУНР підписали договір про майбутнє об'єднання двох частин України з метою утворення єдиної Української держави¹. Наступного дня республіканські війська спробували захопити Лису Гору, на якій містилося багато сховищ з військовим знаряддям. Зав'язався бій з гетьманською залогою, у який було втягнуто і німецьких вояків. Сутичка врешті закінчилася перемир'ям між Директорією та німецьким командуванням, згідно з яким наступ на Київ мав бути припинений до прибуття представників Антанти. Республіканці використали цю паузу для облаштування та зміцнення облоги столиці й створили Осадний корпус на чолі з Коновальцем.

Гетьманський уряд, звісно ж, знав про укладене перемир'я, і воно неабияк бентежило міністрів, які вже 2 грудня обговорили його зміст.

Розуміючи складність і вирішальність моменту і не маючи змоги впливати на загальний перебіг подій, Скоропадський, зі свого боку, прагнучи послабити тиск повстанців і наступ більшовиків за ними, а також виграти час для мобілізації власних сил, намагався спонукати до активних дій денікінців. 30 листопада він затвердив таємну урядову постанову про видачу «позичково» Головному командуванню Добровольчої армії 10 мільйонів карбованців². 2 грудня у розпорядження міністра внутрішніх справ таємною постановою асигнувалося на захист громадського спокою ще 5 мільйонів³, а 3 грудня гетьманський Власний Штаб заднім числом таємно отримав додаткові кошти у сумі 348 752 карбованці «на таємні видатки з 1-го вересня по 31 грудня 1918 р.»⁴. 5 грудня Скоропадський «для оборони м. Києва та його найблизчих околиць» затвердив Закон «Про

1 Гай-Нижник П. ЗУНР – 30 УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 14.

3 Там само. – Арк. 22.

4 Там само. – Арк. 23.

мобілізацію і призов усього чоловічого населення Київського міського отаманства, котре здатне носити зброю й народилося в часі від 1 січня 1889 року по 31 грудня 1898 року включно»¹, а також урядову Постанову про таємне надання Міністерству торгу і промисловості 35 мільйонів на купівлю військового спорядження². Голові ж Ради міністрів того дня було виділено 2 мільйони³. На що йшли всі ці таємно виділені кошти? На зброю, платню добровольцям, делегації до потенційних союзників? Певно, на все і всіх, що і хто могли б допомогти гетьманцям виправити своє становище під Києвом.

У цей же час через українсько-російський кордон з півночі продовжували переходити більшовицькі війська, практично не зустрічаючи на своєму шляху жодного спротиву. Наприклад, Поліський окружний староста барон П. Патон телеграфував міністрові внутрішніх справ 3 грудня, що *«за отриманими у штабі германської дивізії сьогодні відомостями, відбулася угода з більшовиками про відкриття кордону України, захищаючи лише смугу дванадцять верст на північ вздовж Поліської залізниці й про безперешкодний пропуск через названу зону усіх неозброєних більшовиків. Більшовики заявили про посилку на Україну агітаторів, чому німці не перешкоджають. Не маючи у розпорядженні воєнної сили, затримати наступ і вплив більшовиків на усю північну частину губернії не можу; оперувати з добровольчими загонами, з огляду їхньої малочисельності, нема можливості; за появою шкідливого елемента буде встановлено спостереження»*⁴.

Усю трагічність ситуації, що склалася в Україні на першу половину грудня, коли набирало шалено-кривавої дійсності оте легендарне Платонове «*Bellum omnium contra omnes*»⁵, могли б охарактеризувати обоєпільні з протиборних сторін надії на допомогу Антанти, адже з Європи вже донеслися відомості про Декларацію країн Згоди щодо підтримки влади гетьмана Скоропадського і необхідність інтервенції в Україну. Ще наприкінці листопада у пресі з'явилися повідомлення, що гетьманський посланець у Румунії й колишній начальник його

1 Державний вістник. – 1918. – 12 грудня.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 25.

3 Там само. – Арк. 24.

4 Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 15.

5 *Bellum omnium contra omnes* (лат.) – Війна всіх проти всіх (Платон).

Власного Штабу В. Дашкевич-Горбацький телеграфував до МЗС, що, мовляв, договір між Україною і Румунією підписано після наради румунського уряду з представниками держав Згоди у Яссах. Відтак в урядових колах пояснювали цей факт симпатією Антанти до Української Держави. Подейкували також, що в МЗС нібито було отримано повідомлення, що *«уповноважені держав згоди вирішили прибути до Києва 19 листопада, де вони вирішать питання про те, які військові частини слід прислати на Україну»*¹.

Столиця жила очікуванням союзників, у повітрі витало ім'я французького начальника військової розвідки консула Е. Енно. При цьому слід зауважити, що обидві його декларації, видані 22 листопада в Одесі, за своїм змістовним наповненням були взаємовиключними. В одній з них наголошувалося, що *«Держави Антанти вирішили підтримувати існуючу в Києві владу в лиці Пана Гетьмана»*, а в іншій вже про те, що *«Держави Антанти вирішили підтримати відбудову Росії, як єдиної Держави, почату російськими патріотами»*². Тож цілком слушним є зауваження досвідченого дипломата І. Коростовця, який тоді перебував у Південній Пальмірі, що антантська дипломатія мала дуже слабке уявлення про те, що коїлося тоді в Росії й у Києві. А французьке військове командування в особах його представників в Одесі – Франше д'Еспере, Ансельма – боялося тільки Німеччини, було обурене всіма, зокрема гетьманом, за відносини з нею, тож вірити їх словам, а тим більш розраховувати на допомогу, не можна³. До того ж сподівання марно підтримувала й відома телеграма командувача французької військової місії в Румунії та на Півдні Росії генерала А. Бертело та консула Франції в Києві з особливими повноваженнями Е. Енно, які у *«зверненні до населення Півдня Росії»* з румунських Ясс ще наприкінці листопада запевняли, що *«вирішили, що наші війська висадяться в Південній Росії для надання можливості її мешканцям відновити порядок»*⁴.

І хоча у телеграмі не йшлося про збереження гетьманської державності в Україні, як і самої її у будь-яких державних

1 Лучъ (Суми). – 1918. – №131. – 21 ноября. – С. 2.

2 Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 році. – С. 301.

3 Там само. – С. 301–302.

4 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–2.

Георгій Афанасьєв

формах, надія все ж жевріла. А спонукали до неї такі запевнення отих представників Франції: *«Виявіть гарний прийом військам союзників – вони приходять до Вас як друзі. Всі Держави Згоди йдуть Вам назустріч, щоб дати Вам нарешті вільно, а не під загрозами зловмисників, вирішити, яку форму правління Ви бажаєте мати. Війська союзників залишать Росію після того, як спокій буде відновлено. Дайте рішучу відсіч поганим радникам, що зацікавлені викликати смуту в країні*

*й зустрічайте Держави Згоди з довірою»*¹. До того ж на пресконференції міністр закордонних справ Г. Афанасьєв 23 листопада заявив, що отримав від згаданого Е. Енно повідомлення про його приїзд в Україну разом із військами Антанти, а ті легко й швидко придушуть повстання заколотників. Невдовзі цю новину публічно виголосив навіть митрополит Антоній на засіданні Українського церковного собору².

Ілюзії – річ небезпечна, але гетьманські урядовці все ще намагалися заручитися підтримкою Антанти. Насправді ж, як згадував відомий російський політик і публіцист В. Шульгін, який наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р. вів перемовини з союзниками в Яссах від імені Добровольчої армії Півдня Росії, Е. Енно *«цілком стояв на платформі “Єдиної, Неподільної”... Маючи на те повноваження чи ні, але Енно говорив від імені своєї батьківщини...»*³. В. Шульгін, зокрема, писав: *«Підтримуючи з Румунії постійний зв'язок з Києвом і будучи добре обізнаним про Київські справи, Енно, енергійний і талановитий офіцер, якому першопочатково доручена була, власне, тільки військова розвідка, мимоволі втягнувся у сферу “великої політики”. Ясно відчувавши, як французький патріот, що для міцного спокою Франції їй потрібна держава, яка стояла б “в тилу” Німеччини, він мало розраховував на Польщу, а всі свої надії покладав на швидке відновлення Росії. Приклад Німеччини, що жартома вигнала більшовиків з 8 південних губерній Росії і залишила їх*

1 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–2.

2 Нова Рада. – 1918. – 24 листопада.

3 Шульгин В. Консул Энно // Русская газета (Париж). – 1924. – 15 октября.

на Півночі тільки тому, що розчленування Росії було одним із завдань Берліна, якби підказувало шлях для Франції. Франція, зацікавлена в могутності Росії, повинна вигнати більшовиків саме з Москви і до того ж зробити це, спираючись на Київ. Тоді, замість вирішеного німцями "розчленування", відновиться Єдина, Велика Росія і при тому зобов'язана Франції своїм воскресінням. Союз, укладений імператором Александром III, буде закріплений новими, ще більш тісними узами. Побойовання "реваншу", тобто нового нападу Німеччини на Францію, на цей раз вже в союзі з Росією, відпаде само собою. Це була смілива думка, але це була думка. У той час, коли вона народилася, сили більшовиків були незначні, і французькі дивізії, що рушили б з Києва на Москву, взяли би останню навіть без Бородінського бою у всякому разі і навіть під захоплений благовіст сорока сороків Златоглавої¹.

На нарадах у Яссах планувалося створити такий собі прообраз нового російського національного уряду під назвою «Російський національний комітет», на чолі якого, на думку Е. Енно, й мав стати В. Шульгін². Туди ж увійшли би такі відомі антибільшовицькі діячі, як П. Мілюков, запрошений особисто А.-Ф. де Сент-Олером, М. Маргулієс, Н. Савіч, А. Кривошеїн. Знаково, що місцем осідку та діяльності цього уряду мав би стати Київ. Як писав сам В. Шульгін, передбачалося, що Скоропадський самоусунеться від влади, а новий «уряд» розпочне мобілізацію нової Добровольчої армії і під прикриттям французів рушить на Москву. Гетьман, зі свого боку, намагався прихилити Антанту на свій бік, чим істотно дратував німців, які зрештою позбавлять його своєї підтримки. «А якби Скоропадський досидів до приїзду Енно до Києва, події в Києві, може бути, розігралися б так, як згодом розгорнулися в Одесі,... але з іншим епілогом, – згадував В. Шульгін. – ...У всякому разі Енно так поспішав до Києва, що вже виїхав з Ясс. Але його повернули з дороги телеграмою, бо запрошені ним росіяни вже почали прибувати, і було неможливо відкрити конференцію за відсутності головного її ініціатора. Німці евакуюють "Україну"; Петлюра, таємно ними підтримуваний, тримає в облозі Київ і широко використовує по всьому Півдню елементи, готові воювати за подачку; Скоропадський

1 Шульгін В. Консул Энно // Русская газета (Париж). – 1924. – 12 октября.

2 Шульгін В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; Звездный мир, 2002. – С. 485.

намагається врятувати гетьманство, змінюючи орієнтацію; Денікін веде важку боротьбу з більшовиками в козачих областях – ось обставини, за яких пробиралися в Ясси російські діячі. Їм, за сміливим планом Енно, слід було підхопити владу, що випадала з рук Скоропадського і, створивши під прикриттям Франції другу Добровольчу армію у Києві, кинути її на Москву»¹. Отже, до Києва Е. Енно дістатися не зміг через блокування міста республіканцями, тож французький віце-консул змушений був облаштуватися в Одесі, яка з того часу й стала базою для інтервенції військ Антанти.

Обложени ж у Києві гетьманці тримали оборону і, сподіваючись на допомогу військ та дипломатії союзників, виділяли гроші на утримання їхніх армій. Наприклад, 7 грудня Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів *«про асігування в розпорядження Міністра Продовольчих Справ Г. В. Глинки 10 000 000 карбованців на видатки по постачанню прибуваючих на Україну військ Держав Згоди та Одеського гарнізону»*².

Варто згадати й про те, що супротивники гетьмана також усіляко намагалися заручитися підтримкою Антанти, надсилаючи до її представників своїх делегатів. При цьому заявлялося, що Директорія *«безумовно стоїть на ґрунті самостійної України – і якщо може йтися про федерацію, то тільки в українських установчих зборах»*, однак про возз'єднання з Росією *«можуть думати тільки монархісти і більшовики»*³. У цьому напрямкові активно використовували й масонські зв'язки Петлюри. 26 листопада розвідка гетьманського Штабу доповіла, що Петлюра надіслав у Ясси до представників Антанти телеграму, у якій, зокрема, він категорично заявляв: *«Невже не очевидно, що за Директорією стоїть весь народ, підтримка котрого робить владу Директорії єдиною законною владою в країні»*⁴. Фактично, це виглядало як ультиматум і ставлення союзників-альянтів перед доконаним фактом неминучого і скорого падіння Гетьманату. Гетьманська агентура повідомляла також, що саме з надією на погодження з Антантою своєї легітимності та увласнення Директорії в Україні Винниченко надіслав розпорядження

1 Шульгин В. Консул Энно // Русская газета (Париж). – 1924. – 14 октября.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 26.

3 Южное слово. – 1918. – №51. – 14 декабря. – С. 2.

4 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195–195 зв.

підпільному революційному ядру у Києві до часу не починати у місті жодних активних акцій, проте перебувати завше у повній бойовій готовності виступити, чітко координуючи свої дії з частинами, що наступатимуть на столицю¹.

Ізольований у Києві Скоропадський натомість мав надзвичайно обмежені можливості для маневру. Перемир'я між німцями і повстанцями гетьман усе ж вважав для себе корисним, позаяк уже усвідомлював, що якби не воно, то *«через дві години після перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий»*². Крім того, як додавав згодом гетьман, *«в цей час, не можна забувати, що кожноденно я отримував і прямо, і побічно, й офіційно, й неофіційно, що війська Entente-и ось-ось прийдуть, і усіляка затяжка нас окриляла надією»*³. Виявилося, що надії були марними⁴. Герцог Г. Лейхтенберзький, згадуючи про ті часи, зі свого боку зауважував, як згодом він дізнався про те, *«що у Франції з Петлюрою було укладено таємну угоду про надання влади Петлюрі з Директорією, що пояснює ставлення Антанти щодо гетьмана»*⁵.

Петлюра використав перемир'я не лише для зміцнення позицій заколотників у військово-політичному плані, а й для посилення цензури та встановлення ідеологічної диктатури революційно-повстанської влади. Так, у його власному наказі громадянам УНР усім доручалося *«стежити, щоб права та вольності народа, невпинно та рішуче провадилися в життя*

1 ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 195 зв.

2 Скоропадський П. Спогади. – С. 319.

3 Там само.

4 Тим часом ті хлібороби-демократи, що перебували у Києві, спробували залучити до справи замирення України німців. Як повідомляло німецьке посольство до Штабу 7-ї армії терміновим і таємним запитом від 9 грудня 1918 р., члени УДХП Жорж де Сегюр і Гудзенко з'явилися до посольства, щоб обговорити політичне становище, й висловили думку, що, якщо гетьман П. Скоропадський таки зважиться сформувати національний український Кабінет, то С. Петлюра та його прибічники погодяться скласти зброю. Німці вказали на маловірогідність такого варіанта, натомість хлібороби виявили готовність, за посередництва командування німецьких військ у Києві, відправитися у штаб повстанців для перемовин [Крах германської окупації на Україні (По матеріалах окупантов). – М., 1936. – С. 145–146]. Усі ці пропозиції та спроби були, звісно ж, приречені на провал.

5 Лейхтенберзький Г. Н. Воспоминания об «Украине». 1917–1918. – С. 39.

НАКАЗ

Громадянам Української Народньої Республіки.

Іменем Головного Командування та військ Української Народньої Республіки наказуємо всім громадянам стежити, щоб права та вольності народу, невпинно та рішуче провадились в життя та закріплялись. Тому:

1) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно та письмом супротив незалежності та з'єднання Українських Земель;

2) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом супротив Уряду Директорії, Головного Командування і Військ Української Народньої Республіки, а також і супротив їх розпоряджень;

3) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом, маюча на меті внести роз'єднання і смуту в єдність фронту Військ Української Народньої Республіки;

4) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом супротив боротьби з узурпаторами та віковими ворогами вільного культурно-політичного та економічного розвитку Українського Народу;

5) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ агітація усно і письмом за вліт на Україну чужеземних військ, а також і формування військ на Україні для інших країн;

6) ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ діяльність партій та організацій, маючих на меті боротьбу в тій чи иншій формі з Українським рухом.

Окремі особи та організації, які будуть їти супротив цього наказу притягати до відповідальности по законам військового часу.

За виконанням цього наказу наказується всім військовим та державним урядовцям і всім громадянам Української Народньої Республіки слідкувати, а на випадок виступу ворожого проти Влади Української Народньої Республіки її Директорії—вишукати—затримувати і надіслати до найближчої військової частини, або до команданта.

Головний Отаман Українських Народніх
Республіканських військ ПЕТЛЮРА,

8 грудня 1918 р.

Ставка.

та закріплялись»¹. І саме тому головний отаман «Українських Народніх Республіканських військ» під загрозою кари за умов воєнного часу забороняв громадянам: агітацію усну і письмову супроти незалежності та з'єднання українських земель; агітацію усну і письмову проти уряду Директорії, Головного командування і військ УНР, а також проти їхніх розпоряджень; агітацію усну і письмову, що мала на меті внести розбрат і смуту в єдність фронту військ УНР; агітацію усну і письмову проти «боротьби з узурпаторами та віковичними ворогами вільного культурно-політичного та економічного розвитку Українського Народу»; агітацію усну і письмову за вхід в Україну чужоземних військ, а також за формування військ на Україні для інших країн; діяльність партій та організацій, що мали на меті боротьбу в тій чи іншій формі з Українським рухом².

Водночас 10 грудня Директорія видала наказ, в якому влучно обіграла чи не найбільшу проблему тогочасної України та всіх вітчизняних урядів доби державної незалежності – земельне питання. У ньому найперше загрожувалося, що «*всім тим, хто так чи инакше не бере активної участі в боротьбі з гетьманом та його правительством, землі дано не буде*»³. Натомість «*для забезпечення права на землю всім учасникам Дієвої армії Української Народньої Республіки*» наказувалося скласти армійські реєстри й «*кожному учасникові армії видати особисту картку*»⁴. Кожного тижня командир чоти власноручним підписом із зазначенням числа й місяця мусив би посвідчувати, що армієць ще не вибув. Подібні картки наказувалося завести й на залізничних службовців. Звісно, подібний наказ не виконувався на практиці, й відіграв лише пропагандистську роль на час протистояння з Гетьманатом.

Заразом перемир'я дало змогу військам Директорії підтягнути власні сили до столиці, збільшивши їхню потужність, й 3 грудня сформувати Осадний корпус під командуванням полковника Коновальця. До його складу, окрім Січових стрільців, увійшли також Чорноморський кіш Пелешука, дві Дніпровські дивізії отаманів Зеленого і Данченка, 8-ма Піша дивізія та інші

1 ДАСО. – Листівки. – №2674. – С. 23 а.

2 Там само.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 1.

4 Там само.

Група Січових стрільців (1918 р.)

збройні підрозділи, що загалом нараховували до 50 тисяч вояків. Скоропадський же міг розраховувати не більш як на 3 тисячі бійців, близько 80 шабель та 109 кулеметів.

8 грудня за наказом Петлюри республіканці несподівано оточили німецькі гарнізони на Правобережжі та роззброїли їх¹. Справа вдалася, й німецьке командування змушене було знову розпочати переговори з Директорією про нові умови

1 У цей час більшовики провели успішні перемовини з німцями й досягли їхньої попередньої згоди на здачу Харкова, Павлограда, Синельникова та Катеринославського району, які «червоні» запланувати захопити шляхом інспірованого антигетьманського повстання, «затулившись повстанчими загонами з боку Києва». Про це, зокрема, 7 грудня доповідав головнокомандувачу всіх збройних сил РСФРР І. Вацетису командувач радянських військ України В. Антонов[-Овсієнко]. Тоді в його розпорядженні для наступу вже були частини так званої 2-ї Української дивізії, що спішно зводилися в бригаду (6 тисяч багнетів, 500 шабель, 7 гармат). Цю дивізію готували для взяття Харкова. Для захоплення Полтавщини готували окремі загони. Метою окупантів були Катеринославщина і Донбас. Для головного удару вже були готові нова Українська бригада, яку формували в районі Нового Оскола – Волуйок, загін Кожевникова, дві батареї, що прибули з Москви, а також повстанчі частини та нові очікувані підрозділи з Росії [РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 75–75 зв.].

перемир'я. Коновалець, що був членом делегації, згадував, що під час прибуття делегації у Святошино її, незважаючи на супровід німецького старшини, заарештували гетьманці й доставили на Пост-Волинський у Штаб Київської офіцерської добровольчої дружини генерала Л. Кіріпчова¹, де їх протримали до полудня наступного дня. Виявилося, що князь О. Долгоруков наказав розстріляти делегатів, яких врятувала лише рішуча вимога німців. Їх ескорт, висланий з Києва, перевіз делегацію до столиці у Штаб німецьких військ на Липках, де й відбулися перемовини про умови здачі німцями міста. Тоді ж, слід зазначити, на пропозицію німецького майора В. Яроша, Є. Коновалець зустрівся з довіреним представником П. Скоропадського П. Дорошенком. Січовикам укотре було запропоновано відбутися до Галичини на допомогу ЗУНР у боротьбі з поляками, гетьманові ж представник стрілецтва знову запропонував розпочати переговори з Директорією, але наперед відкликати свою Грамоту про федерацію. На відміну від перемовин з німцями, розмова з гетьманським представником закінчилася безрезультатно. *«Я відіхав з нічим, – згадував Є. Коновалець, – переконавшись, що воля генералів Долгорукова, Келера й Кіріпчова, а не Гетьмана, була в той час рішачою»*².

Тим часом 10 грудня у селі Софіївська Борщагівка, що поблизу Святошина, взвод 2-го відділу дружини Л. Кіріпчова³

- 1 Київська офіцерська добровольча дружина генерала Л. Кіріпчова була створена восени 1918 р. у Києві як російське добровільне формування, що стало основою так званого Зведеного корпусу Національної гвардії Української Держави. Дружина (начальник штабу – генерал Л. Давидов) поділялася на 5 діючих піхотних відділів (командири: генерал Іванов, полковник В. Хитрово, полковник С. Крейтон, полковник Ф. Вінберг, полковник А. Гревсі), три резервні (оформитися не встигли), один інженерний і кіннотний загін. Чисельність російських офіцерських дружин (дружина Кіріпчова та особливий корпус генерала Буйвіда) досягала від 2 до 3–4 тисяч вояків [Головин Н. Н. Российская контрреволюция в 1917–1918 гг. – Кн. 12. – Париж, 1937. – С. 15–16]. Припинила існування 14 грудня 1918 р. після взяття Києва військами УНР. Частина дружини потрапила в полон і була страчена, невелика група офіцерів вибралася з Києва і приєдналася до сил «білого» руху.
- 2 Коновалець Є. Спомини й уваги // Золоті ворота: історія Січових стрільців. 1917–1919. – Львів; Рочестер, 2004. – С. 280–281.
- 3 16 жовтня Рада міністрів затвердила внесені міністром внутрішніх справ Положення про організацію добровільних («охочекомонних») – не-

зіткнувся з військами республіканців і був вщент знищений. *«На шляхах зібрався натовп, обступили відкритий вагон: у ньому навалено одне на одного голі, напівроздягнені трупи з відрубаними руками, ногами, безголові, з розпоротими животами, виколотими очима... деякі ж просто перетворені в безформову масу м'яса, – згадувала М. Нестерович-Берг. – Київ вразили як громом плакати з фотографіями 33 по-звірячому замучених офіцерів. Неймовірно понівечені були ці офіцери. Я бачила цілі партії розстріляних більшовиками, складених як дрова в льохах однієї з великих лікарень Москви, але це були всі – тільки розстріляні люди. Тут же я побачила інше. Жакіття цих київських трупів не можна описати. Видно було, що раніше ніж убити, їх страшенно, жорстоко, довго катували. Виколоті очі; відрізані вуха і носи; вирізані язики, приколені до грудей замість георгіївських хрестів, – розрізані животи, кишки, повішені на шию; покладені в шлунок ялинові гілочки. Хто тільки був тоді у Києві, той пам'ятає ці похорони жертв петлюрівської армії»¹.*

Того ж дня, 10 грудня, 3-й полк Сірожупанників без особливого опору зайняв Чернігів, а республіканські війська,

регулярних) дружин і ухвалила асигнувати 5 млн карбованців авансом на їх створення. Відповідну постанову вже наступного дня затвердив П. Скоропадський. Перших російських добровольців із молодших старшинських чинів згуртовували у Києві ще від 22 жовтня, але вже від 24 жовтня почали формувати Особливий корпус та Офіцерські дружини в Києві та інших губерніальних центрах держави. Так, із російського офіцества та юнкерів почали створювати й так званий Сводний (Зведений) корпус. 1 листопада Окремою нарадою п'яти міністрів у розпорядження гетьмана авансом було асигновано 10 млн карбованців для формування Окремого корпусу (створювали у жовтні 1918 р. з демобілізованих старшин, підстаршин та юнкерів старої російської армії для «боротьби з анархією в прикордонній смузі»; командувач – генерал-лейтенант князь О. Ерістов) [ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 25]. Зрештою, на середину листопада 1918 р. у столиці російські офіцери сформували збройні частини, які фактично напряду вже не підпорядковувалися Генеральному штабові Армії Української Держави, зокрема: 1-й полк Особливого корпусу (генерал Буйвід), 1-ша Офіцерська дружина (полковник Святополк-Мирський), 2-га Офіцерська дружина (полковник Рубанов), Київська офіцерська добровольча дружина (генерал Кіріпчов), а також менш чисельні Георгіївська дружина, дружина Союзу «Наша Родіна», Студентська дружина тощо.

1 Нестерович-Берг М. А. В борьбе с большевиками: Воспоминания. – Париж, 1931. – С. 195–197.

очолювані Н. Григор'євим, без бою ввійшли в Одесу, у якій ще від 26 листопада висадився французький десант, і зуміли зайняти частину міста.

Наступного дня, 11 грудня, генерал В. Біскупський від імені гетьманської влади підписав угоду про здачу повстанцям Одеси, а 12 грудня під контроль отамана Н. Григор'єва перейшов і Миколаїв¹. Тоді ж відомий усім представник Держав Згоди Е. Енно настійливо рекомендував німецькому командуванню допомогти Скоропадському утримати владу², проте невдовзі виявилось, що француз не має на це жодних офіційних повноважень. Тим часом, не маючи чітких настанов від вищого командування щодо відносин із представниками Антанти, Н. Григор'єв виявив нерішучість. Цим скористався білогвардійський генерал П. Грішин-Алмазов, який, за підтримки французького десанту, змусив українські частини залишити Одесу. Згодом, коли Антанта розширила зону своєї окупації, українці відступили на лінію Тирасполь – Бірзула – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон.

Проте головною метою Директорії було оволодіння столицею України, щоб доконаним фактом влади спробувати легітимізувати Директорію в очах Антанти. У своїй розмові з Болбочаном Петлюра 10 грудня відверто повідомив йому, що *«по мотивам політичним Директорія заінтересована, аби Київ був взятий нами як найскорше; так само і Одеса в зв'язку з цим мною даний наказ Полковникові Філатьєву, що командує Одеською групою, в найближчий день*

Василь Біскупський

Симон Петлюра

- 1 ДАМО. – Ф. П-1817. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 90–92; Спр. 283. – Арк. 35–37; Арк. 45–46; Спр. 173. – Арк. 52; Трудовая газета. – 1918. – №2775. – 11 декабря; № 2776. – 12 декабря.
- 2 Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 37.

захопити Одесу до приходу військ Антанти»¹. Справа ж з Антантою, за словами С. Петлюри, виглядала так, що у Яссах посол США нібито запевнив представника УНС Г. Сидоренка, що Сполучені Штати та Великобританія «безумовно визнають Самостійну нашу Республіку при умові ліквідації гетьманщини нашими власними силами, але до приходу військ Антанти»². Що ж до Франції, то вона стояла на позиції федерації України з Росією тільки через те, що боялася банкрутства Росії, й відтак її відмови від сплати боргів, проте з погляду американського посла фінансові моменти в українській справі все ж не були визначальними. Петлюра повідомив також, що 9 грудня республіканська радіостанція у Вінниці перехопила радіотелеграму американського посла у Київ, у якій зазначалося, що французький консул в Одесі Е. Енно насправді не був уповноважений представляти політику Антанти щодо України. Тож і директоріанці, і гетьманці на той момент з цієї радіотелеграми знали, що «Енно провадить справу в Українському питанню сепаратно і на властну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити і Україну, і Держави Антанти перед фактом»³. Завдання ж Директорії, зауважував С. Петлюра, «ставити Антанту перед тими фактами, які ми будем створювати своїми силами»⁴. Тож висновок з цього був очевидним – нагальна потреба у щонайшвидшому оволодінні Києвом. Тож Петлюра наказав П. Болбочанові «форсірувати певними частинами наступ на Київ», на що той відповів, що авангарди Запорозької дивізії, котра буде брати столицю, ще 9 грудня розбили гетьманців і німців під Ромоданом. У відповідь головний отаман зауважив, що наступ на столицю відбудеться раніше, ніж Запорожці встигнуть до нього приготуватися.

Тим часом Київ залишався в облозі. Слід було опиратися на сили власні і добровольчих офіцерських загонів. Німецька газета «Folk Zeitung» навіть надрукувала чутку, що міністр внутрішніх справ І. Кістяковський доручив одному з генералів 30 мільйонів карбованців, аби той винайняв на допомогу проти

1 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 12. – Арк. 21 зв.

2 Там само. – Арк. 22.

3 Там само. – Арк. 22 зв.

4 Там само.

повстанців і більшовиків вояків-киргизів¹. Проте допомоги не було.

Очікуючи підмоги антантівців, гетьманський уряд до останнього дня влади П. Скоропадського сподівався на вдалу для себе розв'язку. Про це свідчить й те, що він до передостаннього дня існування Гетьманату виділяв кошти на таємні видатки до військового фонду держави. Графа військового фонду з державного бюджету Української Держави вказувала, що офіційні надзвичайні видатки до нього становили 25 мільйонів². Однак таємні видатки на поповнення військового фонду лише за три дні грудня досягли 70 мільйонів карбованців.

Проте Гетьманат уже був приречений до падіння. Станом на 10 грудня під Києвом стояло 50-тисячне республіканське військо, а останньою справжньою перешкодою на підступах до столиці залишалися німецькі війська. На решті території України окупаційні війська не прагли боротися з повстанцями й використовували будь-яку нагоду, аби спокійно виїхати до себе на Батьківщину. Тоді ж гетьман дізнався про перемир'я, яке начальник Штабу німецьких військ в Україні уклав з Директорією у Вінниці, й зрозумів, *«що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий»*³.

Ще 11 грудня в районі Фастова, в ставці Петлюри, розпочалися перемовини республіканців з представниками німецького Верховного командування, делегатами Головної ради солдатських депутатів німецьких військ на чолі з правим соціал-демократом Кірхнером⁴ і представником гетьманського уряду полковником Генштабу Удовиченком про передачу влади Директорії у столиці України. Німецькі представники пропонували відкласти вступ військ Директорії у Київ до отримання офіційного дозволу Антанти. Проте у Директорії не були впевнені, і мали на то підстави, що Антанта надасть таку згоду. Тож відповідь була категорична — Директорія має зайняти Київ, причому

1 Життя Поділля. – 1918. – 26 грудня.

2 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 278–282.

3 Скоропадський П. Спогади. – С. 321.

4 Німецька Головна Рада солдатських депутатів у Києві вважала за потрібне відправити німецькому уряду телеграму з проханням вступити з Директорією в безпосередні зносини [Кіевская мысль. – 1918. – №238. – 12 декабря].

Революціонізація німецьких військ

негайно. Стан речей, за словами її представників, не допускав відкладення військових операцій на столичному напрямку. Тому Директорія вважала неможливим відтягувати відповідь, до чого б призвело відрядження німецьких представників до Антанти. Було зауважено, що республіканський уряд сам веде переговори з уповноваженими представниками Антанти, тому вважає, що у німецької армії немає причин перешкоджати тому, щоб війська ввійшли до Києва¹. Наступного дня до перемовників приєднався секретар французького консульства у Києві Ж. де Мулен, уповноважений Антанти з реорганізації українського уряду, який діяв за вказівками консула Е. Енно.

Урешті-решт 12 грудня у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей. В офіційному повідомленні вищого німецького командування щодо причин передачі столиці в руки петлюрівців, зокрема, йшлося: *«Беручи до уваги, що в більшій частині України влада знаходиться в руках Української Директорії, і з огляду на те, що в Одесі – місці знаходження представників союзників і за присутності військ союзників – Українська Директорія також взяла владу у свої руки, між німецьким вищим командуванням і Солдатською Радою, з одного боку, та Української*

1 ЦДІА України. – Ф. 346. – Оп. 2594. – Спр. 72. – Арк. 1.

Директорією – з іншого, укладено договір, за яким німецькі війська не чинитимуть опору при вступі Директорії у Київ»¹. Відтак німці обіцяли більше не обороняти столицю України, українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету у боротьбі за українську столицю – поставляти 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Відмова солдатського комітету захищати Київ стала виразом для Гетьманату.

Тож австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишали Україну. Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. Не гаючи часу, республіканські загони знову наблизились до Києва. Мешканці Святошина почали тікати з селища після того, як німці пішли з нього вночі з 11 на 12 грудня. Крім того, німці заздалегідь попередили республіканців про свій виїзд зі Святошина та з Києва. При цьому у терміновій таємній телеграмі представника німецького посольства у Києві Ліндемана до німецького таємного радника Надольного про стан в Україні й необхідність втручання у перебіг подій Антанти, переданій 13 грудня з Берестя, вказувалося, що повстанський рух набув набагато сильнішої потужності, аніж це усвідомлюється у Києві. Аналізуючи ситуацію, Ліндеман зазначав, що *«постільки армія Гетьмана слабка, а наші війська не хтять прийняти участі у придушенні повстання, падіння Києва, очевидно, беззаперечно не пізніше ніж через кілька тижнів»². Проте у посольстві ще не знали, що штурм столиці розпочнеться вже тієї ж ночі.*

У північно-західному секторі оборони столиці 12 грудня після відходу німців у столицю директоріальні війська у складі 3-х піших сотень 2-го Задніпровського полку та 2-х кіннотних сотень при 2-х гарматах розпочали наступ від Борщагівки на Святошино, проте їх знову відкинув назад зустрічний кулеметний вогонь гетьманців. Втративши кілька десятків убитими і пораненими та двох полонених, республіканці відступили³. Цього ж дня українську столицю залишив останній ешелон німецьких військ.

У північному секторі оборони Києва в ніч на 13 грудня і цілий день гетьманці вели сильний гарматний вогонь по

1 Київская мысль. – 1918. – №240. – 15 декабря.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.

3 Там само. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 500.

супротивнику, але піхотних боїв не відбувалося. Спокійно було до другої години дня в районі Пущі-Водиці. І хоча святошинська ділянка оборони видавалася доволі надійною, вкрай слабкими позиції гетьманців були на важливому відрізку між Святошиним і Пущею-Водицею. Тут ненадійними виявилися Сердюки, серед яких велася посилена агітація щодо марності спротиву¹. Тож невдовзі повстанці були вже на околицях столиці. Бої тривали увесь день 13 грудня, але, як і передчував напередодні штаб оборони й було засвідчено у повідомленні від Державної Варти, найбільш ненадійними виявилися сердюцькі підрозділи, яким соціалістичні агітатори досить легко змогли довести, що їхній опір безнадійний².

У ніч проти 13 грудня з північно-східного району чотири дивізії Осадного корпусу під командою Є. Коновальця рушили на штурм Києва й відбили позиції, що були втрачені 29 листопада. На лівий берег Дніпра було перекинуто з Трипільського району 2-гу Дніпровську дивізію отамана Данченка, звідки вона мала піти і захопити Дарницю, аби замкнути кільце оточення столиці³.

Уранці ж 13 грудня озброєні загони робітників-більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескорту гетьмана⁴. Скоропадському, аби вибити їх звідти, довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись без надійної охорони. У гетьмана майже не залишилося вірних йому військ, оголошена у місті мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 35 років провалилася. Ввечері 13 грудня опір припинили офіцери дружини Кірпи́чова, який наказав їм опустити зброю, зібратися в Педагогічному музеї й там очікувати на вирішення своєї долі. За словами одного з дружинників, полковника В. Хітрово, офіцери, які захищали столицю, *«попалися як в мишоловку»*, й виходу у них не було.

У ніч проти 14 грудня у Києві за наказом Оперативного штабу і Револуційного комітету знову розпочалося повстання. Воно було організоване 120 старшинами і повстанцями, яких свого часу заарештували гетьманці за симпатії до заколотників

1 Там само.

2 Там само. – Арк. 500–500 зв.

3 Історія Січових стрільців. – К., 1992. – С. 155–156.

4 Лейхтенбергскій Г. Н. Воспоминанія об «Украине». 1917–1918. – С. 45.

Директорії. Тієї ж ночі з 13 на 14 грудня за наказом Оперативного штабу українські робітничі та військові групи, частково також єврейські, захопили Печерськ, Куренівку, Шулявку, Лук'янівку та район залізниці. Було захоплено ледь не весь Печерськ, зокрема й район гетьманського палацу, роззброєно кілька офіцерських відділів, пан-

Республіканські війська
(Січові стрільці) на марші

церний дивізіон та Власний конвой гетьмана¹. Вирішальним було оволодіння Печерськом і частини Куренівкою. До ранку було взято Генеральний штаб та Військове міністерство².

Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом залунала артилерійська канонада. Українські республіканські війська повели наступ на Київ у трьох напрямках: на Пущу-Водицю, на Жуляни та з боку Дарниці. Республіканське військо перейшло в атаку також через Борщагівку, Солом'янку та Куренівку й увійшло в місто. Коли ж стало відомо, що республіканці прорвалися ще й з боку лівого берега Дніпра, серед оборонців-гетьманців розпочався хаос. Близько 12-ї години бої вже тривали в межах міста. На Куренівці було захоплено батарею Сердюцького полку, який перейшов на бік заколотників і відкрив кулеметний та гарматний вогонь по тилах гетьманців у напрямі Пущі-Водиці. У районі залізниці загон Революційного комітету захопив панцерний потяг³. Того ж ранку підрозділи Лубенського та Радомишльського полків перейшли на бік повстанців і почали надсилати до Оперативного штабу своїх уповноважених із заявами, що вони приєднуються до революційних військ. Здалися республіканцям також залага столиці, Гомельський загін, офіцерські загони 5-го Чернігівського та

1 Ставка. – 1918. – Ч. 2. – 17 грудня.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6.

3 Там само. – Арк. 7.

6-го Полтавського корпусів¹. Водночас розвивався загальний наступ уже всіх формувань Осадного корпусу. Січові стрільці просувалися в напрямку Жуляни – Пост-Волинський – Київ-Пасажирський. Дніпровська дивізія відновила наступ з боку Святошина. До 15-ї години майже весь Київ захопили республіканські війська армії УНР, а о 16-й годині директорианці оволоділи практично всією столицею².

Павло Скоропадський

Сам Скоропадський про ці події згадував так: *«Ввечері я ліг спати, як зазвичай. Вночі я отримав годині о третій телеграму, у якій Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації гетьманства. Прочитавши, я знову заснув і о 7 годині встав. Чувся сильний гул гармат, я викликав чергового старшину, котрий мені доповів, що частини, що захищають Київ, «відходять на другі позиції». Я зрозумів, що це за друга позиція, і поміркував собі: «От тобі і два дні утримання Києва, й трьох годин не втримають!» Вдягнувся. До мене з'явився*

1 Загалом при взятті Києва у полон до військ Директорії потрапило до 10 тисяч осіб. Захисників Києва зібрали у Педагогічному музеї та Педагогічному інституті. Сюди ж протягом тижня доставляли офіцерів, яких взяли у полон на Полтавщині та Чернігівщині. За різними свідченнями, у Педагогічному музеї на вулиці Володимирській тримали від 600–800 до 1500 полонених (в обох педагогічних закладах – від 2 до 3 тисяч полонених офіцерів). Генералів і полковників пізніше відвезли до Лук'янівської в'язниці. Тих з офіцерів, які могли претендувати на білоруське, естонське, литовське, латиське, чеське, польське та інші громадянства, а також представників козацьких військ і Сибіру було випущено на поруки консулів. Українців ж випускали в разі надання рекомендацій від громадських діячів, військовослужбовців УНР чи просто домовласників. Деяким росіянам вдалося звільнитися за гроші або за сприяння німецького командування і втекти з міста. До Різдва у полоні у Києві залишилося ще 600 осіб, а до 30 грудня – понад 520 (серед них 120 українців). Тих, хто не міг знайти приводу для звільнення, а таких було 450 осіб, вивезли до Німеччини [Памятка Ливенца. 1919–1929. – Рига, 1929. – С. 110].

2 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 6–7.

комендант Прісовський і просив дозволу відпустити невелику частину окремого дивізіону, що охороняв мене, для виручки самого дивізіону, котрий вночі знезброїли. Я вийшов на ганок, поговорив з цим взводом і відпустив його. Мені було ясно, що справа йде до розв'язки. Окремий дивізіон вважався кращою частиною, яку я приберіг для останнього удару. Вона складалася з великоросійських офіцерів, її завжди мені хвалили. Я залишив цей дивізіон у своєму розпорядженні і давав його тільки для спеціальних задач на фронті, а тут його знезброїли. Скандал! У мене більше нікого не залишалося. Свідчення ставали усе тривожнішими. Нарешті, я отримав повідомлення, що арсенал взято, що військове міністерство зайнято, відповідно, повстанці були вже недалеко від нашого кварталу... У цей час прийшов до мене Берхем. – “Чого ж Ви очікуєте, адже Ви загинете!” – “Та мені нікуди йти”. – “Ідіть до мене”. Я рішучо не хотів йти до нього і відмовився. Мені ще хотілося піти до Долгорукова, і я згадав про прохідний двір на Левашівській. Вийшовши з дому, я був у твердій впевненості, що туди ще повернуся, проте, підійшовши до брами, я побачив, що вона заколочена. Моє розпорядження про те, щоби вона була відчинена, не було з недбалості виконане. Тоді мені нічого не залишалося іншого, як, взявши ад'ютанта Данковського, зайти за дохою, одягнути її, взяти візника і проїхати колом до Долгорукова на Банкову вулицю через Інститутську. Мене ніхто не впізнав. Приїхавши до Долгорукова, я побачив, що біля самого дому стоїть гармата, яку заряджають, і стоять кілька старшин його штабу, котрий, зізнаюся, був мені неадекватний. Я не хотів з цими панами вступати у необхідну для пропуску розмову і наказав Данковському взяти мене до себе на квартиру. Приїхавши туди, він мені заявив, що довго тут залишатися неможна, позаяк господарі його мене, напевно,

видадуть. Міркували, міркували, куди поїхати, і я вирішив, що краще всього до турецького посланця. Я поїхав до останнього, а Данковському наказав поїхати до Долгорукова і передати йому, що, за потреби, я зараз приїду. Ахмед Мухтар-бей мешкав у готелі “Паласт”, у двох кімнатах. Сам готель був набитий усілякими людьми, котрі снували коридором. Мене в дохі ніхто не впізнав. У цей час приїхали, дізнавшись моє місцезнаходження, кілька вірних офіцерів, які мені повідомили достеменно безвідрадно картину, що, в сутності, все вже кінчено, але що місцями ще б’ються. Данковський повернувся і повідомив, що Долгорукову про мене доповіли, але що Долгоруков нічого не відповів. Данковський також підтвердив, що усілякий спротив зламано. Я усвідомлював, що все пропало. У мене була на душі важкість. Я думав, чи мушу я все ж таки відмовитися від влади чи не слід цього робити. На мене вплинула кулеметна тріскотня, що пролунала десь вдалині, і я подумав... вірогідно, є чесні люди, котрі б’ються до тих пір, поки вони не отримають свідчення, що вони звільнені від своїх обов’язків та від обітницї, і написав тут же на місці своє зречення від влади»¹.

У другій половині дня суботи 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади власноручним актом, в якому зазначалося:

«Усім, усім по установам України. Усім військовим частинам і установам.

Я, Гетьман всієї України, протягом семи з половиною місяців всі свої сили клав на те, аби вивести країну з того важкого стану, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Нині з огляду умов що склалися, керуючись винятково благом України, від влади відмовляюся»².

Акт зречення влади П. Скоропадський написав у номері турецького посла в київському готелі «Паласт», де він знайшов сховок. Адже 17 грудня Директорія УНР, «розглянувши справу про зраду бувшого гетьмана Павла Скоропадського Українській Народній Республіці та про його злочинство відносно Українського

1 Скоропадський П. Спогади. – С. 323–324.

2 Відродження. – 1918. – 15 грудня; Наш путь. – 1918. – 15 декабря; Мир. – 1918. – 15 декабря; Отречение гетмана // Киевская мысль. – 1918. – 15 (2) декабря; «От власти отказываюсь» (Документы о гетманщине из архива Харьковского губернского старосты) // Летопись революции. – 1924. – №2 (7). – С. 224.

Народу і, приймаючи на увагу, що відносно винуватості Скоропадського, як у державній зраді Українській Народній Республіці, так і в злочинствах щодо Українського Народу немає сумніву, постановила: бувшого гетьмана Павла Скоропадського за вищезгадані зраду і злочинства об'явити поза охороною закону, а його майно – рухоме й нерухоме, яке є на території Української Народньої Республіки, сконфіскувати»¹.

Гетьманський уряд зі свого боку 14 грудня опинився перед дилемою, яке рішення прийняти, й, цілком зрозуміло, його члени прагли дорадчого слова голови Української Держави. *«У суботу, 14 грудня, коли гетьман зник, мені довелося наполягти перед головнокомандуючим Долгоруковим щодо негайної капітуляції, – згадував перед Верховною слідчою комісією Директорії голова уряду гетьмана С. Гербель, – тоді ж була зроблена постанова Ради міністрів про передачу завідування Київським градоначальством Київському міському управлінню, а справи з завідування управлінням – Українській Директорії й скласти свої повноваження»².* Тож Кабінет міністрів того останнього дня існування Української Держави постановив, що: *«Обміркувавши вимогу Директорії, Рада Міністрів ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»³,* яка стояла на чолі протигетьманського повстання⁴.

О. Долгоруков

Уряд передав повноваження міській Думі та міській Управі, діяльність яких було відновлено останньою постановою Ради міністрів Української Держави⁵. Розгублений головнокомандувач гетьманських військ О. Долгоруков перебував майже

1 Нова Рада. – 1918. – Ч. 240. – 24 грудня.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1125. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 63.

3 Там само. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1.

4 Цю постанову підписали голова Ради міністрів С. Гербель, міністр торгу і промисловості С. Мерінг, міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр фінансів А. Ржепецький, міністр народної освіти В. Науменко, міністр праці В. Косинський та державний контролер С. Петров.

5 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 2.

в істерії. Його та гетьмана співслуживець по Пажеському корпусу і особистий товариш полковник Б. Енгельгардт у своїх спогадах передав розмову О. Долгорукова з секретарем французького консульства Ж. де Муленом і ним: *«За відомостями, отриманими мною, петлюрівців не менше 20 тисяч чоловік, – сказав я, – при такому співвідношенні сил можливі тільки відступ і очищення Києва»*. Долгоруков швидко підійшов до мене: *“Ти кажеш – відступ...”, – квапливо заговорив він, – який тепер відступ, опір неможливий, потрібна капітуляція... я наказую капітуляцію...*”, – якось безглуздо завершив він і, не підписуючи жодних наказів, кинувся до виходу, не звертаючи уваги на гнівні і навіть грубі вигуки на його адресу молодих офіцерів штабу...»¹.

О. Долгоруков оголосив про капітуляцію раптово без всяких умов, неочікувано пішов у відставку і відбув до Одеси, що стало остаточним сигналом до складання зброї й утечі з Києва для офіцерів його штабу, гетьманців-старшин і добровольців-дружинників². Проте вуличні бої подекуди тривали ще до вечора.

Після акту відмови від влади П. Скоропадським і визнання себе поваленим гетьманським урядом, повстанчий Революційний комітет о 20-й годині 14 грудня призначив Раду комісарів як тимчасову найвищу політичну владу у Києві до прибуття Директорії³. У ніч на 15 грудня вся столиця України опинилася під владою республіканців. Українська Держава у формі Гетьманату припинила своє існування⁴. 17 грудня П. Скоропадський з документами на ім'я мушкетера Фрідріха Бляхау, з забинтованою головою та в німецькому однострої (з таким маскуванням

1 ОР РНБ. – Ф. 1052. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 25–26. Воспоминания полковника Б. А. Энгельгардта.

2 В штабе кн. Долгорукова // Киевская мысль. – 1918. – 15 (2) декабря.

3 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7.

4 Між тим більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав відозву до робітників, селян і червоногвардійців, закликавши їх повстати на боротьбу проти ворогів влади Рад, а Директорію, В. Винниченка та С. Петлюру було звинувачено у «зраді трудящих». Відозву підписали члени «уряду»: Г. П'ятаков (голова), В. Затонський, Артем (Ф. Сергєєв), Е. Квірінг, В. Аверін (члени) та І. Кудрін (управляючий справами).

допоміг німецький військовий лікар Тепер), виїхав з Києва у військово-санітарному потязі до Німеччини¹.

- 1 31 грудня 1918 р. П. Скоропадський дістався Берліна, де поселився у будинку військового лікаря Тепера, який допоміг йому виїхати з Києва під виглядом пораненого німецького військовика. У столиці Німеччини гетьманові допоміг облаштуватися колишній начальник Штабу німецьких військ в Україні генерал В. Гренер. У Берліні П. Скоропадський на початках жив під фальшивим паспортом звичайного столяра-ельзасця Фрідріха Бляхау – католика, колишнього солдата королівського полку. 4 січня 1919 р. він в очікуванні приїзду вагітної дружини винайняв квартиру у Берліні. Олександра Скоропадська залишалася в Україні до другої половини грудня 1918 р., коли німецьким військовим потягом під виглядом медичної сестри змогла виїхати з Батьківщини через Східну Пруссію. Вона зустрінеється з чоловіком у Берліні 8 січня 1919 р. Дітей гетьмана вивезли з України ще на початку листопада 1918 р., зрештою вони прибули до Італії. У 1919 р. уся гетьманська родина об'єднується у Швейцарії, а місцем осідку в еміграції буде обрано містечко Ваннзее (нім. Wannsee), що тоді було поблизу Берліна [Докладніше про сім'ю П. Скоропадського дивіться: Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 35–43; Гай-Нижник П. Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху // Київська старовина. – 2006. – №2. – С. 159–167; Гай-Нижник П. Гетьманич Данило Скоропадський (1904–1957). До історії встановлення старшинства в Гетьманському Роді та спадкоємства в українському монархічному руху // Київська старовина. – 2002. – №4. – С. 110–125; Гай-Нижник П. Остання з Гетьманського Роду – Олена Отт-Скоропадська // Література та культура Полісся. – Вип. 49. – Ніжин, 2009. – С. 92–106].

Павло Гай-Нижник

1918-й. два перевороти

Головний редактор *Олексій Бешуля*

Редактор *Юлія Колеснікова*

Коректор *Анна Петроченко*

Дизайнер обкладинки *Олексій Кравченко*

Верстка *Бідненко Олена*

Підписано до друку 20.07.2019. Формат 60х84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 1000 примірників.

Видавець ФОП Мельник М. Ю.

Свідоцтво про реєстрацію суб'єкта видавничої діяльності

ДК № 5245 від 14.11.2016 р.

melnik.marko@gmail.com

“Я НЕ МАЮ СУМНІВУ, ЯК НЕ МАВ І РАНІШЕ, ЩО
ВСІЯКІ СОЦІАЛІСТИЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ, В РАЗІ
ЯКЩО УРЯД У НАС БУВ БИ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ,
ПОВЕЛИ Б НЕТАЙНО ДО ТОГО, ЩО ВСЯ КРАЇНА
ПРОТЯГОМ ШЕСТИ ТИЖНІВ СТАЛА Б ЗДОБИЧЧЮ
ВСЕОСЯЖНОГО МОЛОХА БІЛЬШОВИЗМУ”

ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ ПАН ГЕТЬМАН УСІЄЇ УКРАЇНИ

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

